

५२३

परीक्षे नाम्.

પુઠાંનાં પેલા મરજા પડ પર આપેલો ચંચો

“ચં ચ લે ગ્રં થ”

વીશેની જાહેર ખબર.

* * * એ જાહેર ખબર સહજ પણ સહચિત્રી રામજીવાની ખુલ કરશે ના. જે હશે પૂરું સમર આના, તો લખું છું કુકત સાત આના.

આ

“પ રા ઠ મ ના મું”

નીચલે ઠેકાણેથી વેચવું મલશે:—

કોટમાં:—ધી ઝિડવોકેટ આવ ઈડ્યા આરીસમાં, રચનાર પાસેથી.

ધાભીતલાવ:—વાડ્યાજીના આતશમેહરામની સાંમે, મામેદ દાદાભાઈ અર-
જની સુખડવાલાની દુકાનેથી.

ભુલેશ્વર:—પુસ્તકો પ્રગટ કરનાર તથા વેચનાર, મીં દામોદરદાસ ઈશ્વર-
દાસ પાસેથી.

કાંદાવાડી:—ઈંજ્યન પ્રીટીંગ પ્રેસના મેનેજર, મીં શેરાખજી હોરમજી પાસેથી.

કાલજાદેવી:—મેથરથ ગોપાલ નારાયણની કુંપની, બુક્ષેલરસની ચોપડી
વેચવાની દુકાનમાંથી.

એલપ્રીનસ્ટન સરકલ:—કોટ; મીં પાલનજી શેરાખજી, કનઈક્ષનાર એડ
જનરલ મરચંદની દુકાનમાંથી.

નવસારી:—આતશમેહરામની પડોસમાં, મામેદ સાહેબ હોરમજી ખુરશીદજી
મીનોચેરહોમજીને ત્યાંથી.

ઈત્યાદી, ઈત્યાદી.

* * * એ ઉપ્રાંત અંગેના તથા દેશાવરણાતેના સઘલા વાળીતા બુક્ષેલરો અને
ચોપડી વેચનારાઓને ત્યાંથી મલશે. જેઓ દય કે તેથી વધુ સંખ્યાની નકલ એકંદર
અરીદ્યો, તેમને માફકસરતું વાજખી કમીશન મલશે. વધુ વીગત માટે આ સર-
નામે લખવું:—મીં રરતમજી હોરમજી ખુરશીદજી બેંગ, નંબર ૪, માદી સ્ટ્રીટ,
કોટ, મુંબઈ.

ફરતમજીનો ગ્રંથ સંગ્રહ : વાલમ ખીના.

૨૨૩ પરાક્રમ નામું

અથવા

પરાક્રમી પુરૂષોનાં લક્ષણ.ચરીત્ર.

(મંગ્રેજી વગેરે સાધણો ઉપરથી સંશોધન કર્યું નિઃસંઘીક ભાષાંતરમાં રચ્યું છે.)

રચનાર

ફરતમજી હોરમજી ખરશેદજી

“એડવોકેટ આવ મંડયા”ના આસીટ્ટ મેનેજર; “ટાઈમસ આવ મંડયા”ના માજી રીપોર્ટર; મંત્રાદી.

મેહસ્તાનશીન ખીના પારસી ખેરેનેટ નેક નામદાર સર જમશેદજી જીજીભાઈ સી. એસ. આર્ચ. - જેમના સરખા પરાક્રમી પારસી નર અંગે યોડાજ થયા છે, યોડાજ છે, બલકે યોડાજ થયે - તેમની સહેલી તથા સીકા તરફનાં મારાં માન અને મોહબતની મંધાણી દાખલ નમનતાર્ક સાથે અર્પણ આપું છું.

૩૦ જુલાઈ ૧૯૦૦

સને ૧૯૬૭ ના ૨૫ મા આક્રેષ્ટ પ્રમાણે પુસ્તક સંબંધી સર્વ હક ઈલાકા સ્વામીન રાખ્યા છે, તથા રેજીસ્ટર કર્યા છે.

મુંબઈ :

મંડિયન પ્રીટીંગ પ્રેસમાં છાપ્યું છે.

૧૦૦૦ ખત : સને ૧૯૮૬ ઈસવી.

કીંમત { કાગજનાં પુડાંવાલીના—આઠ } આના.
{ કપડાંનાં પુડાંવાલીના—બાર }

રૂસ્તમજીનાં ગ્રંથ સંગ્રહ.

પરાક્રમ નામું

અથવા

પરાક્રમી પુરૂષોનાં લક્ષણું ચરિત્ર.

છંદો છ ગોર સાધણો ઉપરથી સંસોધન કરીને સદીક ભાષાંતરમાં રચ્યુ છ.

મરૂતાવ પ્રકૃણું.

પાક પરવરદેગારનાં પવીત્ર પરતાપવાલાં નામનાં સ્મરણુ પ્રયોગે આજે અમે એક એવું પુસ્તક પરવરતાવવાનો પ્રારંભ કરચે છીયે કે જેથી ઉમદા માન સાથે નાદર અનુભવ પ્રાપ્ત થાય—શુદ્ધિનો સંસાર જે ઉન્નમ નીચમો ઉપર રચાયલો છે તેનાં પ્રકારશીલ કીંવા પ્રકૃતીશીલ સીદ્ધાંતો ખ્યાલ શક્તિનાં પ્રયોજનથી ઉભાં કરી શકાય—મહાન વીર પુરૂષો આ જગતને તેમનાં પરાક્રમી મહાત્મ્ય માટે રમકડું સમજી પોતાના મહાભારત નામનો સીક્કો પાડી ગયા છે તો તેમ કરતાંમાં જમાનાનાં અસ્થીર અક્કરનાં. અકરાવર્તનમાં તેઓએ અવલી સવલી સફર છફર કેમ ખાધી છે તે અક્કલનાં ઉસ્તાદો તરફથી રચાયતાં તેમનાં ચીત્ર ચીત્રો ઉપરથી પરખાય—જેઓ કે અસલ વખતના પ્રાચીન પ્રયંઓમાં ન પ્રસીધી ન કુશલતાવાલા તેમને દરેક સવાલ ઉપલક્ષ સપાટીથી પરખવાની વખોડતા પાત્ર માત્ર જે ટેવ પડેલી તે ટેવ મટાડીને ખરે મારગે પરીક્ષા કરવાનું તેમને એક સગર આના સાધણુ અપાય—એ અને એવા મુસ્તક્રીમ કાનુન ઉપર પાયો રચીને અમે અમારી ઉમારતનો અમલો ચણવામાં ઉતકંઠીત મક્કમપણે આગલ વધીયે છીયે. એમ કરતાં અમે અમારાં અંદરખાનાંની ઉમેદ ઉમેરીયે છીયે કે અગર વાંચનારી પ્રજામાં વાંચણનું એક સરસ સાધણુ દાખલ કરવા જેટલા કીરમતવંત અમે ગણાયા તો કુકત નેત્રી ગણામણીમાંજ અમે અમારી રંજનો બદલો ગંજ મલી ગયલો સમજીશું, અને વલી અમે ખીજી એવીએ ગણત્રી સમજીશું કે સારાં નરસાં વાંચણની ખુખી ખામી પીછાણવાનો દાવો તે આજના વખતમાં અમથો તરંગી ફૂકો કે ડોલધાવુ દાવો નથી, પણ એક ખાસો સાચો

મરત્યા. મોભાવાલો હક્ક છે, જેની ખુબી અસ્લત બનતી ચોખ્ખાઈમાં ભલવી શખી દન પ્રતી દન તેનો વક્કર વધારતા જીવમાંજ વપરાય છે. એ ઉપરાંત અમે વધુ એક પલ્લુ સમજીશું કે ઇંગ્લંડ લનડન મંડલની વાંચક પ્રજા પોતાની સેવામાં મગજ ધસનારા કલમકસોને સાખાશી વગેરેનાં ઉત્તેજન આપવાને હર વખતે હાજર રહી તેવા પોતાના હિતેચ્છુઓનાં હિતમાં સ્વહિત સમાયલું સમજવા જેટલી દરયાકૂતવાલી છે, તો તેમની સંક્રમાં હીંદની વાંચક પ્રજા કંઈ ઉતરતી પંકતીનાં રૂપમાં દેખાવ કરતી નથી.

ઓલમાઓનો એલમ આખી આલમમાં ઉસ્તાદી ટપનોજ છે. તેમનાં લખાણો, મનન, રટણ, અધ્યયન, અને પ્રીછણ વગર વાંચવાં તે એકબારગી તેમનાં જિવંત રાક્ષસી મગજે ધરૂવવાની મગજખી કર્યો બરાબર છે. એવી હમન-બરદીભરેલી મુનસરી ધરાવવાની મુસ્તાફી આપણા સરખા જમાનાની અલ્પમતી-ધાર ધનસાનીયતા તરીકાથી વેગતી છે. પારકી ઝુખાનોના દરમયાનમાં એક કરતાં એક ભલાભલી એવા એટલા તો બેનમુન નમુનાઓ પડ્યા છે. કે અગર તેમનો સામટો સાર વટીક લેવા જઈયે તો તેમાં આપણી આંખી અક્કલ વટીક ભુલી જઈયે. એટલે કે, ઘણોનું નિવેદન કરવા જતાં નાદાનોનો નીરણુય થઈ જાય ! યુજરાતી વાંચનારાઓની જોગવાઈ, એવાં ઉસ્તાદી સાહિત્યના અવ્યયો મેલવવાના સંજોગના બાબમાં કોતાહ છે, એમ કહીશું તો કરારે ચાલશે. એટલા સાર્થી જેટલા બોહલા વીસ્તારમાં પરાઈ ઝુખાનના એલમી આદમીઓનો ધલમ યુજરાતી ભાષાંતર રૂપમાં ફેલાય તેટલો કાયદાકારક એવો અમારી આધીન અમીપ્રાય છે. એ વીસ્તારનાં બોહલાપણાંનો કદી કાલે આંકો આવશે નહીં, કેમકે એ વીસ્તીરણ મેદાન તે જાણે જવેદાનની નવનીધી છે, રતનની અકલ્પ ખાન છે, અવેરોનો ઝગઝગીત ઝુમખો છે, લાલની લત ને લુમકો છે.

એવા ઘણા ગ્રંથો કુલક કાલીમાં બંધ પડ્યાની વાત જેમ ખરી છે, તેવા ગ્રંથોમાં ઘણી પ્રકારનાં ગુંચવણ્યાં પ્રકલ્પો પડ્યાની વાત પણ તેમ ખરી છે. બાકે વખત તો લાંબા રસાલા સરખા ટુટકલ વીશયમાં વ્યવહારી સ્થાન એવી પીકટ વીંટથી વીંટાઈ વજોલું હોય છે કે તેની તારવણી વલોવી કાઢવી તે ઘણી વેલાએ ધીરાં મગજોની ધોરજનેખી અધીરાઈના આતશમાં હોમાયે છે. વલી બાકે વખત એમ સૂણ બને છે કે તેવી તારવણી કીધા પછીખી તે તેના સામાન્યાર્થમાંજ સમજાઈને રહે છે, એટલે જ્યાં સુધી તે ગુહ્યાર્થમાં ન સમજાય ત્યાં સુધી તે ખપતી તે શું ?

અત્રેજ અમારું પ્રસ્તાવ પ્રકલ્પ અમે સમાપ્ત કર્યે છીયે. એને ખતમ કરતેલેજ કે “પરાક્રમી પુરુષોનાં લક્ષણ ચરીત્ર” નાં રસીલાં અને ચાલુક્યક બયાનો અમે શરૂ કર્યે છે. એવી શીરઝઆતનો જયો અમે તેટલા પ્રમાણમાં વધારીશું કે જેટલા અનુક્રમમાં તે પસંદગી પામે.

મરદાને મરદ “કેમીલીયસ.”

રોમન શેનશાહતનો આપ “ખીજે ખાપ” ઈસ્વી સનના ચાર સૈકા અગાઉ પ્રખ્યાત યર્ધ ગયો. “ડીકતેટર” નામના તદ્દન આપખુદ ઓધાની અનહદ સત્તાઓ એણે પાંચ વાર ભોગવી હતી. એનું આખું નામ ‘ક્યુરયસ કેમીલીયસ’ એટલે કે ખડો ઝાંઝ ઝનુનનો ગોસાવાલો કેમીલીયસ એમ હતું. લડાયક અને લશ્કરી ખાખતોમાંજ તે “ખડો ઝાંઝ ઝનુનનો ગોસાવાલો” હતો, ખાકી ખીજે વીજે લગતી ખાખતોમાં તો પેહરવેશ સાદો, સ્વભાવે મલતખડો, અને હર ભાંતે ઠીકઠાક હતો. ઈક્રુઆર્ધ અને વોલસાર્ધ નામની પ્રજાઓ સામે રોમન રાજે કરેલી યદાર્ધમાં તે લશ્કરની હરોલમાંથી ઘણોજ આગલ વધી શત્રુઓની સેનામાં છેડાયલા સૌંદ પેઠે જર્ધ પડ્યો. યાંઈ તેની જંગમાં એક જુટ બાલડીને જખમ થયો. ઘાયલ થયલો છતાં તેણે હીંમત ખીડી અને લશ્કર દેખત છુટબાલડી મહાર ખેંચી કહાડી, અને પછી ભારે ઝાંઝ ઝનુનના ગુસામાં પેચ આર્ધ તેણે શત્રુઓના બહાદુરમાં બહાદુર લશ્કરીઓને કાં ઠોર કીધા કાં નહસાડયા. આ સાહસીક પરાક્રમ કરવાથી તે પોતાના લશ્કરના સેનાપતીને મન મોહટો મરદાને મરદ ખપ્યો, અને તે સીપાહસાલારે તેની સીપારસ પણ સારી લખી. એને ‘ક્યુરયસ કેમીલીયસ’ કેહતા હતા તેનું ખીજું કારણ એનું ખાનદાની આડનામ અથવા અટક “ક્યુરીયાર્ધ” નું હતું તે.

લડાર્ધધાનાં દરમ્યાનમાં આનું જખરજંગી ગાત્રીપણું કરવા ખાતરથી રોમન પ્રજાએ એને “સેનસોર” ને ઓધે નીમ્યો. એ ઓધો ઘણો મરતખાવાલો ગણાતો. તે ધરાવનાર ઘણી જાણે ખીજ ડીકતેટર જેવો ગણાતો. દેશનાં સંસાર મંડલ ઉપર એ ઓધાને નામનો હાક પડતો. ચાહે તે અમીરઝાદાઓને રાજસભામાંથી હાંકી કાઢવાનો અખત્યાર “સેનસોર” ને હતો, “નાર્ધટ” ના ખીતાખવાલો બનો ધનેતર શક્ષ હોય તો તેને તેના સરદારીના ખીતાખમાંથી રદ કરી તેને સાધારણ રૈયત જેવો ખનાવવાનો હક્ક “સેનસોર” ને હતો, અને તે ચાહે તે અને તેટલા રૈયતના આદમીઓનો મત આપવાનો હક્ક ધીનથી લેતો. ખીજુ ધણીક સત્તાઓની ટીપ વચે “સેનસોર” ને એક સત્તા એવી હતી કે રૈયતમાંના કુમારા આદમીઓની વેરે લડાઈમાં માચ્યા ગયલા લશ્કરીઓની વીધવાનું વેવીશલ તે પોતાના આપખુદ હુકમથી ફરમાવી શકતો, કે જેથી વીધવાઓનાં કુકર્મ અને ગર્ભપાત જેવાં પાપ પ્રગટવાને કશોપણ સંજોગ પેદા પડતો નહીં. ડીકતેટર જેમ પોતાની લશ્કરી હાકમીનો હીસાખ દેવાને બંધાયલો નહીં, તેમ “સેનસોર” પોતાની સંસારી હાકમીના હીસાખના જેખમમાંથી મુકત હતો. પોતાના હુકમનો અનાદર કરનારાઓને ભારે સાસન ફરમાવવાનો અધીકાર એ અને મતખાલા અમલદારોને મલેલો હતો. “સેનસોર” નો અર્થ જે આપણે “શીક્ષાધ્યક્ષ

શક્તિ” કરીશું તો ચાલશે, તેમજ જે “ડીક્ટેટર” બોલનો અર્થ “હુકમનો આપખુદ” કરીશું તો ચાલશે.

એ ઈસ્રાના ગાજામાં વીઆર્ષ શહેરના વીએંગ્રીસ લોકનો ડરોડો રોમન રાજને ભારે હતો. વીએંગ્રીસ પ્રજા માતપર હતી, અને તેટલા માટે મગરૂરીમાં મુસ્તાફ હતી. લડાયક ખવાસમાં ટસ્કની દેશની સરહદ પર વસનારા એ વીએંગ્રીસો રોમન લોકથી ખાટયા જાય એવો નોતા તો. “બડા કોણ, તે કે મેં,” તે નક્કી કરવા સારું એ બેની વચે સાત સાત વરસ મુઘી ખીલો ઉપાડ અને મીજાખીટ અધડો ચાલ્યો, પણ ના એઓનાં મનનું સમાધાન થયું કે ના તેઓનાં. વીએંગ્રીસોને ઘેરો ધાલનાર સીપેહશા-લાહોમાં પાણી નથી એમ આખરે રોમમાં છડેચોક બોલાવા લાગ્યું. પ્રજામાં પુકાર પડ્યો. જુના સીપેહશાલારોની ઉપરવારી નવા સીપેહશાલારો રવાના કરવામાં આ પુકારનું સેવટ આવ્યું. બદલીમાં ગયલાઓમાં કેમીલીયસને પણ એક સીપેહશાલારી સોંપવામાં આવી હતી. વીએંગ્રીસ લોકની મદદમાં આવેલી ખીજી, પ્રજાઓનું લશ્કર રોમન લશ્કર પર છાપા મારી તેને હર બાહેને સત્તાપૂર્વ તથા ખીજી કેટલીક રીતનો ડરોડો પાડી જતું અને બળજી કરતું, તેમને કેમીલીયસે એક જંગમાં એવી તો સીકસ્ત આપી કે ફરીને તેઓ માથું ઉચકવા પામ્યા નહીં.

લડાઇનું જોશ ગરમી પર મચ્યું હતું, તે ટાંકણે ઉનાલાની મોસમ ઉતરતી જતી હતી. ઉનાલામાં નદીઓનાં પાણીનાં ઝરણ તો પાતલાં અને સંકડાતાં હોય છેજ. પણ આ વલાએ તો તેઓ આગલા વખતના રાખેતા કરતાંએ વધુ સંકડાયાં અને પતલાયાં. તેના ખંગ દાખલ એક અમતકારીક કઉતુક એવું બન્યું કે આસેપાસે પહાડી ટેકડી-ઓથી ઘેરાયલો અલબન સરોવર, જેનાં ઝરણાંનાં મુલ તેની તલેટીમાંજ છે, તે એક-દમ પાણીના ભરાવથી ટેકડીઓની ટોચ મુઘી ઠલઠલ ચીકાર ઉભરાયો. પણ પાણીના એ રાક્ષસી જઠામાં ના મોજા મારતા જણાતા, કે ના કસી પાંતીએ ખલખલાટ થતો જણાતો. સઘલું સ્થીર અને શાંત હતું. એટલાએતમાં આસેપાસેના પુસ્તાઓમાંનો એક ધસ્યો કે પાણી ઘોધવાને ધસારે ધસતું અને વીરને ઘોકારે ડુંકાતું એતર પાદરે! પરથી દોડતુંજ કે પત્તે આવેલા સમુદર ભણી વળ્યું. કહે છે કે વીએંગ્રીસોમાં એક એવી પુરાની આધાલી હતી કે એવો કોષક ઓચંખીત તલેસમાત બનુશે ત્યાં મુઘી તેઓ અજીત પ્રજા રહેશે.

રોમની રાજસભાને આ ખીતાની વાકેશી થતાં તેઓએ ફરમાન ફરમાવ્યું કે અનેક યુક્તીથી નવા બંદ કે પુખ્ત પાકા પુજા બાંધી અલબન સરોવરની રેડણી ઠલ-વાઈ જતી તહેકુખ કરવી. અગર તેમ ન અને તો ઘટતી રીતે નેહર તથા ખાલી ખોદીને તેમની મારફતે એ પાણી અથવા જમીન પર પાંકરવું અથવા જમીનમાં પચાવવું, કે જેથી રસાલ ફલફુપતાનો રસકસ વધે. વીઆર્ષ શહેરને ઘેરો ધાલવાને અને દશ વરસ થયાં પણ કોઈ બાજુનો જય થયો નહીં. એટલે રોમન સલતનતની રેયતે અઉટાના ઓકમાં એકઠા થઈ મહોડેથી એકરા કરી, એકે આવાજે કેમીલીયસને “ડીક્ટેટર”

એટલે “હુકમનો આપખુદ” નેમ્નો. એ નીમલુક આણીમેર થઈ કે પેલીમેર રણ-સંધામમાં કેમીલીયસે ધમચકરડી મચાવવા ખાંડી. શત્રુના કીલ્લા કોટ નીચે તેણે હાંડી સરંગો ચલાવી અને તેમની મદદગાર પ્રજાઓસે જુદા લડી સંપૂર્ણ પરાજય આપ્યો. કેમીલીયસે ખોદાવેલી સુરંગનું નાકું વીઆધ શહેરમાં આવેલાં એક દેવલની વચમાં કુટ્યું. એ વેલા તે શહેરનો સરદાર આકાશના દેવતાઓની નધવેતે જાનવરોના ભોગ આપતો હતો. દેવાને “અરપાયલા” એટલે અર્પણ થયલા એવો ભોગોની ભીતરમાંના ભક્ષ કરવા લાયક બાગોની પરીક્ષા કરીને ધરમના ઉપાધ્યાઓએ ઉપદેશ કહી સંભ-લાવવાનો જે નીયમ, તેને અનુસરીને આ વેલાએ ધરમધારીઓએ એવું પરીણામ નીહર કયું કે “આ ભોગની કીરચા જેઓ તમામ કરશે તેમનો દેવતાઓ જયન્કરશે.” લાદીની ફરસખંદી હેઠલ છુપાયલા રોમનોએ વકતારમાંથી એ સાંભળ્યું કે તેઓએ લાદી ખસેડેજ કે મારચા પોકાર સમેત શત્રુના સરદાર અને રસાલાનાં લોક ઉપર જવાંમરદીથી હુમલો કરીશો. આ અચ્ચુચા પ્રવેશથી તેઓ સર્વ ગભરાઈને નાસી ગયા, એટલે રોમનોએ પેલો ભ્રેષ્ઠ પોતાના સરદાર કેમીલીયસ ઉપર મોકલી આપ્યો કે જેથી ધરમચુરૂઓની આઘાહી પ્રમાણે તેને કૃતેહ મલે.

ભોંયરાં વાટે આવેલાં રોમન લશ્કરે એ મીસાલ ધણી સેહલાઈથી શહેર કબજે કર્યું. તેના સમાચાર સાંભલી કેમીલીયસની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં, અને તેણે એ હાથ જોડી દેવતાઓની બંદગી કરી કે “અગર આવી અચ્ચુચ કૃતેહના લતીજ દાખલ રોમન રાજનું કશું તુક્ષાન થવાનું હોય તો હું દેવતાઓ! તે આકૃત મારા મુલકપર તમે રખે વરસાવતા, પણ હું તમારાં ગુલામનાં એકલાં સર પર વરસાવજે—છતે મારા જેવા નાકેસ આકી ઉપરખી કશો જખરો કેહર મ વરચાવશો, એવી મારી પ્રાર્થના છે.”

જે દેવલમાં ઉપલી સુરંગ કુટી હતી, તેમાં ધીરૂ દેવ જુપીટરની દેવણી જુનોનાં પુતલાંરૂપ એક ગંજવર મુરતી હતી. દેવદેવીઓનાં પુતલાં દુશ્મનના મુલકમાંથી જે-લીખી સંખ્યામાં મલી આવે તો તે બધી સંખ્યા ઉપાડી આણીને રોમમાં તેમનાં ઠાણકે ઠાપી ધામ બનાવવાં, એવું “પન” કેમીલીયસે જંગ પર જતી વેલાએ લીધેલું. તેની આસા પાલવા ખાતરથી તેણે આ વેલા જુનો દેવીના પુતલાંને પીનવ્યું કે તમે અમારાં ભિગાં ચાલો. કહેછે કે મુર્તીમાંથી ધીમે સાદે ઉત્તર મલ્યો કે અમે તમ ભિગાં જવાને રાજી છીએ! વળી એમ પણ કહેછે કે એવો જવાબ ન મલ્યો, પણ જ્યારે કેમીલીયસે બંદગી કરવા બાદ પુતલાંની દામન સાહી, ત્યારે તેની ડોકમાંથી હા કહેવા જેવો લેકો થયો એટલે આસપાસનાઓ બોલી ઉઠ્યાં કે દેવી રાજી છે—દેવી રાજી છે!

• રોમન લોક જતે ધરમીષ્ટ, એટલે પોતાની દરેક કૃતેહ કે ચઢીયાતાપણું તેઓ બનતાં લગી દેવ દેવીઓના પરતાપને નામે ગણતાં. કખી કખી તેઓ એમખી માનતાં કે અમુક મુર્તીઓમાંથી પરસેવ ડીપાયો, ફલાણી ચીણીમાંથી હાથ અફસોસના કલપાંતી સાદ સમજવા, ઓડીપેલી પોતાના બકત પુંજડીઉપર રોષેલી હોવાથી તેણીએ તેને જોતાં વેત પાંપન વીચ્યાં! પારસી શ્વેનશાહતના માહત્મા પાદશાહ “કય કયસર”

અથવા કેપ્પશરૂએ જેહાં પેહલવાન રસ્તમ ઝાલના તકાવર રપ્પશ ધોડા સાથે પોતાની દરધાના દરબારીઓ રૂપરૂં એવીજ રીતે ગોઠીતેગો કરેલી કારસી નામાંઓમાં નોંધાયલી પડી છે. દેવીને લગતા ઉપલા બનાવ વીચે પોતાનું મત આપતાં એક પ્રાચીન પુરોચન પંડીત, જેને આધારે અમે આ ચરીત્રો રચ્યે છીયે, તે લખી જાય છે કે, તે જેમ આંખ વીંચીને માનવો નહીં, તેમ તદન ગુછકારવોખી નહીં. માણસ ગમે એવો છતાં અક્કલની હદમાં રહી શકતો નથી, કે પોતાના મન પરનો આંકોશ કાબુમાં સમાવી શકતો નથી. કોઈવેલા તે કોકટુ વેહેમમાંજ ગુંચવાઈ જાય છે, અને નહીં તો લાગલો નાસ્તીકપણે ધર્મની તદન ખેદરકારી કરે છે. એટલા કીજે અય ભાઈ, તુને લાજમ તો એ છે કે સાવધ રહેવું, અને ના આ હદ પર કે ના તે હદ પર જવું.

૦ બલીશ્રાઈમાં રોમથીજ ઉતરનાં ગણાતાં શેહરને જીહત્યું, તેથી કેમીલીયસ લગરીક માયોસમાયો નહીં ગયો અને કુલી ગયો. તેને રાજસભા તથા રેયતે મલી જે “ત્રાયમ્ફ” એટલે “પીરોજગરી” આપી, તેનું સરધસ તેણે મોહટા દમામ દબદબાથી કહાડ્યું, તથા ચાર સફેદ ધોડા જોડેલી ગાડી કે જે કુકત દેવતાઓનાંજ વહાણ તરીકે વપરાય તેમાં તે પોતે બેઠો. આયું અમર્યાદ અપલક્ષણ તેની આગળ કે પાછળ યઈ ગયલા કોઈપણ સેનાપતીએ ચલાવ્યું નથી. કેમીલીયસની આ અવીચારી નાલાયકી દેખીને રેયતનાં લોક તેના ઉપર બહુ બહુ બલવા લાગ્યાં. તેઓએ તેના ઉપર એક નીમીત્ત એવું મુક્યું કે લડાઈ જત્યા પાદ જે લુટ મલે તેનો દશમો ભાગ તેણે સુર્ય દેવને ચઢાવવાને બાધા લીધેલી, તે મુજબ તેણે ક્યું નથી તેથી દેવતાઓ રૂક્યા છે, અને તેમનો કોપ એ માનતા પુરી કરવા વગર સમવાનો નથી. લડાઈમાં ગયલાં આખાં લશ્કર ઉપર રાજસભાએ એને લીધે હુકમ કહાડ્યો કે તેઓએ તેમને મલેલી લુટનો દશમો હિસ્સો કસમ પર પગાર કરી જવો. આથી લશ્કરીઓમાં પુશકલ કચવાટ થયો, ત્યારે કેમીલીયસે બહાનું કહાડ્યું કે તે લડાઈની ધાંધલમાં પોતે લીધેલું એ ‘પન’ તદન મુલી ગયો. એટલે તો લોકમાં તે વધુ અલખામણો થયો કે ધર્મની વાત ગમે એવી લખતેખી ભુલવાની હોયજ શી? પરીઝમે અને મહા જંજલે આખરે લુટના દશમા હિસ્સાની તો જમાબંદી કરી, પણ તેટલી કીમતનું એક મોહટું સોનાનું ચલાણું બનાવી સુર્ય દેવનાં ડેલરી પાતે આવેલાં દેવલમાં મોકલવાનું, તો તેટલું બધું ખાલિસ કૂનદન લાવે ક્યાંથી? હયાં રોમન બાનુઓ બહાર આવી. જેમ્ હમણાં થોડાં વરસથી વાત પર થયલી ફેકો-જરમન લડાઈ વખતે ફ્રાંસ પર પડેલો એ અબજનો દંડ પગાર કરવા સાઈ ફ્રેચ મડમોએ દેશાભીમાનની ઈધાણીમાં પોતાના હીરા માણેક મોતી ઝવેરનાં ધરેણાંઓ તથા સોના રૂપાનાં દાગીનાઓ અને નંગો ઉપાડી આખ્યાં હતાં, તેમ તે વેલાએ રોમન બાઈઓએ પોતાનાં સોનાનાં ધરેણાંઓ ધરમનાં નામ ઉપર કુરબાન કીધાં હતાં. અહં બોલતાં તો તેમનો પ્રાચીન કાલનો દાખલો હાલની તેમની બેહત-પણીઓએ નકલ કીધો હતો. રોમન બાઈઓનાં આ સદકારી પ્રસન્ન થઈને રાજસભાએ તેઓ કાજે એવી આમા દીધી કે તેઓ જ્યારે જ્યારેખી જાહેર તમાશાઓમાં

કે જાહેર ધર્મક્રીયાઓમાં સામિલ થવાની હોય, ત્યારે ત્યારે તેઓ ખુલ્લી ગાઢીઓમાં બેસી બેલાસક સીધારે. અલખતાં તેમની જાણસૌની કીમત આ વેલાએ તો તેમને પેલા દસમા હિસસામાંથી ચુકવી આપવામાં આવી. પણ જ્યારે તે વેલાના ગાલ ભોકો જેઓ હાલ ફ્રેંચ તરીકે ઓળખાય છે તેઓએ રોમ ગ્રીતીને તેના પર મોહી રકમની ખંડણી નાખી, ત્યારે રાજ ઈંગ્લેંડમાંથી બધા દંડ પગાર થાય તેવું જાણવાજેવું ન હોવાથી, તે વેલાએ રોમન બાઈઓએ જે સેવા દીલોજનીથી બજવી તે ખચીતજ નીચપક્ષ અને સ્તુતીપાત્ર તથા ઉપકારયોગ્ય હતી. કસીખી બદલાની આશા રાખવા વના તે વખતે તેઓએ પોતાનાં હર્ષયાંના હાર જેવાં આબુશણો મોકલે જીવે ઉતાડી આપ્યાં હતાં, સેહજખી બડબડાટ વગર. ફ્રેંચ લુડીઓના દાખલાને, સુધૈ દેવતાં પ્યાલાંવાલા દાખલાની જગે આ પાછલો દાખલો વધારે બંધબેસતો આવે છે. રોમન લડીઓએ જ્યારે પોતાની સ્વદેશજુમી તરફ એ પાછલી ઢપનો પ્રેમ ખતાવ્યો, ત્યારે તેમને એવો નવો હુકમ આપ્યો કે રોમન મરદ લોકની પાયદસ્તે તેમની સ્તુતીનાં બાથાણો થવાનો રવૈયો હતો તે જ્યૈયાનો લાભ રોમન બાઈરી લોકનેખી આપવો ધટેછે.

હવે કેમીલીયસ, ફેલેરચન લોકના સામે જંગ પર અઢ્યો. જેમ પાછલથી યુરોપ-ખંડને ધુળવનાર નેપોલ્યન બોનાપાર્ટને જાણાયું હતું કે એક લડાયક રૈયતને આલસુ રાખતાં તેઓ માંહોમાંહે તરેહવાર ટંટા ફેસાદ ને બલવા ઉભરાવે છે તેમ કેમીલીયસને પણ તેવુંજ બાસ્યું. એટલે તેણે ખનતાં લગી રૈયતને લશકરી લડાઈઓમાં શેકેલી રાખી મુકી કે જ્યાં તેમના બડબડાટનો જોશ ખીજે કહોંએ નહીં ઉતરતાં દુશમનનાં આસામીઓ ઉપરજ ઉત્રે. આગલા જમાનાઓમાં એક ધણો સરસ નીયમ હતો, કે જે નીયમની નકલ ખીજ ધણાક આગલા જમાનાના નીયમોની માફક પાછલા જમાનાઓમાં થઈ છે. જંગમાંથી કારગતી પામવા બાદ બને તરફના લશકરના સીપાઈઓ અરસપરસની બાઈબંધી તથા બાઈઆરામાં બેલાઈ જતા હતા. લડાઈમાં તેઓ એવા તો લડતા હતા કે તેમના બાપ દાદાઓને કલેશ કંકાસવું કોણ જાણે કેટલાએક જમાનાઓનું હાડવેર હોય; લડાઈ વીતા બાદ તેઓ એવા તો મલી જતા હતા કે જાણે બંનેના બાપ કાકા સગી માના જણ્યા બાઈ બાઈ હોય! કેમીલીયસે કરેલી વીએંટીસ અને ફેલેરચન લોકોની લડાઈ વખતે રોમનો સાથે અરસપરસ એવીજ ચાલ ચલાવાઈ હતી; આય ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં વેલીંગટન અને બોનાપાર્ટ વચે જંગ જાગ્યું, ત્યારે પણ સ્પેનીશ દ્વીપકલ્પમાં તેને મલતીજ નકલ થઈ હતી; અને આજે પણ ઈંગલીશ કોરટના સામી પક્ષના ધારાની હીમાયતીઓ પોતપોતાના કુલો તરફની પોતાની ફરજે ખનતા જોશબર અફા કરીને પાછલથી એમજ મલી જાયછે.

ફેલેરચન લોકોની લડાઈમાં એક વીશવાસધાતી પંડુડ્યાએ પોતાનાં મુલકનો ધાણ બગાડવાને એક અજીમ ઋયુન કાવવું રચ્યું. તે એક મેહતાજ અથવા આખુનજ હતો. તેને યાં ફેલેરચાઈ શહેરનાં લગભગ સધલાં મોટાં મનીખનાં તથા

ખીજ ધણી શહેરીઓનાં છોકરાં બાણવાને આવતાં. કેલવણીનું કામ પુરું કરવા બાદ, મહતાજ છોકરાંઓને શહેરના કોટની બાગલ બહાર રોજ ફરવા લઈ આવતા. આજે બાગલથી જરા છેટે, તો કાલે તે કરતાં વધતે છેટે, એમ રોજ રોજ અંતર વધારતા જઈને, તેવણે આખરે એક દી કોટ બહાર પડેલી રોમન છાવણીમાં સઘલાં છોકરી છોકરાઓ લઈ જઈ કેમીલીયસ આગલ રજુ કીધાં કે, લો મેં તમારી મોટી સેવા બજવી છે, સખ્ય હવે આપોઆપ ફેલેચન લોક તમને તાપે થશે. આ દગલબાજ જોઈને પેલા પંતુડ્યા પર કેમીલીયસને બહુજ યુસો છુટ્યો. તેણે વીચાર કર્યો કે, એક તો લડાઈનું કામજ જાતે જંગલી હેવાન્યતનું ભરેલું, તેમાં આવી દગલબાજ ભેલાય એટલે તો પછી બેદાદીનો કશો પારજ રહે નહીં; વલી એક સરદારે તો તેની જાતી કુનેહ ઉપર કુદવું જોયે, અને નહીં કે ખીજઓની દગલબાજ પર. એટલો અંદેશો કરી તેણે પોતાની તેહનાતના લાકડ્યાઓને ફરમાવું કે તે પંતુડ્યાનો પોશાક ફાડી આક કરે, અને તેના બંને હાથ તેની પીઠ પાછલ બાંધે, તથા પેલાં બધાં બાલકરાંઓના હાથમાં નેતરો નેહલીલી લાકડીઓ ને ચાપકાઓ ને એવો એવોજ ખીજે બરડો હલકો કરવાનો સામન આપે, તથા એવી હાલતમાં તેને ફટકાવ બે ફટકાવ ને મરંમાર કરતા કોટની જવાબ આગલ છોકરાંઓના આપ્તા સંગ સાથે સલામત સોંપી આવે. પેલીમર ફેલેચન માયાપો તો પોતાનાં પંતુડ્યાના આ મક્કર ફરેજ જાણતાં વેત બાવરાં બેબાખરાં અને ઘેલાં ગાડાં બની ગયાં હતાં, તથા કોટની સરીલ પર ઉભાં થઈ, હાથસે હાથ લાંબા કરી, હાથસે હાથ જોડી, મોટે મોટે વાયવીલાપ તથા રૂદન કરતાં મીનતજારીથી, કેમીલીયસને તેમનાં વાહલાંઓ ઉપર દયા લાવવાનો શોર કરતાં હતાં. તેઓએ એવો મામલો દીઠો કે પંતુડ્યો તો પોતાનાં ફંદાની ફાંસમાંજ ફસ્યો છે, ત્યારે તેઓ ખુશાલીના અમનમાં યુલલાલાની ટુલની મીસાલ નેહાયત ખીલ્યાં, અને કેમીલીયસને પોતાનો બાપ, આત્મા સુકત કરનારો પેગંબર, બલકે પોતાનો પરવરદેગાર (!) ગણી પુંજવા લાગાં. કેમીલીયસનાં આ મોહટાં મનથી મલકાઈ જઈને તેઓએ તરત રાજ મંડલમાં ઠરાવ કરી તેને પોતાનું શહેર અને શહેરીઓ રાજખુશીથી તાબામાં આપ્યાં. આથી રોમન રાજસભાએ ખુશ થઈને તે લોકોસે મીત્રાચારીનું નાનું બાંધ્યું, અને લડાઈના ખરચ માટે એક નામનો જોયો દંડ કરીને શેતાન ડાવો શ્રીધો. “નેકી કર તો નેકી પામ” ની કહેવત હાં સીધ થાય છે.

કઈઓમરસ પછી ત્રીજે થઈ ગયલો આદમ બાદશાહ હોશંગ પોતાની “જવેદાને ખરદ” યાન “હમેશગીની દાનાઈ” નામની કેતાબમાં કહી ગયો છે કે “મહાન પુરંશ હોય તેનીજ ભારે અદેખાઈ થાય.” તેમ કેમીલીયસ વીશીથી બન્યું. તેની મોટાઈ રોમન પ્રજાની આંખમાં સાળી. તેઓએ તેના ઉપર અદ્વૈપ ઉઠાવ્યો કે લડાઈની લુટમાંથી તેણે અસુક પીતલના દરવાજાઓ પોતા પાસે ઠગબાજથી રાખ્યા હતા. કેખીનું હતું કે આ તહોમતને ઓઠે તેની હોરમત જશે. તેના મીત્રો તો ઈર્ષ દષ્ટને

એટલોજ સધીઆરો દર્ષ શક્યા કે અગર તને દંડ થજો તો તે અમે અમારી ગીરોથી ભરીશું, બાકી ખીજું તો અમારાથી કશું બનશે શક્યાનું નથી. આથી નાસીપાસ થઇને તેણે ગુપ્તગુપ્ત સ્વભુમી તજી જવાને ઠરાવ્યું. પણ તેમ કરતી વેલાએ તેણે આકાશ સામું હાથ ઊંચા કરી પોતાનાં નીમકહરામ રાજને આપનો બાણ આપ્યો કે “જેવું કીધું છે તેવું જોજે ને પામજે, ને કેમીલીયસને નકામો સતાવવાના ફેજનાં ફલ આંખમાં આંસુ સાથે જલદીથીજ આપજે.” રોમન લોકોએ તેની ગેરહાજરીમાં તેને તકસીરવાર ઠરાવ્યોએ ખરો, અને તેના ઉપર દંડ નાખ્યોએ ખરો, પણ જેમ કેટલીક યુરોપ્યન સરકારો આજે તેમના અમલદારોના પગારો તાણી તોડીને મોહટા ભારે દેખાડવા ખાતર હીકમત કરે છે તેમ, તેઓએ તે દંડ નહાની રકમના સીકામાં મોહટી સંખ્યાએ મુક્યો; કેમકે પોતાની કોમના એક મહાન વીરલાને નકામો સતાવતાં તેમણું હૈયું દંખતું હતું. એ દંડ પંદર હજાર “અસ” નામના સીકાનો હતો. એક “અસ” તે ઇંગ્લેન્ડ સીકાની એક “ફાર્થિંગ” અથવા દેશી સીકાની “દુકાની” એટલે એ પધને મલતો આવે છે. દંડની રકમ દસ હજાર દોડ્યાં, અથવા એકસો સવાછપણ રૂપિયા થાય છે.

હવે આણીમર “ગાલ” લોકનો એક મોહટો ટોલો હતો. એ ટોલો ભારે વસ્તીવાલો હતો. પણ તેમનો દેશ વેરાન ધરતીનો તથા સાંકડો હતો. તેમના બાયડા, આયડાં તથા છોડાંઓ આંગે કદાવર, તંદરોરત અને લઈ રહેતાં. તાપ અને ઠાર, સરદી અને ગરમી, લીલી અને સુકી, દુખ અને સુખ, તેમની ખીલતી ઉછરણી, અને ખેતંબા સ્વભાવને લીધે, તેમને મન એકદાન હતાં. તેઓનું એક મોહટું દલ વાદલ જીક પોતાની જન્મભુમીમાંથી રખડતું રજલતું આદ્યપસ પર્વત ઉપર પડાવ નાખી પડ્યું હતું. ત્યાં તેમના આપવામાં, રોમ ભુમીની પાકી લચકાલોર માંડવાતી દ્રાક્ષના બુમખાઓ-માંથી ગાળી કાઢેલો, ઉંચા પ્રકારનો દીલખ્તશ “વર્ધન” દારૂ આવ્યો. આથી તેમનાં શરીરે ખુશીની લેહર છટકી, તથા હરખનાં વીજલી વ્યાપી. તેઓએ જે દેશમાં આ અમરત ખનતું હતું તે દેશનો પ્રવાસ કરવાનો નીશ્ચય કર્યો. તેઓએ સહકુટુંબ કુચ કરવા માંડી. રોમની આસપાસનો લતો, જે પાકી ફલ ફરેટોના આગાયતી ભારથી બુમી ગયલો હતો, તેનો ભરાવ ને ઠકારો જોઈને તેઓ બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યાં. તેઓએ જીલ્લ કરી કુતેહ કરવા માંડી, તથા રોમ સરખા “જગતની મા” જેવા ગણાતા મુલક ઉપર કાલો ફેહર વરતાવવામાં કશી બચાવ રાખી નહી.

કહે છે કે રોમન અને ગાલ લોકો વચ્ચેનું આ મોટું જીલ્લ એક સ્ત્રીની આપત ઉપરથી જન્મ પામ્યું હતું. કોઈક તવંગર વેપારી એક માખાપ વનાનાં પણ માતખર વારસો ધરાવનારાં બાલકનો રખેવાલ હતો. તે બાલક પાછલથી મોટો થયો. તેના સાથે વેપારીની બર્ધશીએ કુકર્મેનો વ્યવહાર રાખ્યો. એ મોટો વેપારી સરકારમાં ફર્યાદ થયો. પણ છોડાને વારસામાં સારી દોલત મુલતી હોવાથી વેપારીની કસી દાદ લાગી નહીં. આથી નાચારીનો મારેલો તે “ગાલ” લોકને જઈ મળ્યો, અને તેમની મારફતે તેણે પોતાની બેઠજતી તથા નામોશીનું વેર લાગતાં વલગતાં તકસીરવારો પર નહીં, પણ આખાં દેશ ઉપર લીધું.

આને મૂલતીજ એક ધુરોપ્યન કહેવત છે કે “કંકાસ હોય, પણ માનજો તેની તલીએ એક સ્ત્રી હોવી જોયે.” પોતાનું ઘર ખંદાવ થવાથી જેમ વેપારીએ નવાં શીતુર ને શીતાનું ખી રોપું, તેવીજ રીતે ઇંગલંડની તવારીખમાં “રાજાઓ બનાવનાર” અરલ આવ વાર્ષિક પોતાની છોકરી ખાતરથી રાજા ઓથા એડવર્ડ ઉપર ખંડ ઉઠાવી આખી પ્રજાને હેરાન ને ઝરગરદાન મેલવવાનો દાખલો મોજુદ છે. ઇત્યાદી.

એનુસ જે ગાલ લોકનો રાજ થતો હતો તેણે કલુઝ્યન શહેરને ઘેરો ધાહ્યાની વાત રોમન પ્રજાને ખબર પડતાં, તેઓએ ત્રણ એલચીઓ રવાના કર્યા કે તેમને એ કામથી હાથ ઉઠાવવા સારું સમજાવીને પાછા વાલે. એનુસે એ એલચીઓને સભ્ય પણ રોકડ વિતર આપ્યો. “કલુઝ્યન લોકોએ અમને જે મોટું નુક્ષાન કીધુંછ તે એ છે કે તેઓ સંખ્યામાં થોડા છતાં મોહટા વીસ્તારની ફલદુપ જમીન કબજે કરી બેઠા છે; અને અમે લોક પરદેશી, સંખ્યાબંધ, તથા ગરીબ છતાં અમને તે જમીનનો હિસ્સો આપતાં ના પાડે છે. અમે જે ઢપની ચાલ કલુઝ્યન લોકસે આજે ચલાવ્યે છે, તેવીજ આખાદ ચાલ તમો રોમનોએ ખીજુ ધણી પ્રજાઓસે” આગલ ચલાવી હતી. છીટું સોધી તમે લોકે અલખન, શીડીનેટ, આરડીવેટ, વીએડીઝ, કેપીનીયન, ફેલીરચન, ને વાલશ્યન પ્રજાઓને જેરદસ્ત કીધી, કાંચકે તેઓએ તમોને પોતાની માલિકાની મીરાસમાં ફાલો આપવાની ના કહી. એથી લાગલા તમે તેમને ગ્રીતી લઈ ગુલામગીરીમાં નાખ્યા, તેમનો દેશ ઉજડ કીધો, તેમનાં શહેરો ભાંજુફોડી નાંખ્યાં. પણ એ તમારી વરતણુક કથા પ્રકારે બેઆખરભરેલી કે ગેરઈનસાશીએ એમ હુંકહેતો નથી. કેમકે કુદરતના તે નીયમ પ્રમાણે તમે કામ કરો છો કે જે મુજબ નખલાએ જખરાને તાપે થવું જોયે; અને એજ નીયમ તે કીરતારની પેદાયશમાં સર્વ ઠેકાણે જલવાતો આવ્યો છે. એટલા કીજે જે આપણુ બંનોની કરણી એકસરખીજ છે તો પછી તમે કલુઝીયન લોકની દયા ખાવાનું છોડી દીધો, નહ તો કે તમારી ગ્રીતેલી પ્રજાની દયા ખાવાને અમે શીખીશું.”

આથી એલચીઓ ઘેરો ધાલેલાં શહેરમાં ભરાયા, અને તેના રહેવાશીઓને મમતથી લડવા કાજે ઝનુની ઉથકેરણી કરતા રહ્યા. એક વેલા લડાઈ થતામાં એ ત્રણમાંના એક તામસી એલચીએ પોતાનો પવીત્ર ઓધો ભુલી જઈને એક ભારે દેખાવના જખરદસ્ત ગાલને જંગ કરી જીવથી માર્યો. આથી એનુસને મગજ વરાખ ચઢી. તેણે તરત ત્યાંની લડાઈ તહકુખ કીધી અને છાવણી ઉઠાવતેનેજ એક બલાના વાદલ મીસાલ આકૃતનો ગગડાટ કરતો ને ત્રાસની વીજલી ચમકાવતો તે રોમ શહેરે આવ્યો. રોમનોએ આ વેલાએ સમા પ્રમાણે પવન પર પીઠ ફેરવવાની જગે ખીજું કાચું કાચું. તેઓએ એનુસને ભાઈ બાપાથી સમજાવી લેવાની જગે, અને પોતીકો સુલેહનો અધીકાર ભુલી લડાઈનું અંધેર જગાવવા ખાતર સેલા એલચીઓને સજા કરવાની જગે, તેઓએ તેમનેજ લશકરી ઓધાઓ પર સરદાર નેમી, ચાલીસ હજાર સીપાહીઓની ભારે સંખ્યા સીકે ગાલ લશકર સામા સફ સમારી. પણ કહણુ દંડના,

તથા બંદ સ્નાયુના, અને ઘણાં જોરવાલા, તથા સખત મરદાનગીવાલા, ગાલ લશ્કરની સીતેર હજારની સંખ્યાના દર્યાવન્ધ મોજની વીર સમાના ખસારા આગલિ રોમન સફટકી થકી નહીં. તે ત્રુટી ભંગાણુ પડ્યું, અને જેટલાં પ્રમાણમાં તેમની સંપૂર્ણ હાર તેટલાંજ પ્રમાણમાં ગાલ લોકની સંપૂર્ણ કૃતેહ થઈ. ઈસવી સનતી પૂર્વે ૩૮૬ વરશની વાત ઉપર તા. ૧૬ મી જુલાઈના નેહસ્ત તથા અરગસ્તે બખના દીવસે રોમનોની એ મોકાણુ અલીઆ નદીના કીનારા ઉપર થઈ. એ દહાડો તે પછીથી એ લોક વેહમને મારે ઘણો ધુમ્યતભરેલો તથા કમબખતી ભરેલો ગણતા, અને તેને “અલીઆવાલો દહાડો” એમ ટુંકમાંજ ઓલખતા.

રોમન રેયત ધભરાઈ. શું કરવું તે તેમને સુઝ પડે નહીં. તેઓએ જોયું કે આખાં શહેરના કોટની સપાલ પર ફરી વલે એટલું બધું ઓકાખાન લશ્કર તેમના પાસે ફાલતુ છે નહીં. એટલે તેઓએ શહેર શહેરને ટેકાણે છોડી દીધું, અને શહેરની અંદર “કેમીટાલ” નામનું જીવીટરનું મુખ્ય દેવાળ્ય, જે હર પ્રસંગે “ટાઉન હાલ” તરીકેની વપરાતું હતું, ત્યાં જઈ કીલિયંદી કીધી. પહેલાં તો બધી વાત તેઓએ પડતી નાખીને “પવીત્ર આતશ”ને બચાવી લેવા તથા ખીજી તીજી સીજીને કેપીટોલમાં કબજે કરવાની પેરવી કીધી. “પવીત્ર આતશ”ને રમીનું રૂપ સમજવામાં આવે છે. તેને માટે અસલના ધરાની, રોમન, હીંદુ, તથા ચીનાઈ લોકોમાં એવો વીચાર હતો કે તે જો હોય નહીં તો સખખી પદાર્થો નીરજીવ પડી રહે; કેમકે તેની જગતી જીવતી જોતનું તેજ ભળે નહીં ત્યાં મુધી બધું રદ છે. આચજ શીલસુરી ઉપર અમલ કરીને ફારસ ધરાનીઓ આતશબહેરામની મહોટી તકેદારી કરે છે; તેને લીધેજ ચીનાઓના કખીલાઓમાં બધે હજાર વરશના પુરાતમ આતશો ઉપર જલવણી ને જાન-ફેશાની થાય છે; તે આતશીજ હોમ યમ કુંડની પવીત્ર કીરચાઓમાં હીંદુઓ ભોગનો ભક્ષ અખી (યમી) દેવને ધરાવે છે; એ સાઈંધીજ બેકન અને ફ્રેંકલીન તથા ફેરેડે અને ટીનડલ જેવા ધુરોખ્યન શીલસુકોએ ગરમીને ગતી તથા ચૈતન્યનાં અગતનાં સાખન દાખલ સ્વીકારી છે. આતશના બચાવને માટે તો પારસીઓ તેર સદી થયાં ધરાન છોડી આવ્યાં; તેની જલવણી કીજેથી તો તેઓએ હીંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછીની તહેરવાર હાદેસાઓ અમ્યા; અને નવસારીમાં બીલડા કે પીંડારાઓના ડરોડા ઈત્યાદી વખતે એ પારસીઓએ મિકબારગી પોતાની માલમતા અરાએખાસ્તે થવા દીધી, પણ પોતાના જીગરને ખારા પવીત્ર આતશના બચાવમાં તેઓ બહાદુરમાં બહાદુર રીતની બહાદુરીથી લડયા. ફાવ્યું યાં લજ્યાએ સઈ, ને નઈ ત્યાં નમ્યાએ સઈ.

વીજલીનો ટુટેલો એ પવીત્ર ફણગો પાદશાહ હોશંગને પેહલવેહલો શીકારખામાં નજર પડ્યો એમ પારસીઓ માને છે. એ પાદશાહનાં ધનુશમાંથી છુટેલો એક બાણ જંગલમાં ચક્રમકસે અડુડતાંજ ગેખી નુર પ્રગટીને આસપાસ હસતી રમતી ખુશી ખોર-રમીમાં બલવા લાગ્યું. એ દીવસે પારસીઓનો આસ્તાદ રોજ અને આદર મહીનો હતો. પાદશાહે હુકમ ફરમાવી એ નુરાતી નુરને એક આલા દરખામાં પરઠ્યું, તથા

તેને આસ્માની કેબલા દાખલ ગણી તેની સેતાયશ ચાલુ કીધી. એ દીવસને “જશને સદેહ” કહે છે. તે દહાડથી એ કેબલો બહારસીઓમાં ફાયસ થયો. એ દીવસને “જસને સદેહ” અથવા સો દહાડાનું જશન ગણવાનો ખીજો સખખ એવો છે કે પારસી નવાં વરસનો નોરેઝ બરાબર સો દહાડા પછી પડેછે. આતશના પવીત્ર કેબલા વીણી ઈરાની દરબારનો ઇંડ્યા ખાંતે થઈ આવેલો એલચી મીરજાં ફુલાયખાન કહે છે કે “યઝદાન સરવે વખતે અને સરવે ડેકાણે હાજર હોય છે પણ તેને કોઈ જોઈ શકતું નથી, તેમજ આતશ (ગરમી) સદાકાલ સરવે ડેકાણે છે પણ તેખી જાહેર નથી. ગરમી વીનાં દુન્યા હૈયાતી ભોગવે એ માનવુંજ ખોટું છે, માટે તે ગરમીનું મુલ (આતશ, ખુરશીદ) યઝદાનહી શકતી અને તવાનાઈનું ખરૂં પ્રતીનીધી છે. ખોદા છે ત્યાં સુધી ગરમી છે, અને ગરમીથીજ દુન્યા સરજખાંછે અને ચાલુ છે. માટે એ ગરમીનાં મુલ (આતશ, ખોરશીદ) ની સેતાયસ કરવી ઘટતી અને તદન વાજખી છે. અને તેટલા માટે આતશ ખુરશીદની સામે ઉભા રહી બંદગી કરવી ખોદાઈ દરગાહમાં બંદગી કર્યા બરોબર છે.”

જેમ પીંડારાઓના ડરોડા વખતે નવસારીના બારસીઓ સઘીથી પહેલા પોતાના પવીત્ર આતશબહેરામ સાહેબ ખચાવવાની તજવીજનમાં ફરતા, અને વધુ વાત થતેજ કે તેમનું તખત ઉઠાવી સુરત તરફ નહાસ્તા, તેમ રોમન રાજ ન્યુમાએખી એ કેબલાનો મરતખો એટલો બુલંદ કરી દીધો હતો કે, ગાલ લોકની આ ચઢાઈ વખતે રોમનોએ સફથી પહેલો તેને ખચાવી નહાસ્વાનો વીચાર કીધો. એ આનશ લગભગ અરધી દજન કુમારી કન્યાઓની સંભાલમાં સોંપાયલો હતો. અગર તેણીઓમાંથી કોઈખી પુરૂશસે પાન પાડતી માલમ પડતી તો તેણીને એકદમ જીવતી ડાઠી દેતા. પણ વલી તેમનો દરજ્જેખી ઓછો ન હતો. આખી રૈયત તેમને મોટું માન આપતી, અને અગર ગમે એવો તકસીરવાર ગમે એવી જીવ સેટોસટની શીક્ષા પામેલો હોય, પણ તેને રસ્તા પર જો એવી એક કુમારી કન્યા સામે થઈ, તો જાણે તેણીની પવીત્રાઈથી તેનો ગમે એવો ઝખુત ધુનાહ કપાઈને તે ચાખો થયેલો માનવામાં આવતો, અને તે મોસાલે તેને છોડી પણ દેવામાં આવતો.

પવીત્ર આતશની નેધેયાની ઉપરાંત એ પવીત્ર બાનુઓને અસ્તક ખીજો કીરયાનો આલાત સ્વાધીન રહેતો હતો, તથા તેમના ભિગી હાપણ દેવી (પેલાસ) ની એક બોલતી પુત્રી પણ રહેતી હતી. કહે છે કે એ વાચાલી મુરતીના વચનથી ધણી વેલા સંકટનું સમાધાન થઈ જતું. એવી હુંચી કારીગીરીનો એ પવીત્ર નમુનો કોઈ ઉઠાવી ન જાય તે સારું એક યુક્તિ એવી કરી હતી કે તેની બરાબરની ખીજ આખેહુબ નકલો ઉતારીને તેનો જોડમાંજ ગોઠવવામાં આવી હતી કે જેથી ચોર વીચારમાં પડી જાય કે અસલ કહી હશે; અને બનતાં લગી એકાદ નકલ ઉઠાવી તે ચાલતી પકડે. એટલું તો ખરૂં હતું કે આ યુક્તિથી કરીને ખરી મુરતી ચોરાઈ જવાનો ભય જો કે સમુલગો મઠી ગયો ન હતો, તોખી ધણે દરજ્જે ઓછો તો થયો હતો.

જ્યારે એ પવીત્ર આતસપરસ્તણો પોતાનો પાકીજેહ કેબલો લઈને નહાસ્તી, બધરી છોકરાં સાથે ગાડાંમાં બસાઈને નહાકાં એક રોમનના દીકામાં આવી, કે તેનું બકતીભાવી દીલ પોતાના ધરમ તરફ ખેંચાઈને દોડ્યું. તેણે તરત પોતાનાં બધરી છોકરાંને ગાડાંમાંથી હેઠે ઉતારી નાખ્યાં અને આતસપરસ્તણોને તથા તેમના અસ્તકના કેબલાને તેમાં સગવડથી સ્કાપીને ટેરવેલે મુકામે પુગાડ્યો. આથી એ ધણી જે ગામડ્યા જેવો ગણાતો, તેનો દરજ્જો તે દીથી રોમન રૈયતમાં બહુજ વધ્યો. ગડબડગોટાના વખતમાં એ નામીઆ કેબલાને રોમમાં રાખવું નાદરસ્ત લાગ્યાથી તરતવેલા તેને ગ્રીસ દેશને મુકામે વધાવ્યો.

પોતાનાં જીવનની જીવસાને ખાંડે એવું એ કામ પ્રથમમાં પૂરું કરીને પછી રોમન લોકો શત્રુની વ્યવસ્થા કરવામાં રોકાયા. તેમની હોંમત ત્રુટી ગઈ હતી, તેમની છાતી ભાંગીને ભુકો થઈ ગઈ હતી, તેમની મરદાનગી તેમનાં શરીરમાંથી વહી આવી હતી. એટલે તેઓએ એ અવસરને બરનોજ ધાટ ધડ્યો. તેમના મહોટા પુરેશ, લશકરી સરદારો, આદાલતના ન્યાયાધીસો, કચેરીના કોટવાલો, ધરમગુરુ દસ્તુરો, સરકારજ દરબારીઓ, વગવાલા શહેરીઓ—સર્વ પોતપોતાના ઓહાના જભા, મંડીલ, દોપટા, છડી, નીશાબ, ધુબ, ઈત્યાદી વસ્ત્રાલંકાર તથા સહસ્ત્રાલંકાર ભપકામાં સજીને જાણે પોતાના અમલના ઠાઠમાઠમાં બેઠા હોય તેમ ચઢતામાં આવેલાં “ફારમ”નાં જહેર દીવાનખાનામાં હાથીદાંતની ખુરસીઓપર અંજુમન બરી બેઠા. બેઠા, પણ મુંગામંતર બેઠા; જાણે તેટલાં પઠરનાં પુતલાં ગોઠવ્યાં. જ્યારે એનુસ રોમન લશકરનો દુખાલો પકડી પાછલથી રોમ શહેરમાં આવી ચઢ્યો, ત્યારે તે પોતાના સરદારો સાથે ફરતો ફરતો આ અજબ વીચીત્રીત જેવા સ્તબ્ધ દેખાવ આગલ આવી ચઢ્યો. આખી અંજુમનનો સ્થીર દબદબો જોઈને, તથા તેમના ચેહરાપર હંડાણ ગમગીનીએ પ્રવેશ કીધેલો જોઈને, તેને મને જાણે ચમત્કાર ચમક્યો, અને તે મંડીબર દીગમુંઢ થઈ ગયો.

એનુસ જે કે તેમનો જીતનાર રાજો હતો તોખી તેનાં દાખલ થયાં વેત ના આ ટેકી પુતલાંઓમાંથી કોઈએ જોઈને તેનો સત્કાર કીધો કે કોઈએ જરા હીલ્ડુંહાલ્ડું. તેઓતો બસ પોતાનાં રાજનેકાજ જીવ આપવાની ખાંણીએ છેલે પાટલે બેઠા હતા. એવામાં કરનું ખુદાનું એવું થયું કે એનુસના રસાલા માહેલા એક અમલધારી રસાલદારે પોતા નજીક બેઠેલા એક રોમન ઓહાધારીની લાંખી બુજરગ દહાડી જોઈ, જે પરવારવાનું તેને મન થયું. તેણે પોતાના આંગલાંઓ વડી તેને નાહની નાહની પટકલીઓ મારી. એટલે બુજરગ દહાડીના રોમન માલિકે ખીજથી ચીઠીને, તથા એ ચાલને નહી માફ થાય એવાં મોટાં અપમાનમાં લઈને, પોતાના પંજમાં પકડેલા રાજદંડ વટે પેલા રસાલદારને ફટકો મારી જખમી કીધો. એટલે રસાલદારે ચટ તલવાર કહાડી પટ તેનું ડોકું ઉરાડી દીધું. આથી સુતેલું મસાન જમ્યું હોય તેનું રમસ્તાન મચી રહ્યું. એનુસના રસાલાનાં સર્વ માણસોએ તરવાર

એવી સધલાં શમન અંશુમનને જીવથી માચું. પણ શમનો અમસ્થા મુઆ નહીં, સિએ કેટલાકને મારીને મુઆ.

હાથી છુટલા ગ્રેગુસ અને તેના લશકરીઓ બકરાનાં ગોવાલાંમાં ભુખો સીંહ પડે તે મીસાલ શમન રૈયતને રાજે રસ્તાએત્રની રીતની આકૃતથી તારાજ કરવામાં રાકાયા. તેમાં તેઓએ ન જોયાં નીરદોશ બાલ બચ્ચાઓ, કમજોર કે લાતાકાત કોમલાંગ અબલાઓ, ના જોરેમંદ જવાન્યાઓ, કે ના યુજરગ યુદ્ધાઓ. બાદ, તેઓએ ક્રીલેબંદી કરેલાં “કેપીટાલ” નાં દેવાલયને ઘેરા બાદ્યો, કેમકે તેમાં રાજની ધણીક ક્રીમતી જણસો તથા ધર્મની કેટલીક પવીત્ર ચીજો છુપાડેલી હતી. હાં શમન બોકો જીવ પૂર લડ્યા. તેઓ જેટલા જોરથી હાં લડતા, તેટલાં ખારીલાંપણથી ત્યાં ગાલ બોકો આસરા વગરની શમન રૈયતને જીવથી ખુદાર કરતા. શહેરની બીતરમાંજ ખુનરૈજીની તીખ ચલાવી ગાલ લોક જંપયા નહીં. એટલે શહેરની બાહરે પણ તેજ રાહબાટ બનાવવાના વીચારથી તેમનાં ચુનંદાં લશકરને એક ચુનંદો વીભાગ એક ચુનંદા સરદારની કુનેહબાજી હેકલ ગયો. કૃતેહ, કૃતેહ, નેન્કૃતેહથી બસ ભેઓ ચકચુર હતા. એટલે કવાયદને તથા લશકરી ગ્રાપટાઓને તો તેઓએ ગળ્યામાં ખોસ્યો હતો. તેમને ઘણા દરમાંથી લેવટા મહ્યા, પણ હવેના દરમાં તો વીંછુ મહ્યો. તે વીંછુ આપણે મરદાને મરદ કેમીલીયસ, જે અમલ ત્યાગ કરી, સ્થલભ્રષ્ટ થઈ, એકાંતવાસમાં ખેંચા હતા, તે.

કેમીલીયસ જે અત્યાર લગી ધુંધવાટામાં ઘેરાઈ રહ્યો હતો તેને હાથ આ લાગ સન્જડ ફાળ્યો. એ ગાત્રી મરદ જાતે મરદાને મરદ હતો. “હીમતે મરદાન, મદદે ખોદા.” તેનાં ખમીરમાં એવા અંશ બજેલા હતા કે મહોઠી મુશ્કેલીઓના વખતમાંજ મુશ્કેલની આસાન કરનાર પ્રયોજન ચઢે રચતો. તેણે આસપાસના આરડીયન લોકની લશ્કરી જમાવંદી કરી. તેમને માથે તેના જેવા ઠાક અને ધાકવાલા શીપેહસાહારનાં નામનું બખતર મળ્યું. એટલે આરડીયનો તો પોતાને “રૂધનતન” અસ્ફંદીયાર જેવા “અજીત” માનવા લાગ્યા. ગાલ લોકનો વીભાગ લશ્કરી લુટની દરંગાદરંગી લાધીને એક પ્રસંગે છાવણી કરી પડ્યો હતો. લશ્કરે ભુખ અને ઠાક બંનેની પેટ પુરતી સંતોખણ કરી હતી. તેઓ, ખુલીઆ પટેમ ખાઈ, પાલીઆ પટેમ પીઈ, આલસુ પટેમ હુંધાઈ, વનવાસી પટેમ વેરવાર પડ્યા હતા. એ વેલા આરડીયનોએ તેમનાં ઉપર કર્મીબાહ કરી મધરાતના બમ બમ કરતાં કાલા સાહી સરખા બમર વખતે છાપો માર્યો. આ સખેખુનની સમાપ્તિ કેમીલીયસે એટલી તો સેહલાર્ધથી કરી કે જેવીજ સમાપ્તિ પાછલથી ફ્રેંચો સાયનાં જંગમાં ઈંગ્લીશોએ “એડકાંટાની લડાઈ” વખતે કરી હતી. એ “એડકાંટાની લડાઈ” માં ઇંગ્લીશોએ કુક્ત એમના ઘોડા તેમ ડપટાવતાં મેદાનમાંથી ફૂલના તોરા જેવાં બલકે નાકના બાલ જેવાં ફ્રેંચ લશ્કરને આસાનીથી નહશાડી ઘુંધું હતું. તેમજ કેમીલીયસ જાણે કસાઈખાનાંના કસાઈઓ લાળ્યો હોય, અને તેમની નજદીક જખેહ થવાને માટે બાંધી રૂંધીને ગાલ લોકને ઘેટાં માફક નાખ્યા હોય, અને તેમનાં ગળાં પર સપ

સપ સપાટાઅંધ જીવ વેતરનારી છરી વીજલીને ઘેરે ફરતી જતી હોય, તેમ જીવ લેવાનું કામ વગર હરકતે, વગર ધાસ્તીએ, અર્થે વગર મહેનતે વઢીક આલ્યું.

આ પરાક્રમની બાખવાખી રોમમાં જાગી. કેમીલીયસ સરખા મજાને મરદ સાથે બચ્ચાં બાંધવામાં તેઓએ કેવું કાચું કાચું હતું, તેનો ઉત્તમ એકરાર તેઓએ અંગમાં ગમગીની, આંખમાં આંસુ, અને મહોડાં પર તોબાની તાલીના તમાચા સાથે કીધો. કેમીલીયસનાં આ સહાસ પછી તેને રોમન લશ્કરની સરદારી લેવાની વીનંતી કરવામાં આવી. પણ સુરતવાસી કવી નરમદાશંકર ગાહ ગયો છે તેમ,

“મદે તેનું નામ ભોગવે અન્ન રણેલું,

“સીંહ સરખો તેહ ખાય નહીં ધાંસ પડેલું.” • •

કેમીલીયસે ના કહી. સીનેટ કેમીટોલનાં દેવાંદ્યાથી દેવાનખાનામાં મલશે, તે રાજસભા તેને શીર મલેલી તક્શીરમાંથી તેને મુકત કરશે, કાયદા પ્રમાણે તેની લશ્કરી નેમણુંક કરશે, તોજ તે પોતાથી બનતી કરીને રોમ પર પડેલા ગાલ લોકના બંદ ખલાસ કરશે. ગાલ લોકનું કોટ પરના ચોકી પેહરા વટાવીને આવું કમીશન મેલવી લાવવાની એક હાંમતવાન પુરશે હામ ભીડી. તે એક પહાડી પીકટ મારગેથી કેમીટોલમાં આવી, કેમીશન લઈ, તેજ મારગેથી મહોડી જેહમતે પાછો ફર્યો. તે મારગ પર પડેલાં પગલાં રાજા એતુસના જોવામાં આવ્યાં. તેણે તેજ મારગે જઈ રાતના કેમીટોલ ઉપર છાપો મારવાનો કસદ કીધો. કીલ્લાની દીવાલ પર ફાંદા, નીસંડી, વગેરે સાધણોથી શત્રુઓની સેના ગુપચુપ ચઢે છે. ધમધમ ધમધમ કરતો બયાનક રાત્રીનો વખત વલ્લો જાય છે. આખી આલમ નીંદ્રાવસ છે. જંગલનાં ઝાડપાન તથા આકાશના તારા વઢીક ચેન આરામનાં અમનઅમનમાં હાંચ્યા છે. એવે વખતે કીલ્લામાં “જીનો” દેવણીને માનતા સકતામાં ચઢાવેલાં કેટલાંક બટકાંઓને કાન એલશ્કરી ખલખલાટ સમજાયો. બટકાંઓ વીચારે છે કે કોઈ દીવસ નહીં ને આજે એ ખસરફસર ખસરફસર શું થાય છે. એટલે એક બટકાંએ તો ખોદાયનું નામ જપાન પર યાદ કરીને ઐંટ ઐંટ ઐંટ નો રાગસ્તાન પોથીનો રાગ લલકારવા માંડ્યો. નખોદ! કોટપરના રોમન ચોકીયાનો જે ઠાકી લુસ થઈને નેઘેયાની કરવાની જગે નેઘેયાનીમાં જવા લાયક હાલતમાં પડેલા તેઓ બટકાંઓના આ ફરમાસુ જલસાથી જાગ્યા. તેમને ખસરફસર સમજાઈ. તેઓ ધાયા. શત્રુઓ પર તેમની નજર પડી. તેઓએ તેમને દીવાર પરથી કે કીલ્લાની સશીલ પરથી ઉભાને ઉભા ઉઠાવી હડસેલી દીધા. લડાઈ ચાલી. અમીર મેનલીયસે તો બે ગાલ લોકને સામઠા ઉપાડી ફેંકી દીધા, ત્રીજાનાં માથાંમાં પોતાની ફોલાદ જેવી સખત ધાલ મારીને તેનું દીમાગ કાઢી નાખ્યું, અને ખીજાઓનાં પોતાની જંગી કોરાડી વટે ઉભાં ને ઉભાં ફાડ્યાં ઉરાડી દીધાં. આવી મરદાનગી કરવા ખાતરથી રોમન રૈયતે મેનલીયસને ખાસ માન ખાતર એવું હનામ એનાયત કીધું કે પ્રજાનાં સર્વ આદમીઓએ તેને પોતાનો અંકેક

દીવસનો ખોરાક આપી દેવો. એ ખોરાક તે દર આદમી દીઠ એક રતલની રોટલી અને ગ્રીક પીણું એકે પાંચલીંગ એટલે પા આટલી હતી. એ પછી રોમનોએ બચ્ચાંઓને પત્ર ગણી તેમની પુંજપાત્રી ચાલુ કરી. એક સોનાના બચ્ચાંની મુરતીને સુમારી તલાઈની તથા પોચા તકીયાની ગાદી પર બેસાડી તેની પાલખીનું સરઘસ શ્રી ગણેશના જેવા ધામધુમના વરઘોડા સીકે તેઓ કાઢતા. જેટલા પ્રમાણમાં તેઓ બચ્ચાં પર જનકેશની કરતા તેટલાજ પ્રમાણમાં તેઓ કુત્રાને ધીક્કારતા. તેઓ દર વરણે એક કુત્રાને જીવધી મારતા ત્યારે જંપતા. ફાંટાના અણફાટા કેવા ફાટલ હોયછે તેની આ એક સામેતી છે. પારસી ધર્મમાં કુત્રો પવિત્ર હોય છે.

રાજાણી લડાઈના આકૃતનાક દેવના ગજબનાક કેહરથી જેમ રોમનો ત્રાહી ત્રાહી કરતા, તેમ ગાલો પણ ડરતા. લેમની ખાધખોરાકની આવક કેમીલીયસે રાખેલી બંદોબસ્તીથી મુલગી અટકી ગઈ હતી. ગોચા એવું બન્યું હતું કે ઘેરા ધાલનાર ગાલ લોકને સામા કેમીલીયસે ઘેરાના છટકામાં ઝડપ્યા હતા. દુકાલને વખતે પીડાતાં લોકને સસલાયલાં જેવાં જરા તરા જીવતાં રાખવાને જૈં હાય ખાંચેલી અને જીવ કાંસેલી તથા મહોકું તણાવતી ખોરાકી આપવામાં આવે તેવી તેમને મલતી. પુરણી ખોરાકી વગર લશ્કરની તાકાત અને તવાનાઈ ધરી જ્યાં વગર રહે નહીં. તેમનું ક-ઉચ્ચત જબરદસ્તીની પેકતી પરથી ઉતરી જઈને જેરદસ્તી પર આવવા વના રહે નહીં.

હવે એક ગામમાં કોઈ એક બાપ અને તેનો દીકરો ગામના લોકનો કંકાસ પટાવવા તથા તેમની જીજ્ઞસો બાંજવાનો ધંધો લઈ બેઠેલા. તેમાં દીકરાનું કંઈ કાવે નહીં ને બાપનું કામ ધમધુકાર ચાલે. તેથી દીકરાએ કંટાલીને પોતા કરતાં જેમ અક્કલે તેમજ વરણે વડા એવા પોતાના મુરખીની પાસ જઈ તેની મસલત પુછી. “બાવા, હું લોકને પગે લાગતો લાગતો મરી જઈશ ને તે લોક માં કશું ગણકારતા નથી, ને તમે તરારામંજ કામ લેઓ છો તે છતાં બધા તમને હાજી હા કરે છે તેનું કારણ શું?” બાપે કોહડી શીખાડી કે “જેની બાપુ, લડી મરતા આદમીઓ જ્યાં સુધી લડી લડીને પોતાનો બધો કેહર એકમેક પર આખાવરખો કરી નાખે નહીં ત્યાં સુધી તેઓ આસ્માન પરના ગ્રીજરાયલ ફરેસ્તા વઢીકની સલાહ માને નહીં. પણ તે પછી તો તેમને એક નાદાન બચ્ચું જેનુંખી વચે આવી સમજાયે તો સમજીતી થવા વના રહે નહીં.”

અત્રે તેમજ બન્યું. ચડસે ચહડતાં જેમ રોમનોને તેમ ગાલોને ઓછી ખુશ્હારી નોતી થઈ. તેટલામાં રોમનોએ કેહણ મોકલ્યું કે તમે જેવા આવ્યા તેવા પાછા જાઓ. ઘેનુસે જવાબ વાલ્યો કે લડાઈની ખંડણી દાખલ એક હજાર રતલ સોનાનો દંડ આપો તો અખી આલ્યા જઈયે. એ દંડની કીમત તે વેલાની આંકણી પ્રમાણે સુમારે પાંચ લાખ રૂપ્યા જેટલી થવા જાય. બંને બાજુએ એ વીચીથી કસમ લીધા. ત્રાજવે ધાલી સોનું તોલતા હતા તે વેલા ગાલ લોકે કંગાજીથી ખોટાં જેખ નાખી રોમનોને છેતરવા માંડ્યા. રોમનોને ખીજ લાગી. એટલે ઘેનુસે બોસ પર આવીને વેલા જેખવાલાં પક્ષામાં પોતાની કમરેથી તરવારનો પટો છોડી તેના સાથની તરવાર ને ખીજ બધા

ભારે હથીયાર સીંછિ નાખ્યાં કે ઐટલું ખીજું વધતું સોતુખી તમને આપવું જોયે, રોમ-નોએ પુછ્યું કે ભાઈ આવું તો કંઈ સરતમાં ને હું તેથી તમારો એમ કરવાનો અર્થ શો? એતુસ કહેજે, સરત ગઈ વા પર; બાકી એનો અર્થ તો એવો કે “પતરવારથી જીહીતાયલાઓની કમખખતી.” પાછલથી એતુસની એ કહેણી કહેવત દાખલ મશહુર થઈ લાગી. આ રકજીકમાં કેટલાક રોમનોનું મત એવું હતું કે એવો નકામો વધતો દંડ નહીં આપવો. ખીજાઓ કહેજે, “હવે વધતો ને ઓછો; જ્યારે દંડ આપવોજ છે ત્યારે તો આટલોએ દંડ ને તેટલોએ દંડ. વધતો કે ઓછો દંડ આપવો તેમાં નામોશી નથી, પણ કશીખી દંડ આપવો તેમાં આખા મુલકની નામોશી છે.”

એ દરમ્યાન મરદાને મરદ કેમીલીયસ પોતાની ફૂજ સાથે આવી લાભ્યો. તો-લના કાંટા આગલ પડેલું સોનું સાંભરી લેવાને નેણે પોતાની હજુરમાં રેહતા લાકડ્યા-ઓને ફરમાવ્યું, ને પછી ખાલાં પક્ષાં ને જોખ ને દાંડી એતુસ સામા ફેંકીને કહ્યું કે “અમારા મુલકમાં એવો રીવાજ નથી કે દુશ્મનને દંડ આપીને છુટવું; ટીણી ધાર-વાલું પેટ ભરતું લોખંડ આપીને છુટવાનો અમારે યાં તો રીવાજ છે.” એતુસ કહેજે, “આમ તમે પતરી જાઓ છો તે ઝાઝું નથી કરતા.” કેમીલીયસે કહ્યું “અરે જરે જ, પતરવાવાલા ને નહીં પતરવાવાલા, તનેખી શું કહું ને સાથે લાગા પતરવાવાલાનેખી શું કહું? ડીકતેટર તરફ રાજનો સ્વીધોકારી હું છું. જે કામ પર મારી બહાલી નહીં તે તદન ખાતલ ને ખીલકુલ કાયદા વીરૂધ છે.” એતુસ આ વચનથી તડકી ગયો. તેના મગજમાં તીખલ બ્યાખું. તરવાર કાઢી. બંને બાજુના પક્ષકારોમાં વાઢાવાઢી કાપાકાપી ચાલી. પણ આસપાસ સાંકડાં ઘરોની સંકડાણ હતી એટલે એતુસે કતલ અટકાવી અને ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવી શહેરથી થોડેક દુર મુકામ કાઢ્યા. બારવણે સહવારે પડા-વની એ જગા ઉપર ક્રીનેક્સ કેમીલીયસ તેને દુબલિ પડેલો આવી લાભ્યો, અને તેને માર મારી સહ લશ્કર નહસાડ્યો. એ દોવસે તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી હતી.

ગાલં લોકની ચઢાઈની વેદનાથી રોમ શહેરનો કચડધાન વલી ગયો હતો. મરકી અને ભુખમરાનું રાજ ચાલ્યું હતું. બલભલી ઈમારતો ખંડીયેર થઈ પડી હતી, વેર-વાર થઈ ચાલી હતી, ભાંગી ટુટીને ભુકો થઈ ગઈ હતી. એ વેલાએ રોમનોની મતી ફટકી તથા બુહી બગડી. તેમની જોડમાં આવેલું વીઆઈ શહેર એમનું એમજ તાજું તરફડતું તથા બનામે ઈજદ જેવું અનામત હતું. એ શહેરના હકદાર મણિકોને હંકાલી ઈઈ પોતે તે પચાવવું એવી બદનીશ્ટા રોમનોની થઈ હતી. હવે એવા મામલા વચે કોઈ મુંગાલનો વજનદાર અને અમલનો આકલો સરદાર ન હોય તો અસંતોશી બનેલી રોમન રૈયત ખંડ ઉઠાવીને માંહેમાહેની નાશકારક લડાઈ જગરત કરે એવો ભય હતો. તેથી જોકે ડીકતેટરના ઓદા સારંથી એવું મજબૂત બંધણ હતું કે જ મહીનાથી તે વધારે વખતે ભોગવાય નહીં, તે છતાં આ વેલા તેની મુદત વધારવાની અગત હો-વાથી કેમીલીયસને તેજ અમલ પર ચાલુ રાખ્યો. એટલામાં કેપીટાલની ઈમારત ખોદતાં પાયામાંથી બોહી ગરગહતું તાજું માનવીનું માથું નીકળી આવ્યું. તે મોજ-

જાનો અર્થ જાણકાર આદમીઓએ એવો કીધો કે જે જગાથી તે નીકળીજા તે જગાને સર આખી દુન્યાને માથે થવાનું એટલે હાકમી ભોગવવાનું વરદાન છે. આ તાલ-મેલથી કેમ્પીલીયસે અસંતોષી રેયતને સમજાવી લઈને તેમને રોમ શહેર પાછું બાંધવા બાબતમાંજ ઉત્તેજન અને ઉશ્કેરણી કીધી, તથા તેમ કરીને નાહકમાં ફસી જતાં એક પડોસી શહેર ઉપર ગુજરનાર ગેરધનસાકું અટકાવ્યો.

ખીજ પછુ સગન થયા હતા. રાજસભામાં ભારે વાદવીવાદ ચાલતો હતો કે રોમ પાછું બાંધવું, કે વીઆર્ષ ખુંચી લેવું. તકરાર પુરી થયા પછી મત લેવાની વારણ આવી. સ્થીર શાંતતા ને ગ્રમ મુપાયુપ પંકરાઈ હતી. મત જીત્યું કરવાનું કામ શરૂ થાય તેટલામાં રાજસભાના દરવાજા પર ઓકી કરતા લશ્કરી ઓકીદારને બદલાવાની વારણ આવી. એટલે બદલી થતો અટકાવીને તેના આશીસરે તેને ફરમાવ્યું કે “બ-બદાર, જે જગા પર છે ત્યાંજ ઠરી રહેજે.” પેહલું મત આપવાનો જે સભાસદ ઉઠ્યો તેણે આ સગનને આકાશી બચારત લેખીને માની લીધા, અને પોતાનાં રોમ શહેરનેજ નવેસરથી બાંધી ત્યાંજ ઠરી રહેવાની તરફ મત આપ્યું. જેવી પેહલ તેવી ખીજ. ખીજાઓએ ખી આ શબ્દોને ગયખી બચારત તરીકે માની લઈને એવુંજ ફરમાવ્યું કે આપણા બાપદાદાઓની પુરાતન સરજમીનનેજ એકવાર ફરીને હસ્તી રમતી રીતે વસ્તીવારી ભરેલી કરવી. આ ઉમંગમાં ને ઉમંગમાં રેયતે માહમાહ કહીઓ વચ્ચે પોતાનું શહેર પાછું ઉભું કીધું. પણ ઉતાવળને સખમે મોહલાઓ અને ગધી ગુંચીઓ તથા પોલો અને ચેરીઓ સાંકડી તથા તાલા વગરની ખેતાલ બંધાઈ.

ગાલ લોકને સમજાવા ગયલા ત્રણ એલચીઓમાંના એકની નાદાનીથી આખા મુલક ઉપર આવી ધાડ ગગડી હતી તથા ખફગી આવી પડી હતી. તેથી તે ધણીનો ધનસાકું કરવાને હવે લોકે ફરમાવ્યું. ફેબાર્ષનાં ખાનદાની કખીલામાંનો તે એક નખીરો હતો. પોતાની કમખખત કસુર બાબત તેને પોતાનેજ એટલી લાજ લાગી કે તેના ઉપર તહોમત ચાલે ને તેની તકસીરની સામેલી થાય તે આગલ તેણે અપધાત કરી પ્રાણુ ત્યાઓ.

હોનેહારી હો ચુકી ને વીઠનારી વીઠી ચુકી, એમ અત્રે અમારાં વાંચનારાં હરખાતાં હશે. પણ તેમ કશું છે નહીં. વીપત્તી આવી પડે છે તે એકલી નથી આવી પડતી, પણ સંખ્યાબંધ. રોમનોતા બાબમાં તેમ બન્યું. તેમની જોડમાં વસ્તી લેટીન પ્રજાએ જોયું કે રોમનો પોકલ છતાં દમ પર શુમાર રાખે છે, બાકી ખરૂં જોતાં તો તેમની આવી બની છે. તેથી તેમની જોડે છીટાં લઈ તેમને છેકજ ભોંયે પડેલા કરવાની આ તક બોહવી નહીં. એજ નીઝાથી ત્રીતેલાં જરમનીએ પડેલાં ફ્રાંસને ઓગણીસમી સદીમાં રાક્ષસી દંડ નાખી સેવટનું કચડવા ઈચ્છીહું હતું. પણ પોતાનાં મનમાં પાન આવનારા આ શિખચક્ષીઓને ટરકીના મુલતાન અબદુલ હમીદે વીલાતના તે વેલાના પ્રદેશ ખાતાંના પ્રધાન લારડ સેલીસપરને બરલીનના કોલકરારનામાં વખતે શા રોકડા વચન પાછલથી એજ ઓગણીસમી સદીમાં કહ્યા હતા તે બચર

ન હતા. બ્યારે લારડ સાલીસખરીએ વરણુન કીધું કે જુઓ સુલતાન, તમે આમાં કહ્યું નહીં માનશો તો તમને આ આકૃત પડજી ને આ તુકશાન થશે, ને તે આપદા પડશે, ત્યારે સુલતાન ધીર પેટે બોલ્યા, “પણ મહેરબાને મન લારડ સાલીસખરીજી, આપ તમારી આકૃતોની લાંબી ઠીપમાં સર્વ શક્તીવાન કીરતારનું કરવું શું થશે તે વીચિથી તો કશી છુટ તમે મુકતાજ નહીં કે ?” ખરેખર, ખરેખર. બંદો આહેમ્ય શું ને બોદા કરેમ્ય શું ?

લેડીન લોક કરવા ગયા શું, ને તેમાંથી થઈ ગયું શું ? તેઓએ એવી છેડતી લીધી કે અમારા ગામમાં ડુંવારી કન્યાઓની અછત છે તેથી અમારા લોકમાંના ઘણાઓ ડુંવારા પડી રહ્યા છે; પણ તમારા ગામમાં કન્યાઓની છુટ છે, માટે અમને વરવા સાઈ થોડીક કન્યા મોકલાવી આપો. રોમનો તો આ નવા ફરેખના નવા ફેસાદની ત્રેવડ શું કરવી તેની તજજીમલમાં પડ્યા. તેટલામાં તેમને યાં હોતી એક અતુર (અરેબ્યન નેટસમાંની ચાલીસ ચોરની વાતમાંની “મોરજીઆના” જેવી) ગોલામ-ડીએ એક હીકમત સુઝાડી કે રોમમાં અમે જેટલી ગુલામડીઓ છાંયે તેમનો લીબાસ ફીકઠાક કરાવી વરાવો; પછી ત્યાં જતાં વાર અમે હુસ્યારીમાં રહીશું; સઘળા લેડીને ખાઈ પીને ઢુંધી જશે કે અમે લોકો એક મસાલ સલગાવી તમને ચેતવણીની નીચાણી દેખાડીશું એટલે તે જગે તમે ચુપકીદા આવીને શત્રુની સેના સેહલથી તારાજ કરી શકશો. આ યુક્તિ કીધી, અને રોમનો ફાવ્યા. પેલી ગોલામડીએ ગ્રાડને ઓઠે રહીને એવી રીતે મસાલ સલગાવી હતી કે રોમનોને તેનું ખલતું દેખાય, અને લેડીનોને ન દેખાય. એવી યુક્તિ રચ્યા છતાંપી કેમીલીયસ કરારસે નર્ચીત બેઠો ન હતો. દલેરીના રાખનાર રોમન જીવાન્યાઓ તો ગાલ લોકનાં જંગમાં દેશને કાળે લડી લડીને માર્યા ગયા હતા, એટલે કેમીલીયસે જેલું કે કશુંપી જીવ જેવું લશ્કર ઉમું કરવાના સાંસા છે. એથી તેણે કાયદો તોડીને જે ધરડાઓને કે તેમની સફેદ બાલની જઈશિને લીધે લશ્કરી નોકરીમાંથી મુક્ત રાખેલા, તેમને વઠીક પોતાની આપખુદ સત્તાની રહે લશ્કરમાં લઈ તેણે ભરતી કીધી. આ બુજરગોએ પણ પોતાથી બનતી સારી રીતની બજાવી બતાવી હતી. ચીચા ધરડાઓની ભરતી કરવાની એજ રીત એવાજ સખબો વચે રચ્યામાંની ત્રાસદાયક તથા મરતેધાત ક્રુચ પછી નેપોલ્યન બેનાપાર્ટે ફ્રેચ પ્રજાના બાબમાં ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં અખત્યાર કીધી હતી.

લેડીનોના મહોટા ભાગને તામે કીધા પછી પોતાના મુલક સાથે મીત્રાચારનું નાતું ધરાવનારી સુત્રીયન પ્રજા જેમનાં શહેરની આસપાસ શત્રુ લોકની મદદે આવેલા ટસ્કન લોકે ઘેરો ધાલ્યો હતો તેમના છુટકારા માટે મંજલ કાપવાનું કેમીલીયસે નકી કયું. પણ તેટલાં તો તેમને રસ્તામાં આખી સુત્રીયન રૈયત રડતી કકલતી સામે થઈ. તેઓએ તો પોતાનું શહેર ટસ્કનોને શરણ કીધું હતું, જેઓએ તેમને ફક્ત આંગ-માંના વચ્ચભર હંકાલી કાઢ્યાં હતાં. પોતાની મીત્ર પ્રજાની આવી રથીતી પેખીને

કેમીલીયસનું એકલાનું તો શું પણ આખી રોમન સેનાનું દીલ બબવા લાગું. હાં કેમીલીયસે બ્રહ્મીવંતપણે વીચાર કીધો કે ટસ્કનોના હાથમાં આવું તવંગર, શહેર તરતનુંજ આવેલું છે, એટલે તેઓ ખાનીખીનીની મીજલશોમાં મશ્તુલ યદ્ય મેરીકરા-પણાથી ખુમારીબાર એથઆરામમાં પડેલા હશે, તથા લશ્કરી રીતની નેષેખાનીની તો કોઈ દરકારે ન કરવું હશે; તેથી યા તોફાલપર સફ દર સફ ક્રુચ કરતા એકદમ ધસવું. કેમીલીયસે કરેલો કેયાસ ખરો પડ્યો. પાનખર રૂતનો પવન ગ્રાડનાં સુકાં પાતરાંને ઘડીની વચ્ચમાં ખંખેરી નાખે તેમ સપાટાબંધ તેણે ટસ્કનોનો પરાજય કીધો. એ રીતે એ સુત્રીયમ શહેર એકજ દીવસમાં ખોવાયું ને મેલવાયું. કુદરતનો મિદ ન્યારો છે !

મારક્સ મેનલીયસ નામનો જે રોમન, ગાલ લોકે કેપીટોલના કીલ્લા ઉપર મારવા ધારેલાં સંબેહખુન વખતે બારે જવાંમરદીનો કરનાર, તે કેમીલીયસનો રોશન સીતારો દેખી નહી શકતો, તેથી તેને હર બહાને લોકમાં હલકો પાડવા ચુકતો નહીં. રોમન લોકમાં એ અદેખાનો વગવસીલો ઘણો વધી ગયો હતો. તેનું કારણ એમ હતું કે ગરીબ લોકના મુખ્તીયાર તરીકે તે તેમની તરફથી ભૂક્ત કન્યા લડતો, તેમને કેટલીક પ્રકારે નાણાની મદદ કરતો, અને કોઈને જોર જાસ્તીથી કાયદાના પંજમાંથી બચાવી જતાં પણ ડર કે આંચકી કરતો નહીં. એ કોટક આલ્તાં હતાં તેટલાં રોમન પ્રજાએ એક ખીજા ધણીને ડીકટેટર નેમ્યો, જેને જે ખીજા લાગી તે તેણે લાગલો આ તુફાની શીતનાખોરને અચ્ચુર્યો પકડાવી કેદમાં પુરી મુક્યો. આ વેલાએ એક અસાધારણ બનાવ બન્યો. એ શીતુરીની દયામાં આખી રોમન પ્રજાએ શોકનો પોશાક પહેર્યો. ખ્રીડીશ રાજદવારીઓ કેવેડીશ અને જુરકનું ડબલીનના હાર્બડ પારકમાં ખુન કરનાર ખુનીઓને જ્યારે ફાંસી લટકાવવામાં આવ્યા, ત્યારે ડબલીનની આર્બરીશ પ્રજાએ તેમનાં સ્વદેશાભીમાની માનની ઈધાણીમાં એવોજ જાહેર શોક પાલવાનો દાખલો થોડાં વરસ પર બન્યો હતો.

સીનેટની રાજસભાને ધાસ્તી લાગી કે રૈયતની બેદીલી કશું શીતુરનું, રૂપ પકડશે તો પછી બાજી હાથથી જમને વાત સેવટની બગડશે. એટલે તેઓએ ડીકટેટરની “ઓધાની આપખુદ” સત્તા વટીકનો અનાદર કરીને મેનલીયસને બંદીખાનામાંથી છોડી દેવાનો હુકમ કર્યો. મેનલીયસ પોતા પર પડેલી એટલી જુકાથી ધરાયો નહીં. તેણે વધતું માયું ઉચ્ચકયું. રોમનો બાદશાહ બનવાનો છુપો ઈરાદો ધારવવાનો બટો તેના ઉપર મુકાયો. એ કલંકમાંથી મુક્તી પામવાને તેણે પોતાના જડજોની કોરટ જે કેપીટોલમાં બેઠી હતી તેમના સનમુખ, ત્રીશ શત્રુઓને એકજ લડાઈમાં જીવથી મા-રીને તેણે મેલવેલાં તેમનાં બખતરો હથીયાર સહીત રાશુ કીધાં; ચારશો ગરીબ લોકને તેણે રાશુ કીધાં જેમનાં કરજ તેણે પોતાની ગાઠ ને ગીરોથી વાહ્યાં હતાં; પોતાનાં શરીર પરના દજનબંધ ધાહ દેખાડ્યા; ચાત્રીસ મ્હોટાં લૂશ્કરી ઇનામો જેમાં બે મ્હોટાં અને આઠ ન્હાનાં તાજ હતાં તે તેણે બતાવ્યાં; અને સંપટે કેપીટોલના કીલ્લા તરફ હાથ જોઆ કરીને આંખમાં આંસું સાથે રૂદન કરતાં તેણે કહ્યું કે એજ મકાન

જેમાં આજે કોરટ ખીરાજ છે તેને મેં મારીથી બનતી કરીને બચાવ્યું. આપ કુત્રીમ આત્રમથી તેના જડજો અંજળયા. જો પણ જેની તકસીર ધાખા દીસ જેવી દેખીતી હતી તોખી જે મકાન તેણે પરાક્રમ કરી બચાવેલું તેજ મકાનમાં તેનાજ બચાવનારનો જીવ ખોહવાની ટેપ મારતાં જડજોની જખાં ઉપડી શકી નહીં. એ આખતની કેમીલીયસે એવી તોડ શોધી આપી કે કોરટને ખીજી બલતી જગાએ ભરી એ તપાસ પાછી ચલાવવી. ત્યાં તેની કેપીટોલની સેવા ખુલી જવાઈ. રોમન સલતનત ઉપર તેણે મારવા ધારેલી તરાપના રાજ્યદ્રોહ બદલ તેનો જીવ ફત્તાહ કરવાની ટેપ મલી. એ ટેપ પ્રમાણે તેજ કેપીટોલના કીલ્લાનાં શીખર પરથી તેને ફેંકી દેઈ મારી નાખવામાં આવ્યો કે જેના કંચુરા ને મીનારા ને ધુંબજો તથા સરીલો તેણે પોતે બાજુબંધનાં બળની બહાદુરીથી બચાવવાને બનતું કર્યું હતું. તેનાં મરણ પછી અચ્ચુમી એક જીઆંગર મરફી ફેલાઈ. તેને કાજે એવું અનુમાન થયું કે મેનલીયસનાં મોતથી જીપીટર દેવ કોપ્યા અને તેઓએ કડાકાબર ગગડાટ કર્યો કે રોમમાં મરફી જા, અને રોમમાં મરફી ગઈ!

કેમીલીયસ હવે ઘડપણની બરતીમાં ભરાયો હતો. તેની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ફરજને મારે પોતા પર સોંપવામાં આવેલું લશ્કરી કમીશન તેણે ના પાડ્યું. રોમન રૈયતે તેનું રાજીનામું નાકજીલ રાખતાં કહ્યું કે અમને તો તમારાં મગજની અને સલાહની ગરજ છે, બાકી અમે કંઈ તમને એમ નથી કહેતા કે ઘોડો ખંડેરતા જઈરણસંગ્રામમાં સાધારણ સીપાર્શની પમે લડો. રૈયતની આસા શીર પર ચઢાવીને તે પોતાના મુલક સામા નવા પેદા પડેલા શત્રુઓ વાલસી તથા પ્રીનેસ્ટી લોકો સનમુખ ધાયો. તેમને મારી હટાડી, ખાટેલા જશોમાં તે વલી ખીજે જશ ખાટયો. રોમન સંસ્થાન સેત્રીકમનેખી તેણે આ વખતેજ તસ્કનોતા તાબામાંથી ઝુંટાવ્યું. એ ફતેહ પછી ટસ્ક્યુલન બંડખોરો સામા કુચ કરી જઈ તેમની મુઘ ડેકાણે લાવવાનો તેને હુકમ થયો. આ વેલાએ તેના હાથ-તલેના અમલદાર દાખલ જવાને બલબલા આસામીઓએ વગ માર્યો. પણ તે સઘલાઓને તેણે બાજુ રાખીને લુચ્ચસ ફુચ્ચસ મેડ્યુલીનર નામના લશ્કરીને પસંદ કીધા. એ લશ્કરી સ્વભાવનો ઘણો તાતો હતો; વગર વીચારે લડાઈમાં યાહોમ જીહીપલાવતાં આઘુંપાછું જોવાની તસ્દી નોતો લેતો. વાલશી લોક સામિતા જંગમાં તેણે ફરેલી એવી અકલામણનાં છબરથી તેનું લશ્કર માર ખાઈ પાછું ફર્યું હતું. જો તે વેલા કેમીલીયસનું બુદ્ધીબલ અને સમયસુચકતા તરત કામે ન લાગ્યાં હત તો રોમન લોકની હાકમી હમેશની નીચી પડત. આ ઘણીપર એવો આકલાપણનો બટો લાગેલા હોવાથી તેનું ભવીશ કાલું પડીને તેને કશો પણ અખત્યાર મલવાનો સંભવ રહ્યો ન હતો. પડેલા પર પાટું મારવું એ મહોટા મનના આદમીઓનો નીયમ હતો નથી. બલકે તેઓ તો તેવાને પોતાથી જોટલી બની શકે તેટલી મદદ કરીને પાછી તેજ આપવાને ચુકતા નથી. તેમ કેમીલીયસે ગમગીનીમાં ગરક જઈને નીચી મુંડીએ ફરતા આ નરના બાખમાં હાથ દેવાનું વાજખી વીચાર્યું. તેણે પોતાના હાથ હેઠલના સૈન્યા-

ધીકારીનો અપત્યાર તેને અસ્તક સોંપ્યો. કેમીલીયસને હૈયે નેહ હતી કે તેજીને ટકોરો બસ છે—નગરજનોના સ્વામી જેવા તથા નરપણામાં સંપૂર્ણ એવા જે આદમીઓ હોય છે તેમનાથી કદી એક વેલા મુકી જવાય છે, એ વેલા નહીં—તેમજ ધનસાન માત્ર આમીથી ખાલી નથી અને બુલનું ભરેલું છે. એથી તેણે આ ખીરગસ્તે અપ્ત થયલા શહેરીને પાછો રોશન બન કીધો.

ટસ્કયુલન બંડખોરો તો અમથું કેમીલીયસનું નામ સાંભળીનેજ ખીધા. ફાંડી-માર ફેરવી તોલ સાર્ધ વાણ્યા, ગત તેઓએ કીધી. જાણે કાળી બકરીના પેટમાં કણજીજ નથી, જાણે કંઈ જાણતાજ નથી, તેમ તેઓએ શહેરના દરવાજા ખોલ્યા મુક્યા. બજારમાં દુકાનદારો રાખેતા મુજબ ધંધો માંડી બેઠા, કારીગરો પોતાના નમુના કામ પર હુબરનો છાપ દેવાને મંડ્યા, કંદોઈ અને કનીઆ મીઠાઈ તથા દાણો, અને માલી તથા ફલવાલો ફૂલ અને ફૂલ વેચવા મંડ્યા. શહેરના આગેવાનોએ કેમીલીયસનો ભારે સત્કાર કીધો. તેમજ તેના લશ્કરના ઉતારા સારું મનમાનતી તજવીજે કીધી. કેમીલીયસ આ તદખીરથી નરમ થયો ખરો. કેમીલીયસનું કેમીશન જેમ મહોટી સત્તાવાલું હતું તેમ ઓછી સત્તાવાલુંખી હતું. તે પોતાની સત્તાઓ વહેંચી વાંટીને ભાગ લાગથી વાપડતો તેથી તેના ઉપર બલત્રા થોડા થતા. 'રોશન શહેરી તરફે તેનો ધણમાં ધણો હક એટલોજ હતો કે રોમ શહેરમાં તેને એક મકાન મલે, રૈયતની પંચમાં પોતાનું મત આપે, અને પોતાની ન્યાતમાં મલેલો રહીને કોઈખી જાહેર ઓહા માટે ઉમેદવારી કરી શકે. આ વેલાએ તેણે પોતાની હાલત એવીજ સમજવાની ગોલાગત કરી, અને ટસ્કયુલન દરબારીઓને રોમની રાજસભા પાસે જઈ ક્ષમા માંગવાનો હવાલો દીધો. રાજસભા ઉપર પોતાનો લાગવગ લગાડીને તેમને ચરણે શરણુ ગયલા એ દરબારીઓને તેણે માફ કરાવી હતી. એટલે એમને મનખી તે પ્યારો થયો, અને તેમને મન પણ તે પ્યારો થયો.

અરબ્યન ત્રાહટસમાં બેહનોની અદખાઈની એક વાત છે. રાતના અંધાર પછેડો ખાંધી બાદશાહ ફરવા નીકળેલો, તે વેલાએ ત્રણ બેહનોને પોતાના ધરમાં કોચ પર લેડીને એકમેકસે વાત કરતી જોઈ. વડી બેહને અજાણતાં કહ્યું કે બાદા કરે ને મારાં જીગરની જીત્તાસા ફળે ને હું ધરાનના બાદશાહના બકચારાની બૈરી હોઉં, તો પછી બસ મને સફેદ દુધ જેવાં નરમ માખણ, કુમાચદાર, ખાસાં બરફ જેવાં, ખમીરી નાન ખાવાનાં મલે. વચલી કહેજે, હું બાદશાહના શાહ બખરચીની મોહરદાર. હોઉં તો મને નય નવા નવાલાનાં પકવાનો ખાવાનાં મલે. નાહની કહેજે, બા મારી ખાહેશ તો ખુદ બાદશાહને મારો ખાવંદ બનાવવાની છે, કેમકે હું તેને એક એવો તો બેટો જણી આપું કે હસે તો મોહમાંથી ચુલાખની ફૂલકલી ખરે, રડે તો આંખમાંથી આંશું નહીં પણ મોતી ગરે. સધલી બેહનોની ખુબસુરતીનું ત્યાખ તથા અખરાકીની ઝેહન તેમની ખાહેશના અનુક્રમના પ્રમાણમાંજ હતી. એટલે બાદશાહ પોતે તો ત્રીજી બેહન પર મોહીત થયોજ હતો. તેણે તરત ફરમાન કાઢી સર્વ બેહનોને તેમની મરજી

સુખ પરણાવી. આથી નાહની બેઠનનાં ભાગ્ય પર વડીઓને અદેખાઈ છુટી. નાહની ત્રણુવાર હમેલથી છુટી તો તેની આ બે કસકુનમ બેહનોએ ત્રણેવાર તેણીનાં ફરજંદો (બે બેઠા ને એક બેઠી) બાગમાં ફરતા કોશનાં પાણીના ધોધ વેલતાં નાખ્યાં, અને બાદશાહનો તેની પરી જેવી બેરી પરથી મન ઉતારો કીધો કે પેહલી વખત ફારેગ થઈ તેવાર એક ખીલાડું, ખીજી વેલા કુતલું, ને ત્રીજી વેલા લાકડાંનો કટકો અવતર્યો. બાદશાહે આ દેવસ્તાની શેતાન્યત સાંભલીને બેરીને કેદ કરી. પણ પાછલથી પેલી અદેખીઓનાં પાખંડી પ્રપંચ કુટતાં તેણે તેણીઓને હાંસી દીધી. આખી આલમ દખત પોતાની મોહરદારથી માફી આહી, અને પોતાનાં ફરજંદોને મહેલમાં બોલાવી સુખી કીધાં.

એવીજ રીતની અદેખી ઢપના બનાવ ઉપરથી રોમન હકુમતમાં એક તીખલ બલબલી રહ્યું. એક બાપની બે છોડી હતી. વડી હતી તે રોમન અમીર વેરે પરણાવી હતી ને ખીજી નાહનીને હલકા વરગના પણ પૈસાદાર રોમન વેરે પરણાવી હતી. હલકાની બેરી પોતાની બેહન અમીરણને એક સમે મલવા ગઈ, કે અમીર-ણનો અમીર વર રાજસભામાંથી છડી સવારીના ઠાઠમાટ સાથે ભપકામાં ધરે આવ્યો. તે જોઈ પેલી આવેલી બેહન ખીધી. એટલે વડીલ બેહને આણુકરા કીધા કે તમારા ભાજીખાઉ વરને ધર એવા ઠઠારા તે શાનાજ હોય? આથી પેલીને નીચું લાગ્યું, તે તેણીએ આવી પોતાના વર સસરા ને ભાઈ બાપ આગલ રાવ ખાધી કે અમીર લોક રાજના મોહરા ઓઢા ભોગવે ને હલકા વરગના લોકે શું ચોરી કીધી કે તેવા ઓઢા અમ સરખીના માટીડાઓને ન મલે. ભઈ બાપ ને વર સસરા ભાગવગવાલા હતા. તેઓએ રૈયતને હુલકાવી કે જ્યારે “કાનસલ” એટલે રાજપ્રતીનીધીની વારશીક નેમણુક થાય ત્યારે બંનેને અમીર વરગમાંથીજ હવે પછી પસંદ ન કરવા, પણ એક અમીર વરગનો ને એક હલકા વરગનો, એમ ભેલા આસામીઓ પસંદ કરવા. રૈયત એ ધારો પસાર કરવા માંગતી હતી, તે સીનેટની રાજસભાના અમીરનો મોચ ટુટવા જેવું હતું. તેથી તેઓએ બલજે-રીથી કેમીલીયસને ડીકતેટર નેમ્યો કે તે પોતાની આપખુદ સત્તાને જોરે લોકોની જાહેર મંડલી ભેગી થતી અટકાવે, તથા તેમાં તેઓએ પસાર કરવા ધારેલો કાયદોએ તેમ કરીને અટકાવે. કેમીલીયસે એ મોકાણમાં પોતાનીખી મોકાણ દીધી. તે રાજસભાના હકુમનો અમાદરે કરે છે તો તેઓ તેને બારે સજા ફરમાવે છે. અગર તે રૈયતને નારાજ કરે છે તો ફરી તેઓ તેને દંડીને દેશવટો આપે છે. સુખી વચ્ચે સોપારી જેવી હાલતમાં તેણે પોતાને જોયો. તેણે જોયું કે બે હાથીની લડાઈમાં તેનાં જેવાં બ્રાડનો ખોહ થઈ જતાં વાર લાગવાની નથી. વીલાતના રાજ આઠમા હેનરીના જમાઈ તે પાંચમા આરબસના દીકરા શીલીપની હીકમત તેણે હાં વાપડી. તેણે ચડસાચડસી ૫૨ ચહેડેલી એ વાતને તરતુબેલા ડામાડોલ ગુલણમાં નાખી. એજ હીકમત મોટા રાજ-દવારીઓ મોટી બાબતના અશબાઓમાં વાપડીને તરત વેલા મુશ્કેલ વાતને સહેલ ફડચામાં મુકી દેય છે. એવી ગુલણની ભુલી ભુલામણીમાં એ વાત ખોરંબે વા ખાતી

પડી છે, તેટલાં સારે નસીબે ખખર આવી કે ગાલ લોકોનું લશ્કર નીલના દરબાવની મીશાલ જોશ મારવું સફ દર સફ કુચ ફરતું આવે છે. લોક ધભરાયાં. કેમીલીયસ એસી વરસનો છતાં તેનેજ પાંચમી વાર ડીકતેટર નેમીને મુખત્યાર ઉલ મુલક કીધો.

સાંપે કરડેલો દોરડીયી ખીલે. તે મીસાલ ગાલ લોકે એક વાર સજ્જડ છક્કડ લગાવેલી હોવાથી રોમન લોક ફક્ત તેમનું નામ સાંભલીને ડરતા. આગલા લોકો સમશેરખાજામાં એક્કા ગણાતા. હાલના જમાનામાં અફઘાન લોકોની, તલવારના મારનાર લડવૈયાઓ દાખલની વીખ્યાતી મશહુર છે. પ્રાચીન કાલની લશ્કરી કુશલતામાં પોતાની ફાંકડી સમશેરખાજાથી ગાલ લોક એક્કા ગણાઈ ખીડું ઝડપી જતા. તેમનો ધાટ બડવાન્ને કેમીલીયસે અંદેશો કીધો. તેણે રોમન લશ્કરની ટુકડી છુટભાલડીઓ રદ કરીને તેની જગે લાંબા નેત્રા અથવા ભાલાઓથી તેને હથયારબંધ કીધું. સમશેરનો હાથ મુખયત્વે કાં ડોક પર કાં ખંભ પર ફરતો, તેથી તે જગે ધાવનાં બંધમેસ્તાં બખતરો આપી તેણે લશ્કર બખ્તરબંધ કીધું. તલવારના અપકાર સપાટા આગલ લાકડાંની ઢાલોના આસરા નહી રહેતા અને ટુકડા થઈ જતા, તે અટકાવના કીજે તેની વચ્ચે તેણે પીતલના જડા આપરાઓ વચમાં જડાવ્યા. એવી રીતે સેના સાજીને ગાલ લોકની જંગ પર તે ગયો. તેણે પોતાનો છાવણી એક સારી હુંચાણુદાર ટેકડી પર નાખી. તેમાં તેણે એક છુપો કસદ કીધો હતો. એ ટેકડી પર મોટાં દરખતો ને વૃક્ષો આવેલાં હતાં. તેમજ તે માંહે ધણાક ખાડા તથા કોહ પણ હતા. તેમની અંદરમાં, તથા તેમના એકા આડે, તેણે પોતાનાં લશ્કરનો જોહટો ભાગ ચુપકીદેપણેથી ગુપ્ત રીતે છુપાડ સંતાડ કીધો; અને દુશ્મનની નજરે ફક્ત મુઠીભર માણસો પાડતો રહ્યો. આથી ગાલ લોક કુલણજી થયા કે આટલા મુઠીભરને આપણું લશ્કર સામટું થઈને ડુંક મારશે તો તેના વોટાહયામાં તેઓ કયાંના કયાં નહીં સરખા થશે; અગર આપણું લશ્કર એમના પર ખોભલી ખોભલી પાણી નાખ્યે તો હજારો ખોભલીના પાણીનો દરચાવ થઈ તેના વમલની વીરમાં તેઓ તણાઈ જશે; અગર આપણે મુઠી મુઠી ભર ધુન્ન નાખ્યું તો તેમની આખી સેના જીવતી ને જીવતી ધોરસ્તાને ડટાઈ વલશે. મૃત્યુની પેદાયશ માટે ગણાતાં ચાર એનાસર અથવા તત્વો નામે આતશ, પવન, પાણી, ને મટ્ટી સાથેજ ગાલ લોક એ રીતે વાત કરતા કરતા નભરવસપણાંની આમુદગીનાં આલસમાં અલેટાતા. તેટલાં તેમના ઉપર કેમીલીયસે ગુપ્તગુપ્ત અચ્ચુચ્ચ છાપો માર્યો. ગાલ લોક સમશેરખાજા પર કુદવા ગયા, પણ તે તો લાંબા ભાલાઓને લીધેથી તથા ઉપર વરણવેલાં ખીજાં સાધણોને લીધેથી લગભગ રદ થઈ ગઈ. એટલે તેઓ ફાંકટમાં કપાઈ ગયા, તેઓ મક્તમાં મરાઈ ગયા. તેમને ધરતીએ ઢાર નહીં આપ્યો, તેમનાં જખમીઓનો જીરીનો પુકાર આસમાનગી ખુલંદી તલક પહોંચ્યો. આ લડાઈ ફત્તેહ કરવા આગમજ ગાલ લોકનાં નામની ધાસ્તી રોમનોને એટલી બધી હતી કે તેઓએ એક હસ્વાસરખો કાયદો કર્યો હતો. તેઓએ ઠરાવ્યું હતું કે પાદ્રીઓ તથા ધરમગુરૂઓ લશ્કરી નોકરીમાંથી ખીજી બધી વખતે બાતલ છે, પણ ગાલ લોકનો હુમલો આવ્યો હોય તો તે

વખતે નહીં. બોનાપાર્ટ, ટીપુ સુલતાન, તથા નાના ચંડાલના નામના હાક એવાજ હતા. ફ્રેંચની ખુમારી સાથે પાછાં ફરેલાં રોમન લશ્કરે રાજ પ્રતીનીધી (“કાનસલ”) નેમવા બાબતની બંધ પડેલી ચક્રચાર આગલ કરતાં બેવડાં જોશથી જગાડી ત્રાણ કીધી. ભારે કુટકાટ પડી જવાનો અને એક સીકંદર અથડો બરપા થવાનો ભય હતો. રાજ-સભામાં દાખલ થવા આગમજ કેમીલીયસે “પન” લીધું કે આ બાબતનો જો સમાધા-નીથી નીવડે. આવે તો “સમાધાની” ની દેવીને નામે હું એક દેવલ બાંધું. એજ રીતે ભયમાં આવી પડેલા અને દરયાના તોફાનથી ચાખકા ખાતા, ધરિનથી નાહસી આવેલા પારસીઓએ આજ કેટલીક સદીની વાત પર ક્રીસ્તીઓમાં “પન” લીધું હતું કે, તેઓ જો તે આફતમાંથી સલામત બનચથે, તો ધરતી પર તેઓ પોતાનું સર્વથી પેહલું કામ બેહરામ ઇજ્જતની નહયેતે આતશબેહરામ સાહેબનું તખ્ત પરઠવાનું કરથે. ખરેખર ખુદા પાસે ખરાં મનથી અને ઇમાનો એકીનથી યુસ્ત નહયેતે માંગેલી મુરદ રદ જતી નથી. ખરેખર તે સાહેબની યાદ કરવાનું ફલ હરકીસમે મળ્યા વગર રહેતું નથી. નાસ્તીકોના પૈરાજ્ય અને આસ્થીકોના જ્ય સાઈં એટલીજ સામેતી બથ છે કે પારસીઓની પોતાની ધારણામાં પાર ષડ્યા હતા અને કેમીલીયસની નીણાપી બર આવી હતી. રાજસભા છેક તડી ગઈને હતી તેની થોડીક નરમ પડી; રૈયત જે છેકજ કુંકારાકાડ વા પર ગયલી હતી તેની થોડીક નમી. કુચ હમારાની કુચ તુમારાની, એમ સેવટ આવ્યું. રાજસભાએ કબ્જાં કે ઠીક એક રાજ પ્રતીનીધી આમારો તો એક તમારો; પણ “પ્રીટર” એટલે પ્રમુખ ન્યાયાધીકારીનો એક નવો ઓહો ઉભા કરવાની ગરજ છે, તે ઓહો બસ અમીર વરગને માટેજ એલાહેદે રહેવો જોઈયે. રૈયતને તે વલી કંઈ ઢંગ ઢડો હથે. તે તો બાલક જેવી બાલક. તેને ગમતી કઠીરની ઠીકરી જેવી ચીઝથી તે રાજ થથે, પણ આપણે ગમતી સોના હીરા જેવી જાણસને તે કથા કાટમાં લેખવાની નથી. જો રૈયતનો પ્રયોગ અબધડી આ તરફ થયો, તો જરીક વારમાંજ તે પેલી કોર બદલાતાં વાર લગાડથે નહીં. તે લોકને એક “કાનસલ” કરવાનો હક મળ્યો, તો તે બદલ તેઓએ એક સારામાં સારો બહુકનો ઓહો અમીર વર્ગ માટે વધારી આપ્યો. એ મીસાલ અમીર વર્ગનીની ટંગડી જતી રહી, અને રૈયતની ટંગડીની. પણ “મીયાં મરતે તો મરતે પણ ટટ્ટીસે લડતે” જેવી જતી રહી. એ ઉલટમાં ને ઉલટમાં “સમાધાની” દેવીની નહયેતે માનેલું દહેડું ખાસાં સારાં મંદીરામાંની દીપી કીકળે તેવું બાંધવાના ખરચની પરવાનગી ભારે ઉમંગથી “એકામતી એકાજતી” અપાઈ. નામ તેનો નાશ. પેદા તે ફના. એક મ્હોટી મરકી ફલાઈ તેમાં સંખ્યાબંધ રૈયત મરી ધીવાઈ. તેઓમાં બડો બુઢેમીયાં, તે આપણો મરદાને મરદ કેમીલીયસની સુઓ. પણ રૈયતનાં સર્વ આદમીઓ પોતાના બાઈબાપોનાં મરણને ખાતર જેટલું રદ ન રડયાં, તેટલું તેઓ પોતાના આ ચીચા ગુરગીન જેવા બુજરગ કાકા ખાતર રડયાં. આખું દેશ રડયું કે આખાં રોમનો ખીજો બાપ મરી ગયો.

રણુખીરજંગ “મારસેલસ.”

દુસ્તી સનની પુર્વે સુમારે સવાયે સદી ઉપર કારોજ શહેરમાં હેનીબાલ, તથા રોમ શહેરમાં મારસેલસ, ફેબીયસ મેક્સીમસ, અને સીપ્યો આફ્રિકનસ જેવા જ્ઞાનના જંગીઓનો જગતમાં જાણીતો ઝુમલો થયો હતો. એઓ મધ્યથી અમે મારસેલસનું લક્ષણ ચરિત્ર તરતવેલા આરંભ્યે છીયે. મારસેલસનું ખરૂં નામ મારકસ કલોડયસ હતું. તે પાંચ વાર કાનસલને ઓછે એટલે રાજપ્રતીનોવીપદને પહોંચેલો. ડીકટેટરનો ઓછો અમલમાં વધારે આપખુદ એ વાત ખરી છે. પણ તેમ કાનસલનો ઓછો દરજ્જાવાલો તથા માન મરતબાવાલો એખી વાત ખરી છે. ડીકટેટર નહીં નેમે તો ચાલે; પણ કાનસલ નહીં નેમે તો નજ ચાલે. ડીકટેટરને કડાકડીના વખતમાંજ નેમાય; પણ હઝો કડાકડી, કે પછી હઝો શાંતતા, પણ કાનસલ નેમ્યા વગર છુટકજ નહીં. ડીકટેટર લશ્કરી અમલમાંજ ખપ લાગે; કાનસલ, લશ્કરી તથા રાજને લગના સધખી તરેહના વહીવટમાં ખપ લાગે. ડીકટેટરનો ઓછો જાલમ-જોર ભર; કાનસલનો ઓછો દરબારના કાનુનોને અનુસરતો. ડીકટેટર એકજ હોય; કાનસલ બે હોય. પાછલથી કાનસલોની સંખ્યા દેશના વીસ્તારના પ્રમાણમાં વધી હતી.

મારકસ કલોડયસ મોટો જખરજંગ જોદાણી પહેલવાન હોવાથી તેને “મારસેલસ” એટલે “મંગલ વીર” અથવા “લશ્કરી વીર” નો ખીતાબ અપાયો હતો. મંગલ દેવતા તે યુનાનીઓની તથા રૂમીઓની દંતકથામાં લડાઈના દેવ દાખલ ઓલખાય છે. એટલે જે જોદાણ્યો ધણો જખરજંગ હોય તેને તે દેવતાની ઉપમાંનો ખેતાબ આપ્યાથી તે પોતાને નેહાયત નવાજેશ પામીને નેહાલ થઈ ગયેલો ગણે. મારસેલસ જે કાળમાં થઈ ગયો તે કાળમાં રોમમાં જનમેલાં બાલકોએ જનમની શીરૂથી તે મરણના અંત સુધી ખસ લડાઈ, લડાઈ, ને લડાઈ સીવાય ખીજું કશું દીઠુંજ નહીં. તેમની બાળ્યાવસ્થામાં રોમનોને કારોજન્યનો સાથે જુદું મચ્યું; તરણાવસ્થામાં ગાલ લોક સાથે લડાઈ ચાલી; વૃદ્ધાવસ્થામાં ફરી કારોજન્યનો સાથે સુલતાની જંગ લાગ્યું. એટલે એટલા અરસાને લડાઈની કુર વીકાલતાનો જમાનો કહ્યે તો ખરૂં થાય.

મારસેલસની ઉતપત્તી એવા સંજોગ વચ્ચે નીપજેલી હોવાથી એક તો જનમથીજ “હરવાયો આપછેરથા” જેવો હતો, તેમાં ઉધરભવ લેતાં લેતાં તેની લડાયક વલણ અજખ રીતના ગજખમાં ખીલી નીકલી. તે ડીલે પોલિવંદ, દસ્તનો જખરદસ્ત, અને મુંગાલનો ર્ષનતન હતો. તેના અહેરા પર લાલ આકૃત જેવો શીતનેખાજ લશ્કરી તાબ મારી રહ્યો હતો. હમનખરદી કરવામાં તે હમેથ હરોબ પડતો. કોઈ

જ્યોત્સે કહે તો એ સાચેમાય ઉત્તરી પડે તેવો હતો; એક હરીક તલખ કરવાનો હોય તો તેની જગે બે આવી જાય તો બહુજ ખુશ થઈ જતો. તે ગોયા કળની ધળ હતો—મઝાની રળ હતો—સળની સીકત હતો—જકાની વકા હતો—ખકાનો તોફા હતો—પણ દીલનો ગકા, અને દાનતનો સકા, હતો.

આર પીટર ધ ગ્રેટનાં શેનશાહલના અરસામાં રશ્યન લશ્કર જંગપણામાં ધણું નબલું હતું. સુધડન દેશના જંગી રાજા બારમા મારલસને હાથે હમેશ માર ખાઈ તે પાછું હતું. તોય આર પીટર તેમને જંપીને ખેસવા નહીં દેતાં પાછો ટોસ ટોસ કરી લડાઈ પર કહાડતો. એટલે એક વખતે તો આશીસરોએ નકટ થઈ કહ્યું કે જેહાંપનાહ એ લડાઈ પર જવામાં કુચ નકો નથી; કેમકે જ્યારેખી જહયેચ કે માર ખાઈને નહારી આવવા વના છુટક થતો નથી. પીટર કેહજે શીકર નહીં બચ્ચાઓ, માર ખાતાં ખાતાં માર મારવાનીખી કુનેહ તમે શત્રુઓને જોઈ જોધનેજ શીખ્યો. આખરે તેમજ બચું. રશ્યનો લડાઈગીરીમાં કસાઈ કસાઈને એવા તો બારે ગાંઠ પુરા થયા કે પછીથી તેઓએ ગમે એવા જબરા ગણાતા શત્રુને લેશબાર મચ્ક આપવાની ના પાડી; તેમને મનસે જોઓ અગાઉ દીવાના જેવા જોરાવર લાગતા, તેઓ હવે “પોધસ” જેવા “એઈત” ગણાવાં લાગ્યા. જેમ રશ્યનોનો એ દાખલો છે, તેમ મુંબઈ-ગરા પારસીઓનો ખીજે દાખલો છે. એકવારની એ લડાયક પ્રજા દન પર દન પોતાનું શુરાતન ખોલી બાયલાપણાં પર ઉતરતી જાય છે એમ કેટલાકોનો અભીપ્રાય હતો. પણ પુરાતન શુરાતન તેમની બહુ લોહીવાળી બાદશાહી નેસોમાં હજી કેવા ઢબકારા લેય છે તેનો દાખલો તેઓએ ઈરાનમાં તેમજ હીંદુસ્તાનમાં તવારીખના સકા ઉપર નોંધાવ્યો છે. ખરી વાત છે કે તેમનું સુસ્ત પડેલું લોહી ગરમી પર લાવવા સાઈ પ્રથમમાં એક બે ધમકાની ગરજ પડે છે. પણ એકવાર તે સુસ્તી ઉડે છે કે પછી ખીજી વાર ગમે એટલું સમજવી લેવા છતાં તે પાછું સુસ્તી પકડવાને ના પાડે છે. વાસ્તે એ સુસ્તી ઊરાડવા જવું ને હાથે કરીને બખાના ફાંદાનો જોખમ એડવા ગયા ખરાબર છે.

અર્વાચીન વખતના ઉપર ઠોકેલા બે દાખલાઓને મુકાબલામાં અનુસરતો હોતે એવો પ્રાચીન કાલનો મારસેલસના વખતનો દાખલો છે. રોમનો કેટલીક વાર તેમના લશ્કરી હરીફોને હાથે ઠાપ ખાઈ ગયા, બલકે માર ખાઈ ગયા. પણ પાછલથી એવા ચગોર થઈ ગયા કે શત્રુઓને શું, પણ શત્રુના બાપદાદાઓનેખી પાત્રે પાણી પાય. એવા જમાનામાં ભારી માવેના મારસેલસે મરદાનગીના મેદાનને દરમ્યાન પોતાનું સર બુલંદ ઉઠાવ્યું. લડાઈધાહમાં તેણે ધણાધણા અતંગ બની ગયલા બેચારાઓના જન ભારે બહાદુરીથી બચાવ્યા, તેથી તેને પ્રજા તરફથી તેમજ રાજસભા તરફથી ધણી ઈજ્જત તથા ધણું ભારે માન અકરામ મળ્યું.

આ વેલાએ આદ્યસ પર્વત તરફથી ગાલ લોકનો ધસારો થયો. રોમન રાજની જ્યોત્સરીમાંથી હુલડ મચાવી છુટેલી એક પ્રજાને યાં પગારદાર બાડતી લશ્કર તરીકે તેઓ આવ્યા હતા. એવાં બાડતી લશ્કર રાખવાના દાખલા ઇંગ્લીશ તવારીખમાં

જાણીતી થયેલી ધણીક લડાઈઓમાં બનેલા છે. માથામાં સાડા સાત શેર રાઈ, તો પેટમાં સાડા સત્તર શેર મરચાં લઈને, જરમનો આખી પલટણ ને પલટણબંધ ઇંગ્લીશ નોકરીમાં આવતા. એવી જાતની બાડુતી ઢપની મદદગારીમાં આવેલા ગાલ લોકોથી રોમન પ્રજા હેયકી ગઈ. “સીખીલ” ને નામ એલખાતાં આકાશી વાણીનાં પુસ્તકોમાં જોઈ એવી અસાધારણ વખતે તેઓ મસલેહત મેલવતા. એમાં આઘાહીઓ તથા પેગંબરીઓ લખેલી કહે છે. એ ચોપડીઓની હકીકત એમ છે.

સીખીલની ચોપડીઓ એક ધરડી જદુગરણીએ લખેલી કહે છે. તેણી જવારે પોતાની જીવાનીમાં હતી, તે વેલાએ સુર્ય દેવે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે માંગ માંગ માંગે તે આહું. દુરથા આગલની જીણી રેતી સુકી ભરીને લઈ તેણી બોલી, ગમે આ રેતીના જેટલા દાણા હોય તેટલાં વરશની મારી જીવીકા થાય એવું યા વરદાન દયો કે ન તો યા તમે આપેલું વચન લોપો. સુર્ય દેવે આશીષ દીધાથી તે બાઈ જીગ જીગના આધુરદાવાલી થઈ તો ખરી; પણ વરદાન માંગતી વખતે સાથે લાગું તે વેલાના જેવુંજ જીવાની તથા તંદરેસ્તીનું સુખ માંગતા ભુલી ગયેલી, તેથી ઘડપણના વખતમાં તે એવી કાલી કરચ્છ્યાળી, સુગ લાગે એવા દેખાવની, કંતાયલાં ઘીલની, અને તીરસ્કાર ઉપજે એવા દેખાવની થઈ કે બોલવે વાત નહીં. તેણીએ “સીખીલ” ની નવ ચોપડીઓ બેતબાજીમાં લખી કહે છે. કોઈ કહે છે કે એ મતારી બુઢ્યા ઈરાનની રહેવાશી હતી, કોઈ કહે અરબસ્તાનની, કોઈ કહે ઇજીપ્તની, કોઈ કહે ગ્રીસની, કોઈ કહે રોમની, અને કોઈ કહે કેઠેળી નહી, કેમકે તેની બધી વાતજ ગલત છે. એ નવ પુસ્તકો લઈને એક દી એક ડોસી રોમનાં પહેલા ગાદીવંશના છેલા રાજા નામે મગરબી ભરેલા ટારકુર્ધન પાસે આવી. તે ચોપડીઓ તેનાં સીંહાસન આગલ રજી કરીને તેની કીંમતમાં એક મ્હોટા ગંજ ખજાના જેટલી દોલત માંગી. રાજાએ ના પાડી. એથી પેલી ડોસીએ ત્યાં ઉભે ઉભેજ મંત્ર કુંકી આતથ સલગાવી તેમાંની ત્રણ ચોપડી બાળી નાખી. પછી બાકી રહેલી છની કીંમત વાસ્તે પણ આગલના જેટલોજ દરંગ માંગ્યો. વલી બાદશાહે ના કહી, કે વલી ખીજી જમને તેણીએ જોતાં જોતમાં ખીજી ત્રણ ચોપડીઓ કુંકી મેલી. ફરીને બાકીની ત્રણ માટે પહેલાનાં જેટલીજ કીંમત માંગી. બાદશાહ આ ચમત્કારીક રીતથી ઓચંચો પામ્યો. તેણે કેટલાક દરબારી દાનાયોને ફરમાવ્યું કે એ ચોપડીઓ, જે ઝાડોનાં પાતરાં પર લખેલી હતી, તેમની અગત ને વીગત વીજી તલાસ કરી રૂબરૂમાં રીપોર્ટ કરે. દાનાયોની એ કમીડીએ અભીપ્રાય આપ્યો કે રાજાને કાજ એ પુસ્તકો ભારે કીમતી છે. એટલે બાદશાહે તે ખરીદ કરીને ભારે તલાસ હેઠલ તેમને રાખ્યાં. બ્યારેખી તેમને ઉંધાડી જોવાની તક આવતી, ત્યારે રાજાનો મામલો જો છેક અણીપર ઢીક જ્યો બારીક હોતો, તોજ તેને ખુલવાની પરવાનગી મલતી. તે ખુલતી વખતે પણ ભારે કાચા કમો કરવામાં આવતાં. પાછલથી એ ચોપડીઓ આગમાં બલી બસ થઈ તેની જગો ટરકડી નકલો જનમ પામી. એવી બોરી નકલોમાં એવી તો બેહુદી ડંકાસ હાંકવામાં આવી

હતી કે જે સાદી બુદ્ધિના સમજદારોને પણ સહજજ સમજાઈ જાય. ટુંકામાં એ ઓપડીઓનો તે હાલ થયો કે જે હાલ જમારપ હકીમની જમારપીના બાબમાં બન્યો હતો. પારસીઓના પેગંબર સત જરથોસ્ત સ્પેનતમાન (જેમને તેમની દીન ફેલાવતાં આપણી આંખમાં નવધાર આસું છુટે એવા હાંદેસા ખમવા પડ્યા હતા, તે સાહેબનાં રૂઢ પર અગણીત દરદ વ સલામ વ બંદગી હોજે) તેઓ સાહેબે કયાની પાદશાહ ગુસ્તાસપને મોજેજતી શરાબ પાઈ જીવતાં જીવત તેનું બહેસ્ત દેખાડ્યું હતું; તેના બેટા અસફંધારને અમત્કારીક દુધ પાછને રૂઢન- તન એટલે કાંસાનાં જેવી નફર દેહનો બનાવ્યો હતો; પાદશાહના ખીજા બેટા દસ્તુર પશોતનને બાગે બહેસ્તનું ઓચંખીત દાડમ ખવાડીને અમર કાયા કરી આવી હતી; તથા દાનાઈથી ભરેલા વજર (? પાદશાહના જમાઈ) જમારપ હકીમને તલે- સ્માતી ફુલ સુંધાડીને તેને વર્તમાન, ભુત, તથા ભવીષકાલની સધલી વાતોથી જાણકાર કરી દીધો હતો. એ પેગંબર સાહેબે એ મોજેજ કરવા આગમજ ગયખી તુરના તથા જીવતદાનીનાં સાહેબ આતશની નજદીક દાદાર અહુરમજ્દની સેતાયશ કીધી હતી. એ સેતાયશના ફૂલ તરીકે જમારપ હકીમને જે આધાહી એનાયત થઈ, તે ઉપ- રથી તેણે ધરાનનાં રાજની પાછલા વખતની વ્યવસ્થાનો, તથા પારસી કોમની પાછલા વખતની હાલતનો, છાપ દેખાડનાર એક પુસ્તક નામે “જમારપી” રચેલું કહે છે. બ્યારે સીકંદરે (એલેક્ઝાંડર ધ ગ્રેટ) શરાબનાં છાકટપણમાં તખ્તે જમશીદ બાબીને ખાખ કીધું, ત્યારે અગણીત કીમતી પુસ્તકો ભિયું એ નામીયું પુસ્તકખી હમામખા- નાઓનાં પાણી તાતવવાનાં કામમાં તારાજ થયું કહે છે. તેની બનાવટી નકલો પાછલથી ખરી “જમારપી” દાખલ ફેલાવવામાં આવી. પણ તેમાં બેહુંદી વાતોનો જથ્થો એટલી પુરૂકલતામાં ભિલમભિલા થઈ પડ્યો કે જેથી આપણને માનવાને કારણ થાય છે કે કદાચ પારસી લોક જેમ માને છે તેમ, કાં તો તેની થોડે દરજ્જેની સાચી અંશવાલી નકલ જેમ ધારવામાં આવે છે તેમ ધરાનના શાહના ખતનગી ખજનામાં ભારે બંદોબસ્તી હેઠલ રાખેલી હોય, કે નહીં તો કોઈખી ખરી નકલ કેંડે પણ મુલગીજ ન હોય. “સીખીલ” ની ઓપડી શું ઢપની હતી તે સમજવવાનો ખુલાસો કર્યો બાદ, “જમારપી” કેતાખતી બાબત પર સમજ આપવાનું કારણ અમને એટલુંજ કે વખતે “જમારપી” ને કાં નહીં રોમન ભાશામાં જુદાં જુદાં નવ પુસ્તકોમાં તરેહવાર ફેરફાર સીકે ઉતારીને, તેમની કીમતનો બોજ વધારવા ખાતર ઉપર જણવેલી “સીખીલ” ડીસીની કાહણી, કીસ્સા રૂપે ઉઠી કરવામાં આવી હોય ?

હજ એ સીખીલની ઓપડીની મસલેહત લેવામાં આવી, તે વલાએ મારસેલસને “મોગર” એટલે “જાણકાર” ને ઓઢે નેમેલો હતો. તે ઓઢાની રૂપે તેણે ને ખીજાઓએ તેમાં જેમને છુપી રીતે મનુશ ભોગ આપ્યા—કે જેમ અઘડીની સધડી થવા સાંરે વહેમી હીંદુઓએ છેક હમણાં સુધી અંબા ભવાની અથવા કાલીકા માતાને મનુશ ભોગ આપેલાના બનાવ છે. મારસેલસે એ મનુશભોગો એવી રીતે આપ્યા

કે ગાલ તથા ગ્રીક દેશનાં અકેક જીવવાન સ્ત્રી પુરુશનાં જોડાંને ત્યાંનાં ઘોર બનરની વચ્ચે ખાડો ખાણાવી કમકમાટ ઉપજાવનારી રીતે જીવતાંને જીવતાં ડાહવી દીધાં. નવિમબર મહીનામાં એવીજ રીતના મનુશબોગોની કીચાનું કામ પાછલા વખત સુધી ભરી રહ્યું હતું. સુરકેલીની વેલાએ બોલાં લોકો તરેહવાર ગપ ઉરાડતાં જેમ કસી પાંતીનો આંચકો ખાતાં નથી, તેમ આ વખતેખી તે લોકમાં જીમ પડી કે ફલાણી નદીનાં પાણી લાલ આતશી લોહીને રંગના ખુલસી દેખાયાં; ફલાણે ડેકાણે એક નહીં, બે નહીં, પણ ત્રણ આન દેખાયા. (દીલ્હીના જગતપુરેએ અકબર બાદશાહના વખતમાં ઈલિમને જોરે સોનાની ઠાલી ચઢાવી એકની જગે બે સુરજ ફરી દેખાડીને નવસાક્ષીવાદ્વા દસ્તુરજીનું પારખું પુછ્યું હતું; જેવણે બણી ગણી બંદગી કરીને તે ઠાલી પાછી ઉતારી દઈ ખરો સુરજ ક્યો તે દેખાડ્યું હતું—એવો જે કીસ્સો, તેને મલતો ઉપલો ત્રણ આન દેખાવાનો દાખલો છે.)

એવામાં રોમન કાનસલો નેમવાની કીચામાં કંઈ ખતા થયલી જણાઈ, કે તરત સીનેટે હુકમ કરી બંને કાનસલને પાછા બોલાવી મંગાવી તેમની જગે ખીજાઓને પસંદ કીધા. ધણીકવેલા લોકોની કીધેલી અમુક નેમણુકો સીનેટેને નાપસંદ પડતી, તો તેઓ “ઓગર” અથવા જાણકારજનો ઉપર લાગવગ મારીને તેમની મારફતે અપસગન થવાનો તથા દેવતા કોપવાનો ખતરો તેઓ નખાવતા. તેવી નાલાયકી વાપડીને તેઓએ ધણીક લાયક નેમણુકો જાણબુજથી રદ કરાવી હતી. એક વખત કોનસલ ફ્લેમીની-યુસ ગાલ લોકની લઢાઈ પર ગયો હતો, તેની નેમણુક વીંછી ફરી ખોડખાપણુ નીકળી. એટલે સીનેટે લાગલો તેને હુકમ ફરમાવ્યો કે તાખડતોખ વાંચતાં વેત રોમ તરફ નીકળી આવી કાનસલનો ઓધો છોડવો. એ વખતે લડાઈ કરવાની સધળી તૈયારી કરેલી હોવાથી કહે છે કે ફ્લેમીનીયુસે હાથે ફરી હુકમને તાખે થવાના અખાડા કીધા. પણ તેણે પોતે એવો ખચાવ આણ્યો હતો કે લડાઈ પુરી થયા બાદ મેં કાગળે ઉખેડ્યાં ત્યારે મને તો ખપ્પર પડી. એ છતાં રોમન પ્રજાએ તેનું એ ઓઠું માન્યું નહીં, કે લડાઈની અગાઉ કાગજ મલેલાં, તે લડાઈ ખતમ થતાં સુધી રાખી મુકવાનો શું ખપ? આને લીધે એ કાનસલ પોતાની “પીરોજગરી” ખોવાની-ધાસ્તીમાં હતો. કેમકે ધારા પ્રમાણે કાનસલ બહારગામથી આવે તો તેને વાજન ગાજનને વધાવે અંદર લાવવા સાઈં લોકો એસ્તેકખાલ જવાં જોઈયે, તે કોઈ ગયાં નહીં કે એણે આપણા હુકમનું અપમાન શા સાઈંથી કર્યું. પછીથી તેને “પીરાજગરી” તો આપી, પણ તેની ખારવણેજ કાનસલપણાની સત્તા તેના પાસે છીનવી લઈને તેને સાધારણ શહેરીની પંક્તીપર ખોલ ખોલતાંમાં ઉતારી પાડ્યો. અસલથી ચાલતી આવેલી રસમને માન આપવા જેટલા રોમનો બોલા હતા ખરા, પણ તેથી તેઓ વહેમના દરચાવમાં કંઈ છેક ગરક જવા જેવા અણધાન હતા. ફ્લેમીન્યુસ લગરીક મીજાનનો તાતો, ગરમ, હુલડ, ઉછાછલો, ને ઉતાવલો કાનસલ હતો. તેણે એ જંગવેલા જોયું કે છતી લક્ષમી ચાંલો કરવા આવીચ, ત્યારે શું કામ ઉભી રહે મહોડું ધોઈ આજીજ, એવી દીલ નાખ્યું. એમ

કરી તેણે યા તોફાન પોતાનું લશ્કર ગોઠવતાં એવો ઘાટ રચ્યો કે પછવાડે નદી રાખી અને સામા શત્રુઓ રાખ્યા. એટલેજોમન લશ્કરનો જીવ પર આવીને લડયા સીવાય છુટકજ નહીં થયો. કેમકે એ તેમ નહીં કરતે તો નહાસવું પડતું વેત નદીમાં કુખી મરવું પડતે. એવું કીધા છતાંની રોમનો હારી જતે, અગર લશ્કર-રક્ષી “મી-લીટરી ત્રાઇબ્યુન્સ” લોકે ગાલ લોકના શમચેરી હાથ ચાલતા અટકાવવા કીજેથી લશ્કરને હુકમ ન દીધો હતે કે ગાલ લશ્કરસે અંગો અંગ બાત્રી પડે, અને તમારી તરવારો ટુકે કદને અંતરે પકડીને તેમનાં પેટમાં ઘોમી ધાલો. એ જંગબાજીમાં ગાલ લોકનું કશું નહીં ચાલ્યું તેનું કારણ એ કે તેમની તરવારો અણી વગરની હતી. તે કસાઇ-ઓના છુરાના આકારને મલતી આવતી હતી. જંગમાં જીહીત્યાથીજ કુબેમીન્યુસે કુરેલા અનાદરનો વખ રોમનોમાં વલ્યો હતો. કાનસલની નેમણ્યુકમાં ખામી જણાતાં રૈયત તેમને બોલાવી લેતી એમ ઉપર લખ્યું છે. પણ તેમ એવુંની હવું કે વલી કેટલાક કાનસલો કંઈ ભારે કામ નહીં બજાવી શકાય એવું આવી પડ્યું હોય, તો તેમાંથી બચવા ખાતર પોતે હાથે કરીને ઢોતાની નેમણ્યુકમાં હર કંઈ તરેહની ધરમ સંબંધી કે અપસુકન સંબંધી ખામીઓ કહાડી ખતરો પેવશ કરતા, અને તેમ કરીને એકલેખે જોખમમાંથી અલગ થઈ બેસતા.

કુબેમીન્યુસને ઓલ્દેથી ખલાસ કીધા પછી મારસેલસને એ મ્હોટા ઓલ્દા પર નેમ્મો. પોતાના સાથી કોનસલ દાખલ તેણે નીચસ કોરનીલીયસને લીધો. પીનીનશુલર કેમપેનમાં ડચુક આવ વેર્લીગટનના હાથ હેઠલનો જનરલ ફાફ્ટ જેવો મીજળે ઉતાવી પણ ગુણે બહાદુર પહેલવાન હતો, તેવો આગેહુય લડાયક ખવાસ મારસેલસનો હતો. લડાઈ આવી કે તે નેણ અઠાવતેનેજ એમના ડોખા તેમ ફાડી તરાડીને ફેરવી નાખતો. તે ન જોતો દુશ્મનની સંખ્યા, કે ન જોતો પોતાના લશ્કરની ગેરફાયદા ભરેલી હાલત. બસ લડાઈનો સોડમ આયો કે તેનાં નાકનાં નસકોરાં ડુંકારે ડુલાતાં, વીજલીની પખે તેનું લોહી ચમકવું. થોડુંક લશ્કર લઈ તે એક શહેરમાં ગાલ લોકોની સામે થયો, થોડુંક લશ્કર આપીને તેણે પોતાના સાથી કાનસલને ખીજે શહેરના ગાલ લોકોની સામે મોકલ્યો. મારસેલસ સામે જે ગાલ લોકની સંખ્યા હતી તે ભારે હતી. પણ તે તો તરાડાખંધ જંગના મેદાનમાં કીનેકસીથી છેડાયલા નરેઅઝદાની મીસાલ ઉભો, અને પોતાની હંમનબરદ દાખલ ગાલ લોકના રાજ વીરીડોમેરસને તલબ કીધો. એ રાજ કદનો બુલંદ, બાજુનો કવી, પંજનો ચુસ્ત, અને મીજળનો મુસ્તાક હતો. તેણે આંગમાં ખલિસ સોનાનું બખતર પેહડ્યું હવું, જેના ઉપરનો ગોહરોનો જડેલો જડાવ આફતાખની રોશનીથી વીજલીના ચમકારા કરી રહ્યો હતો. જેવારે ગાલ લોકના રાજ દલેર વીરીડોમેરસે એવો મામલો દીઠો, તેવારે તે સેતાબ વાયની મીસાલે ઘોડો દપટાવતો જંગના મેદાનમાં આવ્યો, અને પોતાના મેહબુબની માફક બટકતી ચાલે ચાલનાશ ઘોડાને ઓલાણુ ફેવા લાગ્યો. તેની ખુબ નમુન પેહલવાની શાની જોઈને મારસેલસે આકાશી ફેવતાઓની મુનાજત કરી કસમ લીધા કે અગર આજે એ કદાવર

રાજા ઉપર હું કમીનો બંદો ગાલિય આઉં, તો તેનાં હથયાર તથા અખતર વગેરે “દેવના પલ્લુ દેવ” જીવીટરની નધયેતે અરપલ્લુ કરું.

એ ભુજ્ય એકવચની એકરારનો ધર્મી કસદ કરીને મારસેલસ લડાઈમાં મથગુલ થયો. તેનાં અત્રે યારી દીધી. તેણે પોતાની નેજાની નોકના પેહલાજ આંચકાથી રાજાને તેના અખતર સાથે સીવી લીધો. એ આચકા સમેત રાજાના પાહું રીકાળમાં ઉસ્તવાર રહી શક્યા નહીં. તેથી તે જેવો જમીન પર પડ્યો, તેવોજ મારસેલસે ખીજ એ ત્રણ નેજા મારીને તેનો જાન કપજ કરીધો. ઈરાની તથા તુરકી પેહલવાનગીરીના તરીકા પ્રમાણે બંને લશ્કરના સરદારેસરદારની લડાઈ પુરી થવા પછી, તું કહે ગોયા બુખો ઘર ગોસ્ફદના ગોવાખામાં જઈ પડીને એક ધડીની રમતમાં તેને પરાગંદેહ ને પાયામાલ કરી નાખે, તેમ મારસેલસે ને તેનાં રોમન લશ્કરે, ગાલ લશ્કરની એક લેહજવારમાં ખાનેખરાખી કરી નાખી. પોતાના સરના તાજ જેવા સીપેહશાલારના મુઆથી એક તો ગાલીઓ રંજાબરેલા તથા આશુરદે ખાતર થઈ ગયા હતા, તેમાં મારસેલસની પેહલવાનગીરી આગલ તો તેઓ ગોયા સોંહની આગલ બુદીયાં લોકડી હોય તેવા લાંબલાજ, લાત્માર, લાતાકાત, લાકૌઅત, લાતવાન, અન્યા.

જવાંમરદીથી એ મીસાલ પોતાનું નામ ઉઠાવીને, મારસેલસ પોતાના સાથીની મદદે ગયો. તે સાથીનું ઠકું તેણીમર કશું આબું નોવું. પણ જેવી તે શહેરમાંના ગાલી લોકને પોતાનો માનીતો રાજો માર્યા જવાની અખર પડી, કે તેઓએ અલખરજ પહાડ જેવો શોકનો પુકાર ઉઠાવી, પોતાની રાજખુશીથી તે શહેર છોડી ઈર્ષવલતી કુચ કરીધી. કહેછે કે આ સુધાં રોમન સીપેહશાલારોના હાથ પર ત્રણ રાજા જંગના મેદાનમાં માર્યા ગયા હતા. પેહલો તો રોમ્યુલસના હાથ પર કીનીનેનસીસ લોકનો રાજો એકરોત; ખીજો કોરનીલીઅસકોસુસના હાથ પર ટસ્કન લોકનો રાજો નોલમનીયુસ; અને ત્રીજો મારસેલસના હાથ પર ગાલી લોકનો રાજો વીરીડોમરેસ. આ વેલાએ રોમ શહેરમાં મારસેલસની જીહતાનાં માનમાં જે “પીરોજગરી”નું સરધસ મીકલ્યું, તે બારે દમામ સાથે નીકલ્યું. કેમકે તેમાં આવેલી લુટ જેમ જગ્યાંધ તેમ કીમતી હતી. આર ઘોડા જેડેલી એક બપકાદાર રથમાં મારસેલસ બેઠો હતો. તેના હાથમાં લાકડાંની એક દંડાકાઠી ઉભી ધરેલી હતી. તે કાઠીની ઉપર તેના હાથ પર માર્યા ગયલા રાજાનું અખતર તથા હથયાર અરાખર ઘટતી રીતે ધરાવ્યાં હતાં. સરંધસ ફરી રહ્યા પછી તે જીવીટર દેવનાં દેવાલ્યમાં નત્ર દાખલ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. ખીજી લુટનો અસખાખ એટલો બધો હતો કે તેથી રોમનો ધરાર્થ ગયા તો ધરાર્થ ગયા, પણ તેમના મીત્ર રાજા તથા પડોસી પ્રજાઓનો ફાલો પણ એટલો બધો આવ્યો કે તેઓખી તેથી ખુબ ધરાર્થ ગયા. દેવતાઓની નજદીક પણ નૈવેદ તથા બલીદાનોની કીરયા ઉપરાંત ઘણી કીમતી ખેટ સોગાતો ધરાવવામાં આવી. એ મીસાલે “સૌ સાજું જેવું સેવટ સાઈ” થયું.

મહીસુરનો ટીપુ સુલતાન જેવો ઇંડાનો ત્રાસ હતો, લંગડો તૈમુરલંગ જેવો એ-શ્યાનો ત્રાસ હતો, અને બોનાપાર્ટ જેવો આખા યુરપ ખંડનો ત્રાસ હતો, તેવો બારે

ત્રાસ કારણે સ્વસ્થાનના મહાન લશ્કરી જોડા હેનીયલને નામનો રોમ શહેરને તથા આખા ઇટલી દેશને હતો. તે જ્યાં જ્યાંની જગાઈ લઈ ગયો કે અહાઈ મઠી ગયો ત્યાં ત્યાં તેણે આખર હઝારાની રસ્તાએ જગાવી. તરવાર ને આગથીજ તે કામ લેતો. જે સરજમીનમાં તે જતો તે સરજમીનમાં ધોડાની નાલે નાલે જમીન જેરો-જખર કરીને ગીરદનાં વાદળ ઉરાડતો. એને હાથે યુનંદાં રોમન લશ્કરે વડીક સીકસ્ટ આધી હતી. એવાં મહાભારત શત્રુ સામે લડવાની તાકાત રોમનોમાં પુરતી હતી નહીં. તેથી તેઓએ પોતાના તાકતા બાલ જેવા અને મુછના આંકડા જેવા બે નામચીન શીપાહસાલારોને અસ્તક લશ્કરની સરદારી સોંપી. તેમાં એક ફ્રેબ્સ મેક્સીમસ, બીજો મારસેલસ. ફ્રેબ્સ જેટલો ઠંડો, તેટલો મારસેલસ આકબો. બહેલો ધણી જેવો જુસ્તેજુઈની ચેતવણીથી ચેતીને કામ કરવાવાલો, તેવો બીજો આંખ વીચી યા હોમ જીહવલાવીને કામ કરનારો. એક ધીરો ને ધીમો, બીજો વીરો ને વીમો! એક રોમનોતી ઢાલ, તો બીજો રોમનોતી તરવાર. એક વીખ્યુ, બીજો શીવ. હેનીયલ કહેતો હતો કે તે મારસેલસને પોતાના હરીફ તરીકે ગણતો; પણ ફ્રેબ્સથી તો જેમ મહેતાજીથી બાલક બીહે તેમ બીહતો; કેમકે મારસેલસથી જંગનાં દરમ્યાનમાં તેને નુકાન જનું, પણ ફ્રેબ્સ તો નુકાણું કરવાથી તેને જાણે મના કરીને પહરેજ રાખતો.

કેનીનાં કમનસીબ મેદાનમાં રોમનોને જે શેહ ને જે છફડ હેનીયલના સોલજરોએ ખવાડી હતી, તેની મગરૂબીમાં પ્રવૃત્તીત થઈને એ સોલજરો લશ્કરી કવાયદના કાયદાઓ સાચવ્યા વગર કેન્યુબીયમના મુલકમાં જેમ ગમે તેમ છુટા છવાયા ફરતા. મારસેલસને ત્યાં મોકલ્યો એટલે તેણે રોમન લશ્કરમાં કરડો બંદોબસ્ત રાખીને શત્રુ લોકની આખી ને આખી ટુકડીઓને છટકે સપડાવી એમનેએમ તરવારની ધારે દીધી. હવે નોલા શહેરના લોક રોમન પક્ષ છોડીને કારણે પક્ષમાં ભરાવાની પેર-વીમાં હતા. તેનો મેદ એવો હતો કે બેનડીયસ નામનો એક જેરબાજ આદમી તે શહેરનો રહેવાશી હતો. તેણે રોમની પક્ષે પક્ષકાર રહીને કેનીના મેદાનમાં એવી તો ગાત્રીપણે લડત ચલાવી કે તેથી તેનુંજ લશ્કર નહીં, પણ શત્રુનું લશ્કર પણ દાંતમાં આંગલી પકડી હેસ્ત હેસ્ત રહ્યું. તેણે કંઈ સખ્યાબંધ શત્રુઓનાં દીમાગ કાઢી નાખ્યાં, અને સેવટે સંખ્યાબંધ ઘાહ ખાઈ, ધવાઈ, જખમી થઈ, મુરદાંની લોઠથી ઊંડા એક ટેકડા ઉપર આખે અંગેથી લોહી ઝોભતો લોઠ પોઠ લાસ જેવો પડ્યો. તેને જતનથી ટમર કીધો. હેનીયલે કશીબી ખંડણી લેવા વગર તેને સામો સારો સરપાવ આપીને, તથા બીજી બિટ સોગાત આપીને, તેમજ પોતાની સાથે ખાણું પર ખવાડીને, તથા આખી મીજલસ દેખત તેની સાથે બાઈબંધ દાખલ બગલગીરી કરીને, અને બીજી અનેક રીતે તેની ઉપર આહણુ તથા મમતા દેખાડીને, ભર્યો પુર્યો ઘરેબારે રવાના કરીને. આ આગતાસ્વાગ્તાનો બદલો વાજવા ખાતર એ નીમકહલાલ શુરા સીપા-ઈએ પોતાની ભીતરમાં ગાંઠ મારી. તેણે પોતાના શહેરના આગેવાનોને સમજાવી લઈને કારણેજન્યન પક્ષમાં તલબ તલપાવી ફરાવી લીધા. સારાંનું સાઈં.

નોલા શહેરનાં લોકો રોમનોથી કાંચ સર ફેરવી બેઠા તેના ભરમની એ તાસીર પાઈને મારસેલસે એ બહાદુર બચ્ચા બેનડીયસને પાછો રોમન પક્ષમાં લઈ લેવાનો સંચો રચ્યો. તેના યત્નમાં, તે તેનાથી બાણીતો છતાં અંબાણો બની ગયો. એક દહાડે મારસેલસ સાધારણ તરેહથી શહેરમાં ફરતો હતો તેટલાં તેને બેનડીયસે સલામ કીધી. મારસેલસ મીઘમાં ને મીઘમાં પુછે છે : “તમે કોણ વાઈ ?” — “લુશ્ચસ બેનડીયસ.” — “ઓહ, તે બેનડીયસ તમે કે જેણે કેનીનાં મેદાનમાં ધણી જવાંમરદી કરેલી, અને જે જવાંમરદી મીત્રો ભેલા શત્રુઓએ પણ સ્વીકારેલી ? તમેજ એકલા કે જેવણ કાનસલ એમીલીયસને નહોતા છોડી ગયા, અને તેના પર ટંકાયલા તીરો ને બાલાઓ ને જખ્ખો તમે તમારે શરીરે આઘલા ?” — “હા બ્રનાબ, તે હુંજ, તમારો સેવક.” — “પણ ત્યારે તો આટલી બધી બહાદુરીનો જરા રતી બદલો મેલવવા સાઈં તમારે અમારી તરફ જરૂર પધારવું હતું. શું તમે અમારાસે છેક લોકાર્થ ગણો છો ? શું અને તમને બદલો આપવામાં આનાકાની કરનારા લાગ્યા કે કેમ ?” — એ અને એવીજ રીતે શરમાવીને મારસેલસે તેના સાથે ભર રસ્તાની પીચ બગલગીરી કરી ; તથા તેને લડાઈના સાજથી સમારેલો, જીન લગામ પાખર સીક્કિનો, એક ઉમદા ઘોડો બક્ષીસ આપ્યો, અને નાણાંની એક ટેલી પણ આપી. મારસેલસ લશ્કરી તરીકે સખત, પણ શહેરી તરીકે એવો નરમ હતો.

કોઈવેંત નમે તો કોઈ હાય. બેનડીયસ તો આવા સત્કારથી થોડો થોડો થઈ ગયો. તેણે સામી તરફવાલાઓનું કાવતું ખોલું કીધું કે આણીમિર રોમન લશ્કર દુશ્મન સામે જંગપર કુચ કરી ગયું કે પેલીમિર તેમનો લશ્કરી સામાન લુટી લેવાનો ધરાદો તે લોકમાં છે. મારસેલસે એ ખાતમી મેળવીને મનમાં અણકા કીધા કે “હોવે હોવે નોલાના લાલાજી, આવો તો સઈ, લુટો તો સઈ, ને તમારો જેવ તો સઈ.” તેણે તરત રોમન લશ્કરને રણસીંગડું ડુંકી ટોલે કીધું. લડાઈ પર જવા સાઈં તૈયાર કીધું. ગામમાં મનાદી ફેરવી કે ખખરદાર એકબી શહેરી ધરની બહાર કે કીલ્લા પર કે કોટ પર દેખાયો, તો ઝટ “મારશલ લા” ના લશ્કરી કાયદાથી તે દેહ દંડને પાત્ર થયે. પછી સધલો લશ્કરી સામાન બાગલના દરવાજાઓ આગળ જમા કીધો.

હેનીબલ જેય છે કે કીલ્લાની દીવાલ પર કોઈ નામ દેવાનું દેખાતું નથી. એટલે જ્યાં છે ત્યાં શહેરમાં મારા પક્ષવાલાઓએ લડાઈની લાહે લગાડી હશે તથા રોમનોનો ધાણું કહાડતા હશે. એમ મનમાંજ મલકાઈ, મનમાંજ અદરાઈ, ને મનમાંજ પરણીને, તેણે ઘટતી ખખરસરત રાખવા વગર શહેરના દરવાજા તરફ લશ્કર સાથે ; સફ સમારવા વગર, ઢીલા ઢચ વીખરાયલા આકારમાં, ચાલુ સુકયું. તે છેક બાગલ આગળ આવ્યો કે મારસેલસે હુકમ કરી એકદમ દરવાજો ખુલાવ્યો. નીલના દર્યાવના મોઝની વીર ને બલાનાં વાદલ ને રેલનાં વમલની માફક, ઘોડેસ્વાર પલટણોની ધમ્મકે, ધસ્તે જીંડે, ને ઉમિ બાલે, ને નાગી તરવારે, ને હોડદપટ કરતે, ને વાગતે ડંકે, ને ચહેડે ખખતરે, ને ઉછલતે નગારે, ને ડુંકારયાં બ્યુગલે, તે એકદમ અંચીતો

શત્રુની સેના પર જઈ પડ્યો, તથા તેમને અતીશય ધભરાટમાં પડી ગયલા જોઈ કાપ બે કાપ કરવા મંડ્યો. આ દરવાજેથી ધોડેસ્વાર રોમનો નીકળ્યા, તો પેલે દરવાજેથી તેમની પેદલ પલટણો પ્રગટી; તો વળી ખીજે દરવાજેથી નેજના મારનાર રોમનો નીકળ્યા, તો વળી ત્રીજે દરવાજેથી આઘી કમાન પર અંદગી તીર ચઢાવી ધનુશના ખેંચનાર તીરંદાજો નીકળ્યા; તો વળી પાંચમે દરવાજેથી ધમધમ ધમધમ કરતા નાગી તરવારો અમકાવતા અખતરી સવાર નીકળ્યા. નીકળ્યા તો નીકળ્યા, પણ નીકળતાં વેતજ આગલથી કરી મુકેલા હુકમ પ્રમાણે કારોજીન્યનોને ઘેરી લઈને તેમના પર સપાસપ હથ્થાર ચલાવી ઝપાઝપ નીકાલ કરવા મંડ્યા. એ ધડાધડીમાં ને અકરાતફરીમાં પાંચ હજાર કારોજીન્યનો નાહિકના ધરતીનશીન થયા; તેમ રોમનોમાં ફક્ત છેકડે દશ ટકાએ એટલે પાંચસો માણસોએ ધોરસ્તાનનો આરામ અખત્યાર કીધો.

રોમનો એમજ ધારતા હતા કે કારોજીન્યનો “રૂઈનતન” છે તેથી તેમને હરાવવાનો કસદ કરવો તે તો વા સાથે વઢથા બરાબર છે. તેમનો એ વીચાર આપ કૃતેહથી ફેરવાયો. આ બહાદુરી બદલ રોમન રૈયતે મારસેલસને ચાલી ચલાવીને બોલાવી મંગાવ્યો અને તેને ફરમાવ્યું કે “કાનસલ” ના એક ખાલી પડેલા ઓઢા સાઈં તેણે ઉમેદવારી કરવી. જે “કાનસલ” ની જગા પુરવા સાઈં તેને બોલાવ્યો હતો તેનું નામ પોસ્કયુમસ આલખીનસ હતું. તે ગાલ લોકો સામેની ચઢાઈમાં માર્યો ગયો હતો. પહેલી અમુકાન લડાઈ વખતે જેમ પહાડ પર ઝાડને ઓઢે છુપાયલા અમુકાનોએ હેઠે ખીણમાંથી પસાર થતાં ઇંડયન લશ્કર ઉપર અગાઉથી અલગા કરી રાખેલા મહસ પહાડી ટુકડાઓ ગગડાવી નાખી, તેની પુઠે બંધુકના બાર કરી, તથા તરવારના હાથ કરી, ખીણમાં ખુનતી નીખ ચલાવી હતી; તેમ આલખીનસ, રોમન લશ્કર સાથે જે જંગલને રસ્તે પસાર થનાર હતો, તે જંગલના રસ્તાની આજુબાજુનાં ઝાડો થડમાંથી કાપી ગાલ લોકે અતીશય અલગાં કરી દીધાં હતાં, અને જેવું લશ્કર કુચ કરતું વચમાં અપવી લાગ્યું કે તેઓ પર દરખત પર દરખત, ઝાડ પર ઝાડ, વૃક્ષ પર વૃક્ષ, ગપોગપ, ટપોટપ, પટોપટ, ટુટી પડ્યાં. તેની ગુંચવણ ને ધભરાટમાં રોમન લશ્કર ખુબ બરાડા કરવા લાગું, એટલે ચીમાયલા ગાલોએ ઝાડમાંથી પ્રગટી આવી તેમનો નાશ કીધો. એ રીતે કાનસલ આલખીનસ માર્યો ગયો. આલખીનસની જગે મારસેલસને કાનસલ તરીકે ચુંટી કહાડ્યો તો ખરો, પણ તે હલકા વરગનો આદમી હોવાથી તેમજ તેનો સાથી કાનસલ સેમપ્રોન્યસખી હલકટ વરગનો હોવાથી, એકા બેલાએ બે કનીષ્ઠ વર્ગના કાનસલોની નેમણુંક થયલી અમીરી વર્ગને મનસે પસંદ પડી નહીં. જેવે એ નેમણુંક જાહેર કરવામાં આવી તે વેલાએ આકાશમાં મગડાટ થયેલો, તેથી તે બહાનું લઈને અમીર લોકના વર્ગે “જાણકાર” મા ખપતા “ઓગર” લોક પર વગ માર્યો કે આ નેમણુંકને અપસુકન થયા છે તેથી તે “દેવના પણ દેવ” ને પસંદ નથી. અમીર વર્ગની અદેખાઈ રોમનો સમજી ગયા, તેથી તેઓ તો કહેજે કંઈ ફકર નહીં, બધું બરાબર રીત સરજી છે. પણ મારસેલસે રૂડી ખુદીથી વીચાર્યું કે સીને-

ઠની ઉપરવારી થવામાં માલ નથી ; ન તો તેઓ હર બહાને હેરાનગતી આપ્યો. એટલે તેણે પોતાની આપ મરજીથીજ રાજીનામું આપ્યું.

પોતાને મુલકથી પાછો વળેલો તે “ પ્રોકોનસલ ” એટલે ઉપ પ્રતીનીધીનાં ખીજ વારનાં પદથી પાછો પોતાની લશ્કરી છાવણીએ આવ્યો. લશ્કરને, લાંબા ભાલાઓ દુરથી છુટા ફેંકી શત્રુઓનો નાશ કરવાની કવાયદ આપી. જેમ પંખબના સીપ લોકો પોતાનાં તીખાં લોખંડનાં ચક્રર ધ્રુમણ ધ્રુમાવી, ચક્રી ચત્રખી દર્ધ, ફેંકતાં વેત સામાં ધણીનું ડોક ઉરાડી દેનારા તરીકે પ્રખ્યાત થયલા ; તેમ ભાલાને ફેંકવા જેવી ઢપમાં બે ચાર વાર હાથ ઘેસવીને, પાછો હટાવીને, વલતો ઢેસવીને એમ કરતેજ સામેત જોર તથા નેમ આવતાંજ તે માર ધસારે છુટો ફેંકવાથી કારણેજ ન્યનોની ભારે ફનાહ મોહકાણી કરવામાં મારસેલસે રોમનોને પ્રખ્યાત કીધા. એવી રીતે પાંચ હજાર લશ્કરીઓ તથા ચાર હાથીઓ જીવથી મારી નાખવા ઉપરાંત બે જીવતા હાથીઓ રોમનોને હાથ આવ્યા. બે વાર તો તેણે એવી રીતે કારણેજ ન્યનોને સવાદ આપાડ્યો. લાગ ફાવતાં ત્રીજી વાર પણ મારસેલસે તેમને ઠોકી ઠોકીને બહુજ ખોખરા દોદરા કરી માર્યા. આવી જખરજંગી જોઈને હેનીબલનાં ઘોડસ્વાર લશ્કરમાંથી સુમારે ત્રણસે લડાયક અને તરવારના મારનારા બખતરી સ્વારો ભંગાણુ પાડીને મારસેલસને આજી મળ્યા, તથા તે પછીથી તેની બધી લડાઈઓમાં તેઓ તેના સાથે નીમકહલાલીથી વરત્યા. લશ્કરના આટલા નહાના વીભાગે પણ તેની સરદારી તજ દર્ધને દુશ્મનો તરફ જવાથી હેનીબલના જીગરમાં ગમગીનીનો જખરો જખમ લાગ્યો.

રાજસભાએ અત્રે મારસેલસને સીસીલી દેશ તરફ ઉપડી જવાને ફરમાવ્યું, કેમકે એ મુલકમાં આવેલા સાર્ધરેક્રુસના ઠાપુનો રાજો તરતનો મરણ પામવાથી કારણેજ ન્યન લોકોએ એ મુલક ઉપર પોતાનો દાવો પુગે છે એવું તુત ઉકાવ્યું હતું. રૈયત, સરની ફેરાવન થઈને કારણેજ ન્યનો તરફ ઢલી પડી હતી. મારસેલસ બંદોબસ્ત કરવા સાંઝે ત્યાં આવી લાગ્યો, ત્યારે ત્યાં અચચ્ચા હજારો રોમન લશ્કરીઓ પ્રગટી નીકળીને તેના પાહુંતી ખાક ચુમવા લાગ્યા, તથા તેની દામાન પકડીને અમન અને માણી ચલાવા લાગ્યા. એ તે તે રોમન લશ્કરી હતા કે જે કેનીના મેદાનમાંથી પીઠ ફેરવીને સંખ્યાબંધ અથવા તો નહાસી ગયા હતા અથવા તો કેદ પકડાયા હતા. એ મેદાનમાં તેમની એટલી તો મહોટી સંખ્યા પરાંગંદેહ યર્ષ ગર્ષ હતી કે રોમ શહેરના કોટનો બચાવ ફરવાના સીપાઈઓ ક્યાંથી આવશે તે વીચિનો બચ પડ્યો હતો. છતે રોમન પ્રજાએ પોતાનો ટેક આવી સુશ્કેલ વખતેખી છોડ્યો નહીં. હેનીબલે સંદેશ મોકલ્યો કે અગર તેઓ નજીવી જેવી કીંમત આપે, તો તેમને બધાને તે લશ્કરી ગોલામગીરીમાંથી આઝાદ કરે. પણ રોમન પ્રજાએ પ્રૌઢ મનથી એક જાહેર કાયદો બાંધીને એ દેશનીકાલ હીચકારાઓને પોતાની સંક્રમાં દાખલ કરવાને સાફ સેવટની ના પાડી. એટલે કે ખ્રીજ બોલોમાં તેમને ગુલામીમાં રવડી મરવા દીધા ; કે કખી તેમને મારી નાખવાનું દુશ્મનને ગમે તો, જીવથી જવા દીધા. એઓએ મારસેલસ આગલ ભારે રદન રડ્યું. એટલે તેણે તેમની

સીપારસમાં રાજસભાને એક પત્ર લખ્યો કે કેનીની લડાઈ કંઈ તેમનાં હિતકારાપણાંથી નહીં હારી જવાઈ હતી, પણ શેમન પ્રજનાં ધુલેલાં કીરમતથી; અને હવેથી તેઓ લશ્કરમાં રહીને ઘણી બલતવારીથી લડીને પોતા પરનો દાઢ ધોઈ નાખશે. એવી તેને પકી ખાત્રી છે. રાજસભાએ એ પત્ર પર ઘણો અંદેશો કર્યા બાદ મારસેલસની અરજ નાકબુલ કરવાને ઠરાવ્યું. તેઓએ મારસેલસને લખ્યું કે તમારે ગમે તો એ હિતકારાઓને કામમાં લેજો, પણ અબરદાર તેમને કશીખી રીતનાં લશ્કરી ઈનામો કે સાબાશીઓ આપીએ તો; બાકી અમને તો એ નામરદાઓનો કયો અપ નથી. આવા તુચ્છકારના જવાબથી મારસેલસને ખોટું લાગ્યું. સીસીલીમાંનું જુદું બલાસ કરીને જ્યારે તે પાછો દેશ ગયો, ત્યારે તેણે રાજસભાસે બાઠ ભીડી કે મેં આવી આવી સેવા બજાવ્યા છતાં નસીબના હિલાયલા આપણા જાતભાઈઓને નામોશીમાંથી બચાવતાં તમે મને અટકાવ્યો, તથા મારો સુખન રદ કીધો, તે કંઈ સાચું નહીં થયું.

સાઈરેક્યુઝન પ્રજાને તેણે સમજાવટનાં કંઈએ કહેણો મોકલ્યા છતાં જ્યારે તેઓએ તેને નાકરેખાનીથી નજીવત કીધો, ત્યારે તેણે તેઓ ઉપર દરયા પરથી અને જમીન પરથી એકી વેલાએ હુમલો કીધો. દરબાર હુમલામાં તે એક ભારે ગંજવર સંચો આઠ ક્રિસ્તીપર લાધીને લાવ્યો હતો. પારસીના જેહાંપહેલવાન કેરસારે મુનહેરાસ દેવ, જેને પગને યુદ્ધે દરયાવનાં પાણી પુગતાં, તેને પકડીને એવીજ રીતે સંખ્યાબંધ ક્રિસ્તીઓ પર બંધ બાંધીને લાવ્યો હતો. જેમ એ દેવ જીઆંગારીમાં એક્કો હતો, તેમ મારસેલસનો આ સંચોખી સત્યાનાથ ફેલાવવામાં એકો નોતો. એ સંચામાંથી પહાડના ટુકડા જેવા મહસ પઠરાઓ છોડી તેણે શહેરનો ફરતો કોટ બાંજવાની શીરઝાત કીધી.

ડુમા નામના ફ્રેંચ નવલ લહ્યાએ વાઈકોટે કે બ્રેજલ્યો નામની નવલમાં પોતાની કલ્પના શક્તીને આધારે જે અઠણ લશ્કરી ઈજનેર “પોરડોસ” ઉભો કીધો છે, તે ઈજનેરનો અંશ તેણે ચઉદમાં લુઈના નામીઆ લશ્કરી ઈજનેર મારશલ વાઉબાંઉની અસલ ઉપરથી જેટલો નથી લીધો, તેટલો તેણે સાઈરેક્યુઝન ઈતીહાસમાં આય પેરાની વેલાએ જાણીતા થયલા અઠણ ગણીતશાસ્ત્રી તથા યાંત્રીક ગુરૂ આરકીમીડીસના છાપ ઉપરથી લીધેલો લાગે છે. ગણીત શાસ્ત્રનાં સીધાંતોમાં આરકીમીડીસ એક્કો હતો. સોનાનાં દાગીનામાં સોનાંએ સોનું કેટલું તથા પીતલ કેટલું ભલેલું હશે, તે સોનાને તથા પીતલને ખાણી મધે કુબાડી તેમનાં ગુરૂત્વ મધ્યબીંદુને આધારે પકડી કહાડવાની રીત પહેલવહેલી તેણે જાહેર કીધી. યંત્ર શાસ્ત્રનાં છ મુખ્ય સાધણો ગણાય છે. ચંપાણ; કપ્પી; ચાક ને ચાંક; ઢાલણ; ફાંચડ; ને વીંટપુંટ અથવા ઈસકોરં. આ છ શક્તીઓને આધારે સઘળુંખી ગંજવર સંચાકામ તથા બાંધકામ થાય છે. ઉલવીચનો દોઢ ટનનો રાક્ષસી હોઠો કહો; કે સુધિર્ધની પ્રીંસીસ ડાકમાંની સો ટનનો ગંજવર બોળે ઉપાડનારી “આઈખીસ” નામની યાંત્રીક ચારી કહો; કે સો ટણની ટોપ કહો; કે એક મીનીટમાં દળનબંધ ગોલી ને ગોલાઓ ફેંકનારી ફ્રેંચ શોધક શક્તીની જાવેદાન સુધીની

ધંધાણી દાખલ નોંધાયલી મીત્રિયુ અને શેશપો કહો; કે લોખંડી બખ્તરની મહા-ભારત મનવાર કહો; કે રેહવે ને રેલીઆડ કહો; તે અને ખીજું ધણુંક બધું કંઈત આ છ નીચમને આસરે છે. એ છ નીચમ ન હતા, તો એ બધું ન હતા. ખરી વાત છે કે વરાજ; આતશ, વીજલી, પવન, રોશની, પાણી, વગેરે ખીજાં કુદરતી સાધણોખી એમનાં બેળાં છે; પણ સાથે લાગી એખી ખરી વાત છે કે ઉપલાં છ યાંત્રીક સાધણો ન હયાત હતા, તો એ કુદરતી સાધણો કયો જીવ જોવો દમ મારી શકત નહીં.

એ છ સાધણો કેમ ઉપયોગમાં લેવાં, તે વીશે ગુરૂ આરકીમીડીસની ઉસ્તાદી કાચી નોતી. તે પોતાની મનશક્તી પર એટલો તો મજબૂત હતો કે તેણે પોતાના બેશી તથા મીત્ર હાઈરો રાજને કહ્યું કે અગર આ દુન્યાં જોવી ખીજી દુન્યાં હોય તો એક નહાની શક્તીની કક્ષા લગાડીને તે આ દુન્યાંને આખી ને આખી ખીજે ક્યાંઈ ઉપાડી જાય. હાઈરો રાજએ કહ્યું કે તે બધું કરો તે આગમજ અજ્ઞરા દાખલ કુંઈ નહાની જેવી અજમાશ તો કરી બતાવો. એટલે તેણે હુકમ કરી માહ મહેનતે રાજનાં ત્રણ ડોલના એક સફરી વહાણને કીનારે ધસડી મંગાવ્યું. પછી કહ્યું કે એના ઉપર જેટલીખી માલની લધામણ લધાય તેટલી લાધો. વહાણ ચીકાર થયા કેડે તેણે યાંત્રીક યોજનાઓનો ઉપર કહેલો ખીજે નીચમ, “કપ્પી” અથવા ગરગડીનો, અમલમાં મુક્યો. ઓકલ ગોઠવણે મુકેલી સંખ્યાબંધ કપ્પીઓથી, તથા તેમની સાથે ધટતે અનુક્રમે લટકવેલાં દોરડાંની મદદથી, જાણે કનકવો અગાવતો બેઠો હોય તેવી આસાનીથી તેણે એ ભરેલું ભાદરેલું આખું ને આખું વહાણ પોતે એકલે કેટલાંક છેડાં સુધી ખેંચી દેખાડ્યું. આથી રાજએ અજબ થઈ જઈને પોતાના એ સગાની પાસે તરેહવાર જાતના યાંત્રીક સાધણો તૈયાર કરાવી રાખ્યાં કે કોઈ દુશ્મનના ઘેરાની વખતે સુનાને ઠેકાણે મદદ લાગે.

માંહોમાંહે લડત કરતી વખતે કેટલીક કોમની ઉતરતે વાંધેની બઈરીઓ, પોતાને સાચી સંખિત કરી સામી પક્ષવાલીને જીતી પાડી ચાટ કરવા ખાતરથી, આર અશમની કસી પણ શરમ રાખ્યા વગર, બેઠા કે ખસમને નામના કસમ પર કસમ ખાધ પડવાની જુડી રસમ બેધડક વાપડે છે. પોતાના જીવની રકમને મકમ જાતનથી જાળવીને તેઓ પારકાં નામની આડતને આધારે ધમધોકાર વેપાર ચલાવે છે. એ સાસુ વહુ લડતી હતી. સાસુનો એક પુરો દીકરો. સાસુ કહેજે, “મય જીલ્લો બોલતી હોંગી તો મેરા બેટા મરે.” વહુ બોલી, “કપ્પી મય જીલ્લો બોલતી હોંગી તો મેસ ખસમ મરે.” આગલ ઉભો રહીને માય બઈરીનો રકાસ સાંબળનારા મરદનો ભે આથી તમાશો થયો. તે બનાવતાં બની ગયો. એટલે અપર પર ચીન લાવી કહ્યું, “નીકલો રે હયાંસે, એસી તેસીઓ, એ તો દોનો તરફસે મેંઈજ મરતા હો.” એજ વાત આખા મારસેલસ પર વીટી. તેણે સાઈરેકુસને જીલ સૈન્યા અને જમીન સૈન્યા વેટ ઉપલ ઘેરામાં લીધું હતું. આ વેલાએ આરકીમીડીસ જાગ્યો. જાણે જમના દુત કે દોજખના દેવ, જપ્પરજગ પર્વત જેવા દુકડાઓ અને અલમસ્ત પઠરાઓને

ચણા વટેણાની માફક આસાનીથી ફેંકાફેંક કરતા હોય, તેવો તલસ્માત ઝિકાઝિક નજર આવવા લાગો. ઝેટલા તો જોશને ગળડાટ સાથે એ ધસારો આવતો હતો કે તે શું છે, ક્યાંથી આવે છે, કોણ મારે છે, કેમ ફેંકે છે, ક્યાં મારે છે, ક્યાં ફેંકે છે, તેટલું વીચારવાને સારો વખત વઠીક મલતો નહીં. એ રાક્ષસી બાનો સામે જે ગમે તે આવતું તે ચગડાઈને ચુરો થતું, ટુટીને ટુકડા થતું, ફાટીને ફૂંટાઈ થતું. મોટ મોટા સાંચાઓ ભોંય ફાડી અચબુચ પ્રગટ્યા જેવા જણાતા; તેઓ ઝિકાઝિક ભારે વજનના લાકડાંનાં આંખે તમરી આવે એવાં મ્હોટાં દરખતો તથા દરખતોનાં ડડો એમને એમ ઉપાડતા; તે દરખતો તથા ડડો, લોખંડની સાંકલો પર કે દોરડાંની સડકો પર વાતાવરણમાં અફર લટકાઈ જઈ, વીજળી વેગે, આડા, અવબા, ઉભા, સીધા, વાંકાં ઠીકા, તરેહવાર ઝુલણાનાં હીંચકા હીંચતેજ, મારસેલસની દરચાઈ લક્ષરની ક્રીસ્ટીઓસે આવી, ફડાફડ-ધડાધડ અઠડી પડતા; અને તેમનું ભાંજી ફોડી કટકા યુકલા કરી સધલું ડુખાડી દેતા. એક અચરત તો વલી અચરત કરતાં પણ અઝાઝીલ અચરત હતું. મ્હોટા હાથીનાં જેવડાં કદન્ત્રે લોખંડનો એક સંગીન કાગડો બનાવ્યો હતો. તેના બે પંજનાં નખરચાંખી ધણું ઠીણું પોલાદનાં તેમ ધણું જોરબાજ હતાં. એ કાગડા કાકા સાંકલ પર ઝુલતા ઝુલતા આવીને રોમન લક્ષરની ક્રીસ્ટીનાં ટુટકસે ધમ દધને જેવા મજબુત બાજતા, કે તેમની સાંકલ જે ત્રાજવાંની દાંડી જેવી મજબુત ધડી પર ઉચ્ચમલ થતી રીતે કોટ પર જડેલી હતી, તે સાંકલને, દાંડીને ખીજે છેડે “ચંપાણ” ના કાયદા પ્રમાણે એક વજન બાંધીને, ઉંચકવામાં આવતી. સાંકલનાં ઉંચકાણ સાથે ક્રીસ્ટીનો ટુટકનો ભાગખી ઉંચકાતો. ઝેટલે તેનો ખીજે છેડો દરચામાં ડુખતાં, ક્રીસ્ટીમાં ધસારાખંધ પાણીનો ધોધ ભરાતો. એ થયું કે કાગડો પોતાની પંજેબાજી છોડતો, તેવીજ ક્રીસ્ટી ડુખી મરતી. ખીજી હીકમત એવે રવેશથી હતી. રોમન ક્રીસ્ટીઓની આસપાસ લોખંડના હુકો સાથની સાંકલો તથા ભારે જડાં દોરડાંઓ વીટલાઈ વલેતાં. પછીથી તેમને કોટ તરફ તેમજ આસમાન તરફ સંખાઓથી ખેંચીને હવા પર અફર લટકતા કરતા. એવી લટકામણી ભિગાંજ સાંચાનાં ચક્કરો ફરતાં કે તેનાં ચક્રશવર્તનમાં ચક્કરધરનાં ચાકની માફક ક્રીસ્ટીઓખી ચરખાની પખે ઉપરા-સાપરી ગોલાંટ કે ધુમરી ખાતી. એવી તરેહની ગોલાંટ ને ધુમરીમાં ધુમાવી ધુમાવીને કોટની હેઠાણમાં આવેલા ખડક ઉપર ગોફણમાંથી છુટેલા અંચીતા ગોલા માફક તેને ફેંકા ફેવામાં આવતી, જેથી તેના ટુકડા યુકલા યઈ જતાં કશી વાર લાગતીતી નહીં. ક્રીસ્ટી એવી ચકરી ખાતી હોય, તે વેલા તેના વરગુલી વેગ આગલ તે માહેલાં માણસો કે જીણસો કશી તાબેશ રાખી શકતા નહીં; ઝેટલે ખામોશી અખત્યાર કરી એકાંત-વાચ થયલા શીલસુફોની માફક તેઓ તેમાંથી ડબોડબ ટપોટપ લખોટા લખોટી પખેન ઉડી પડી, ઠીપકાઈ, ચટ ખીણુ છોડતાં. આઠ ક્રીસ્ટીઓ પર લાખીને જે ગંજવર સંચો મોટી ઉકમાઈથી મારસેલસ લાખ્યો હતો, તેના ઉપર તો આરક્રીમીડીસે દજન દજન બખે દજન ખાંડીને વજનના બે ત્રણેક પકરો છોડ્યા, તેથી તે તોફા નસુનો જવિહાન

પોંચીને ભુકો ભુકો થઈ ગયો. આરક્રીમીડીસના એકલા જીવે અનેક સાધણોની લગામ હાથમાં રાખી આ રીતનો અચંલો મચાવ્યો. પણ જમીન અને જમાનોખી એક થઈ જાય એવા એના કરતાં સવાઈ દાખલાઓ શાહેરાન શાહેરોની શાહેરીએ નોંધેલા દફતરમાં મોજુદ પડ્યાછે. દર્યાનાં પાણી જેનાં પગનાં યુંટણે આવે, અને વરસાદની આખી મોસમનું પાણી ડાચું “આ” કરીને એમને એમ વાદલાં પરથી પીઈ જાય, તેમજ આતશ કે પઠર કે તરવાર કે ગરજ કાકડીના ટુકડા માફક કચર કચર આવી જાય, એવા દેવો પારસી પહેલવાનોના પરાક્રમથી માર્યા ગયલા નામાંઓની અંદર આપણે વાંચીયે છીએ. આર્યભુમી પર પેદા પડેલા શુરવીરોમાં લંકપતી રાવણ રાજાને તથા તેના ભાઈ કુંભકરણુને, દશ વીશ માથાં, પચીશ પચાશ હાથ, પંદર પચીશ હાથીનું જોર, દુકાલના દેત જેવી ભુખ, અને હમેશગી સુધીની ઉંઘ સાથે, કદપના શકતીના ઉસ્તાદોએ ચીતર્યાં છે. પશ્ચીમ ખંડની પ્રાચીન દંત કથામાં બ્રાયેરચુસ દેવને પચાશ માથાં ને સો હાથ સીક્રે આકૃત્તી આપી ઉભો કર્યો છે. એ અલંકારીક ઉપમાઓ કરતાં તો પારસી ધર્મ શાસ્ત્રમાંથી શીલસુશીના ભરેલા ધણીક ઉત્તમ દાખલાઓ એવા મલશ્વે કે જેમનામાં ધન સચાઈની સાથે ચોરસ દાનાધનો અંશ ભલાયલો હશે. દાખલા તરીકે, હઝારો નાખવાલી અરદવીસુર, તેજી ધોડાઓનો સાહેબ ખોરશ્વદ, હઝાર કાન તથા દશ હજાર આંખ ધરાવનારો મીઝ, દશ સીક્રલો ધરાવનાર કુતેહમંદ ફરેસ્તો બહેરામ યજ્ઞદ શ્રીઝગર.

મારસેલસ ફાળ ખાઈ ગયો. જમીન અને જલ મારગે ઘેરો ધાલતાં તો સામો પોતે આરક્રીમીડીસના ઘેરાની ફરતી ઘેરમાં આવી ગયો. સાસુ વહુના ઝઘડાની ઉપર ટાંકેલી વાતમાં “દેનો તરફસે મેંઈજ મરતા હો” ની વાત તેની પર વીઠી. તેણે હુકમ કીધો કે લશ્કર તથા કીસ્તીઓએ કોટની દીવારની લગોલગ નજીક જવું, કે તેથી તેમના ઉપર વરસતાં બાનો તેમના માથાં ઉપરથી સુમારાં પસાર થઈ જાય. પણ આરક્રીમીડીસ નજાઓ ન ઓછો, પણ વળી પુરો ને પાકો હતો. ટુકે છેટે જુકે એવા સંચાઓ પણ તેના પાસે તૈયાર પડ્યા હતા. કોટની દીવાલમાં તેણે મોંબારાં ને ગાખાડાં તથા તીરકસો પડાવીને તે માંહેથી તેણે શત્રુની સેના ઉપર આકૃત વરસાવી. તેણે એવી ડોકાંબારીઓમાંથી “વીછુડા” અથવા “ખીછુવા” નામનાં હથવારની રમત ચલાવી. એ હથવાર ફ્રેંચોની મીત્રેલ્યુ ને ચેશપો પેઠે ટુકે છેટે પણ પવન વેગથી ગોલા પર ગોલાની વૃષ્ટી વરસાવતું, તેમજ જેમ પવનની બંદુકમાંથી છુટેલી ગોલી ગપ દઈને બદન અંદર પેસી જાય તોય ના કશો ધોંધાટ સંભલાય કે ના કશું દેખાય, તેમ જાણે એ “વીછુડા” ઓ છુપા રહીને છુપો માર મારતા. પરવરદેગાર “અંદરચ મેનુઆન મેનો” એટલે ગયખી લોકમાંખી ગયખી છે—તેનાં કામો છુપાપણમાંખી છુપાં છે. તે મ્હોટા સાહેબના નીચમની નકલ તેના સનમુખ ક્રીસ ગણતી જેવા ગણાતા તેનાજ પેદા કીધેલા બેખીસાત જીવજંત આરક્રીમીડીસે એ વાતમાં જોયા કીધી. ક્રીક્ષાની દીવારના મ્હોટ મ્હોટાં દીમચાંઓ તથા ચોસલાંઓ વળી તેણે અલગાં

કરાવી રાખ્યાં હતાં, તે તેણે બરાબર રોમનોની નીચાણની અણીપર આવવા દધને કડકડાટ છોડ્યાં. તેના બોળ તલે અવિહું લશ્કર છુંદાઈને ચુરો થયું; બાંઝે લશ્કરી-ઓનાં મગજ બહાર નીકળી પડ્યાં; બાંઝેના તો હાથ પાંજે ટુટી જનમન્યુ રદ થયા. પોતાના સંચાઓને રોમન સંચાઓથી બાંગ ટુટનો કચો એલજમન પુગે તે સાઈ એતીને આરક્રીમીડીસે તેમને યોજનાયુક્ત બન્નરબંધ કીધા હતા, એટલે તો રોમન લોકથી કશું જીવ જીવું તેની સામે ટકી શકાયું નહીં.

ગજબનાંક હકુતેઆનનાં આવાં વમલમાંથી મારસેલસ અકરાઈ જઈને, પણ હસ્તો હસ્તો (ખીજું કરે શું ?) બહાર નીકળી આવ્યો. પોતાના લશ્કરી ઈજનેરોની કુનેહ પર તે સખુત નાખવા લાગ્યો. શત્રુના ઈજનેરોની યુક્તી પર તે આક્રીન બ-ણવા લાગ્યો. તે બાગેબલંદ પોકાર મારી બોલ્યો કે આખાં સાઈરિક્યુસની રધયેત તે ગોયા એક આદમીના હાથ, પાંજે, સર, ગલું, ગરદન, આંખ, નાક, કાન, હોટ, કપાળ, ગુંટણ, આંગળાં, કમર, સીનો, પેટ, પોંહચી, કાંડી, પાટલી, કોણી, બાજુ, ખભાં, નખ, હોટી, નેથ, હડપચી, ગાલ, કણેજું, ફેંસું, દલ, માંદો, પીકુ, માંસ, સ્નાયુ, હાડકાં, લોહી, પાંપણ, ભવાં, પોપચાં, બાલ, આમડી, બગલ, જંગ, ભિજું, ઘાંટી, ઈલાદી અવ્યવો જીવી, અંગર શરીરી અંગ જીવી છે. તે બધાંમાં જગતા જીવતી તેજી જોત દાખલ એકલો આરક્રીમીડીસ છે. એ એકલો ધણી આપણા સરખા લાકુમાર બડાઈખોર રોમનોને હકાવે છે એ મોટી શરમીદગીની વાત છે. તેથી મારી નજરમાં બેહતર મારગ તો એ ઉત્તે છે કે આપણે સધળા હાથે કડી, પગે બેડી, ગળે તોક નાખી યુલામગીરીમાં જઈ તેની દામાન પકડી અમન માંગ્યે. આવી તાણાજણી પોતાના સરદારથી થતી સાંભળીને રોમન લશ્કર ચુપકીદું થઈ ખામોશ રહ્યું કેમકે તેમની દલેરી બંધાઈ ગઈ હતી. તેઓ એટલા બધા તો નામરદા બની ગયા હતા કે અંગર કોટની દીવાર પરથી એક દોરડાંનો છેડો કે એક લાકડીનો ટુકડો વઢીક દેખાતો તો, તેઓ બુમ બરાડા પાડતા તથા શોર પુકાર ઢીકાવતા અગડમ બગડમ નહાશ બાગ કરતા, કે વખી કંઈ નવું તીખલ આરક્રીમીડીસે જગાડ્યું છે. જેહાંપહેલવાન રસ્તમનો બેટો ફરામરોઝ, જે હીંદમાં ફરસરામના નામથી મશ્હુરથત મેળવી ગયો છે, તેની દલેરીની એવીજ એક વાત છે. રહનત અસ્ફંધારનાં રસ્તમે આણેલાં મોત કીજેથી તેના કખીલા સામે દુશ્મનો બાંધી બેસનાર ઈશનના પ્રાદશાહ બહમને પોતાના મરનાર બાપનાં મરણના ક્રીતામાં મોકળેલી આણું લાખ, કે બાવન લાખ, કે પછી જેટલી હોઈ તેટલી ફોજ, ત્રણ દહાડા ને ત્રણ રાત સુધી કાપ કાપ કરીને, આખરે ભુખ ઠાક ને ઉઝગરાથી હારી ખાઈ ફરામરઝ લુસ થયો. એટલે એક પટ્ટર પર તકચો કરી, હકતાલાની મોનાજતમાં મશગુલ થઈ, તે સાહેબ પાસે મોત માંગ્યું. અલબતાં ઘોડાની રેકાબમાં એક પગ રાખી બીજો પગ જીન પર રાખનારો, તથા એક હાથે લગામ પકડી બીજો હાથ કમર કેડને કાટે મેહબુબના જેવા લટકાથી ટેકવનારો, તથા પોતાના સર પર ખાલિસ કુનદનની ગોહરના આબદાર જડાવ સાથની

કુલાહ બાંકી મુકનારો, એક વેલાનો એ ફાંકડો વાંકડો પહેલવાન, સમર્થ ટુટી જવાથી તથા જોર ભાગી જવાથી ગયો, તથા તેનાં જવાં સાથ “કય કયસર” અથવા કયસરોનાંખી કયસર પાદશાહ કેખસરની દરબારનું એ ઝવેર મોહમાં યાદ કરેલી મોતાજત સાથેજ ગુમ થયું, અને તેનો તાજાં કુલની મીસાલ ખીલતો ચેહરો કરમાઈ જરદ થયો. બાદશાહ બહમનની ફોજ તેના ઉપર ધાઈ, પણ તેટલાં ફરામરજની ટોપમાં ખોસેલાં રાજપંખી હોમાયનાં પીછાં પવનની લેહકાથી હીલ્યાં. એટલે ફોજવાળા લખો લશ્કરી ખીલાં કે “હે વળી ઉઠ્યો.” એમ ધાસ આતેજ તેઓ એવા તો નહાશ ભાગમાં પડ્યા કે તેમાં નકામાં હજારો આદમી માંહો માંહેજ કચડાઈ ગયાં. એવી ફોકટ ધાસ્તીથી સેના ધણી વખત ખીચી; ધણી વખત તેના લશ્કરીઓ સંખ્યાબંધ મુઝા. એ મીસાલ જામલુસ્તાનની બુજાઈ ગયલી એ ચેરાગે જાણે મરી ગયાં પછીખી લડીને વેર લીધું. ફરામરજની પીછ હીલણથી બહમન્યાન લશ્કર ખીધું હતું; સાઈરૈકયુઝ શહેરની દોરડી કે લાકડી દેખતાંજ તેના અણુદીઠ જરબના ખ્યાલથી રોમન લશ્કર ખીછી મરતું હતું!

પાહવરદાપણમાં એટલો પુરો પોંહયેલો છતાં આરકામીડીસ યંત્રશાસ્ત્રને તુ-ચ્છકારતો. ગણીતશાસ્ત્રના એક ગુલામ દાખલ તે યંત્રશાસ્ત્રને લેખતો. તેણે યંત્રશાસ્ત્રીક જ્ઞાનનાં કશાં લખાણ ક્યાં નહીં. ગણીતશાસ્ત્રનાં મગજ ફાટી જાય એવાં મુશ્કેલ સીદાંતો પર તે એટલો તો હરદમ મથ્યો રહેતો હતો કે તેમાં ઉંધ, ભુખ, પ્યાસ સર્વ ભુલતો. બલકે તેની ચકચુરીમાં તે બેઠો છે કે સુતો છે, વીચારમાં ગચ્છ છે કે સુના સનેપાતથી સાવજ થયો છે, મુઝેલો છે કે જીવતો છે તેનું બાન વટીક ભુલતો. એવાં ભુલકણાંપણાંમાંજ તેણે જીવ ગમાવ્યો હતો એમ પછવાડેથી જાણ્યું. ભુલકણાંપણાંમાં જાણીતા પંડીત એક ન્યુટને કીટલીમાં ઈડું બાકવા મુકવાની જગે ઘડીયાલ બાકવા મુકી ગળ્યામાં ઈડું ખોશવાની રમુજ વાત રોશન છે. તાન-સેન ગવૈયો ગાયનદેવીની સેવામાં ધરવા સારું નવાં ધૂપદો સીતાર પર ઉતારવા ગુટ્યો હોય, તે વેલાએ તેનાં દીપક ભુપ રાગ ગાવાથી આસેપાસે આગળી લાહે લાગી છે, કે મેઘ મલાર રાગ ગાવાથી વરસાદની ઝરીની ઠંડક થઈ છે, તે વટીકની તેને મુઘ બુઘ રહેતી હતી નહીં. વીચારના અંદેસામાં વમલ ખાઈ પડેલા એ જીવડાઓના દાખ-લાઓમાં આય વાત ઉમેરવાનીખી અમને અત્રે લાલચ થાય છે. એક વીચારવંત ઉનાલાના તડકાનાં ટપોટામાં ગરમ ચાહ પીવાનો સામાન એક હાથમાં ધરી, ખીજા હાથે જગામાં ગુમ હોતી હવા હલાવીને પવન પેદા કરનારો પંખો પકડી બેઠેલા. તેઓ ભુલકણાંપણાંમાં પંખો પીવા ગયા, અને ચહાનાં પ્યાલાં રકાખીએ પવન ખાવા ગયા!

વીશ્વશરમાનાં તંત્ર પ્રકણની મનન, શેનન, ને અધ્યયણ જોઓએ કરી હશે, તેમને ખબર હશે કે જીવદેવીમાં શત્રુ જીહીતવાનાં છ પ્રકારનાં લક્ષણો લખ્યાં છે. શત્રુને મીત્ર કરી દેવો; અરસપરસની બળ અજમાસ ઠકાથી વધુ સાધણે જીવદેવી કરી જીહીતવું; તરતવેલા હટી જઈ લાગ ફાવતે હુમલો કરવો; કાલિબંધીથી પોતાનો ઠામ મજબુત

કરવો ; મીત્ર રાજની કૃમકની સહાયતા મેલવવી ; કપટભાવે પ્રપંચ રમી દગાથી શત્રુ જીતવો. એઓમાંનો પહેલો, ખીજો અને ત્રીજો ઉપાય મારસેલસ અજમાવી ચુક્યો હતો. પાંચમો ઉપાય અજમાવવાનું સાધણ તેની પાસ હતું નહીં. એણે ત્રીજો ને છઠ્ઠો ઉપાય અમલમાં મુકવાને તેણે પોતાને મન નકી કર્યું. તે તરતવેલા છાવણી ખસેડી હટી ગયો. તેમ તે તો હટી ગયો કે જેમ હાથી સાથે લડતાં પ્રથમ પહેલાં વનનો રાજ સૌંદ વટીક પાછે પગલે પેચમાં હટે છે—આદ છલાંગ ભીડ તે પંજની ચુંગાલ મારી પ્રાણ લેય છે. તેમ તરત વેલાતો સાધરેકયુસ છોડીને મારસેલસે તેની આસપાસના કેટલાક મુલકને તાપે કીધો. એ મુલકોની તથા સાધરેકયુસની આસપાસની કોટની દીવાલ અજદાહનાં ચુંદરડાં સમાન એવી તો વીંટલાઈ વળી હતી કે જાણે એક શહેરમાં ખીજું શહેર વસ્યું હોય, અને ખીજું શહેરમાં ત્રીજું શહેર વસ્યું હોય.

અનાવ એવો અન્યો કે એ દરમ્યાનમાં ડેમીપસ નામનો સ્પાર્ટન ગુપચુપગીમાં સાધરેકયુસ બંદરેથી હંકાલી જતાં મારસેલસને હાથ દ્રેદ પડ્યો. અંડણીનો વેરો અથવા દંડ ભરીને તેને છોડવી લેવાને સાધરેકયુઝન રેયત ઘણી આતુર હતી. તે વીચેથી આમનસામનની મસલતમાં બંને બોરડુના આદમીઓનો ઘણોક વખત કોટની દીવાલની છેક નજીકમાં રોકાયો. ગરૂડ પંખી સમાની મારસેલસની નજરે એ વખતે એક મીનારો એવો પડ્યો કે જેના ઉપર સાધરેકયુઝન લશ્કરની ઝાઝી પોહરેગીરી ન હતી. દીવાલ ચઢવાની હુંમાઈને બરની ઘટતી માપણીની નીસરણીઓ વગેરે અનાવવા આદ, અંદ્ર દેવીનાં તહેવારને ઠાંકણે, સાધરેકયુઝનો આબને, ધરાઈને, પીઈને, મહસ્ત થઈને, સુતા હતા તેનો સમો સાચીને, પાસબાન ચોકીદારોની ગેરહાજરીમાં તેણે તે મીનારો પોતાનાં રોમન લશ્કરે ભરી કબજા કરીધો. વચવાવા પારસીઓ નોરોઝને દહાડે આઈ પીઈ સુતેલાની ટક હાથ કરીને તેમને ઝમેહ કરવાની ધારણાથી અવિલા શત્રુઓ જેમ જગતી પારસણોથી લગભગ મારઆઈ નહાશી ગયા, તે પારસણોના જેવી મરદાને મરદ મરદાનગીનાં શુરાતનમાં, સાધરેકયુઝનોને જેવી જો પ્રપંચી પેચની ખબર પડી તેવા તેઓ ઉછળ્યા. પણ મારસેલસ વધી હયાં ખીજો પેચ રમ્યો. તેણે કોટના કંચુરામાં જેટલાખી રોમન સોલજરો ભર્યા હતા તે બધાની પાસે એકેક લશ્કરી રણસીંગડું આપ્યું હતું. તે બધાં રણસીંગડાં સામઠાં ડુંકવાને તેણે એ વેલાએ ફરમાવ્યું. આટલાં બધાં ભેગાં રણસીંગાં બજાણાંના આવાજથી સાધરેકયુઝનો ચોક્યા કે થોડાક રોમન સોલજરો નહીં, પણ એ તો કેટું આપ્યું રોમન લશ્કર ઘુસી ગયું છે. એ વહે-મમાં તેઓનાં બદનની તવાનાઈ ધટી, અને આખો કોટ દુસ્મનોને હાથ થયલો એકદમ માની લઈને તેઓ તત્કાલ નહાથબાગમાં પડ્યા. રણસીંગડાં ડુંકવાનો એ પેચ બરૂજે નામાંમાં ટુરકીઓની તરફવાલા પહેલવાન નગીનશાહે, એક હાથીને પચાસ—સો મોટ મોટા ઘાંટ બાંધીને, જીલીક રાત સુધી ઈરાની લશ્કરના તલાયાઓને તેમજ ખુદ ઈરાની લશ્કરને હીંમતનું ઓછું તથા નહાસ્ટું ભાગતું કરી દીધું હતું, તેની અજમતી અસરને મલતો છે,

ખીલા ઉપાડ ખીટી રહેલા રોમનો આ રીતે “ રંગનો બદલો ગંગ” તથા “ જોટલી મુશ્કેલ તેટલી આસાન” પામ્યા. મારસેલસની ધણીખી મના અને પીનંતી છતાં તેઓએ સાધરેકયુત્તરી સુંદર શહેર પર જસ્ટી ચલાવતાં, લુટ કરતાં, કે નાશ ફેલાવતાં, કશો મત્તક આપ્યો નહીં. ગ્રહસ્થી ધરનાં આવંદ કે મોહરદાર ઉપર કશી બલજેરી ન કરવાની મારસેલસે સખત તાકીદ કરેલી છતાં તેનાં હુકમનું સ્વભાવીક રીતે ધણુંક ઉલંઘન થયું. કોટ હાય આબો તેવારેખી મારસેલસે તો ભલાઈ કરીને રૈયતને કેહણ મોકલ્યું હતું કે શરણ થઈ જશો તો બચશો. પણ ના. એટલે પછી તેણે માહ આનાકાનીથી લશ્કરને લુટ કરવાની રજા આપી. તોખી લશ્કરના જોશ પર છુટેલા જુથા પર બનતો આંકોશ દાખવાને તેણે જે હુકમો દીધા હતા, તેમાં એક શીલસુક આરક્રીમીડીસને જીવતો પકડવાને લગતો હતો. શહેરમાંથી બેશુમાર ગંગ ખજાનો તથા ખીશીઆર દોલત રોમનોને હાય આવી. જબરદસ્તની સનમુખ નબલાની એવી સ્થિતિ થાય છે.

ગણીત અને ખીજગણીતને ખાતરમાં ન લાખીને ભુમીતી સાયેજ વાતચીત કરનારા આરક્રીમીડીસ ઉપર હવે આપણે આવ્યે. ભુમીતીનાં સીદ્ધાંતો સીદ્ધ કરવામાં બ્યારે તે શુટેલો હોય, ત્યારે તે પોતાનું સઘળું સંસારી સુખ ફક્ત તેમાંજ સમાયલું સમજીને એટલો તો શરીર વીણથી બેદરકાર રહેતો કે ધણી વખતે તેને જોરજુલમથી ઉપાડીને હમામખાનાંમાં નહવાડવા લઈ જતા. હાંખી તે પોતાનાં સીદ્ધાંતોની આફતીઓ પોતાનાં શરીર પર કે ચુહલાંગણાંની રાખમાં પાડતો. એવો વીદ્યાની પ્રેમ ઘેલછામાં તે લીન થઈ ગયો હતો. તેણે કરેલી વસ્યતમાં લખ્યું હતું કે મારી ઘોર પર ગોળો ધરાવનારું એક સીલીંડર પાડવું; તથા એક વાસણમાં ભરેલી મીઠનું પ્રમાણ તે વાસણનાં સંબંધમાં ગણતાં કેટલું થાય, તેનું સાદું ગણીત લખવું. ભુમીતીનાં એકાદ નવાં સીદ્ધાંતની સામેતીમાં જે વેલાએ સરશ્વતી દેવીના એ અઠંગ પુંજરીએ પોતાની આંખ, મંગજના વીઆર સીકે, આખી ગીરવી મુકેલી, તે વેલાએ ભોગ ચોધડ્યે એક રોમન સીપાહે તેના ઓરડામાં પ્રવેશ કીધો. સીપાહ બોલ્યો: ચાલ મારસેલસ પાસે. આરક્રીમીડીસ કહેજે: કોબ, આ સીદ્ધાંત પુરૂં કરીને આહું. સીપાહને ચીડ ચહડી, કે એક તો અમારો આટલો કચડધાણ કીધો ને હજી તો કંડે પેટે મને સજુરી કરવા કહે છે; તેથી વલી કંઈ નવી તલાવટ કરી મારી નજર આગલથી અલોપ થઈ જશે, કે કંઈખીજે ચમત્કાર લાવશે, તોહું નકામો આપદામાં આવીશ. એમ ધારતેજ, તરવાર ખેંચતેજ, તેનો એક સકા હાથ કરતેજ, આરક્રીમીડીસ હતો તેને નહીં હતો કીધો. બ્યારે એ સીપાહ મારસેલસની હજુરમાં પાછલેથી રજુ થયો, ત્યારે એ સેનાપતીએ તેના તરફ પીઠ ફેરવી કે તારા જેવો વીદ્યા માતાનાં મંદીર માહેલી સાગરીદી પવીત્રતાને ઠોર કરનારો અપવીત્ર કોઈ નહીં. એ પછી મારસેલસે આરક્રીમીડીસનાં સગાં સંબંધીઓની ભાલ કહાડી, તે સંધાંઓને તેણે નેહાયત નવાજી નેહાલ કીધાં. સગાંઓને પોતાને ખાતર નહીં, પણ આરક્રીમીડીસનાં નામને ખાતર.

સાધરેક્યુઝના કીલ્લાનો એક ભાગ હજી રોમનોને હાથ ન આવ્યો હતો. તેનું કારણ પેલા કેનીનાં મેદાનમાંથી પીઠ ફેરવી નહીંસી આવેલા રોમનોની બલતવારી હતી. તેઓ ત્યાં દુશ્મનો સામે હીચકારા હતાઃ હ્યાં જાતભાઈઓ સામે બહાદુર થયા. સાધરેક્યુઝનોને રોમની સઘળી કવાયદી કુનેહ શીખાડ્યા સાથ તેઓએ ઉસ્તવાર દુશ્મની માંડી. અતાર લગણુ કીલ્લાના રખેવાલો તરીકે સંખ્યાબંધ આસામીઓ હતા. તેઓમાં મતફેરની ફાટકુટ પડતી. એટલે તે રખેવાલોમાં એક શક્ત રોમન પક્ષનો હતો તેણે તોડ કાઢી કે એકેક દહાડે વારાફરતી એકે જન કુલ મુખત્યાર સરદારી ભોગવે. પોતાની સરદારીને દીવસે એ શક્ત ઈશારત કરી કીલ્લો રોમનોને શરણુ કીધો. કીલ્લામાંનાં પોતાના બેઈમાન જાતભાઈઓને વઢીક મારસેલસે કશી ઈજા દીધી નહી, તથા અખાડા કરીને તેમને ગામ બહાર નહાસ્વા દીધા; તેમજ સાધરેક્યુઝના લશ્કરીઓને પી તેણે હાથે કરીને જાણુજીવી સટકી જવા દીધા, કેમકે તેને ખુનરેજીનો કહેર દેખાવમાં અણુગમતો હતો. દયાલુ સ્વભાવ દેખાડ્યાથી તેનાં નામની પ્રતીષ્ઠા એટલી બધી તો પડી ગઈ કે જ્યાં ત્યાં જીવનનાં શહેરોનાં ઘણાક શહેરીઓ તેને જોયા વગર કે તેની સાથે વાત વઢીક કીધા વગરુ આપમેલે તેના જીવજનના મીત્રો થયા. અનુયમના કસ્યામાં એવો તેનો મીત્ર નીશ્યાસ નામનો થયો હતો, તેની ઉપરના હાદેસાની વાત હેકલ પ્રમાણે છે.

નીશ્યાસે મારસેલસ પક્ષ અખત્યાર કીધેલો હોવાથી અનુયમના બીજા ટપકામાં ખપતા આસામીઓ જેઓ કારેજીન્યનોની પાંખમાં ભરાવાનો હાંફો રાખતા હતા, તેઓ તેની ઉપર “કચકચ દાંત્યાં પીસ” ખીટ્યા. એટલે નીશ્યાસે નીશ્યાસ નાખ્યો કે લોકના એ કહેરમાં હું ને માઈ છીલપીલ ધાણીમાં ઘલાઈ મક્તનાં પીલાઈ જવાનાં. જાતે પોતે હતો બુદ્ધિવંત. એટલે અડી વેલાએ સમયમુચકતા વાપડી સ્ત્રીસે મસ્લેહત મારી. રાજ મંડલી ખેઠી છે. ત્યાં સઘળા આગેવાન શહેરીઓ ભિગો નીશ્યાસખી આવી પોતાને ડેરવાયલે આસને ખીરાજ્યો. સભાનું કામ ચાલતું હતું. તેટલાં તે વચે જીઠી એકદમ ઉભો થયો, તેના ડોલા ફરી ગયા, તેનો ચહેરો પોલાદ ચઢેલા જોવો લાલ આતશી થયો, તે મુરછા ખાઈ ભોંચે પટકાયો, તેના હાથ પગ મરોડાવા સંકોઆવા લાગ્યા, તે બરાડ મારવા માંડ્યો, તેના મ્હોડે શીણુ ચઢી કફ આયો, તેના છેડા ફેરફાર થઈ ગયા, પવનની કસર થઈ હોય તેમ વાની ઝુમમાં તેણે પોતાનાં તન પરનો લેખાસ ચાક ચાક કીધો, પુણ્ય દેવીઓ અને માન્ય દેવતાઓને તે તરેહવાર ગાલાગાલી બકવા લાગો; વખી કંઈ ઘડીની વચમાં રંગ ઢંગ બદલીને બત્રીસી ખીડી ખેલી, જડબાં જડી મેદ્યાં, મુંગો મંતર થઈ ગયો, મુઆ જેવો સુસ્ત પડ્યો, ના દમ્બ હાલે, કે ના નેણુ ફરકે, કે ના જીભ ચાલે, આંખનાં પોપચાં પડી ગયાં; પાછાં ઉઘડ્યાં, ઉઘ્યો, દેવી દેવતાંને ગાલ બાંડતો કસ્યાના પાદરડાં બણી ફોટલા પોશાકની નગન હાલતે દોડ્યો.

સભા તો સ્તબ્ધ થઈ. એક તાળે તરફડતો તંદરોસ્ત શહેરી નહીં મનમાં નહીં

અટમાં દેખ દેખતાં લેહઆવારમાં દેવાનો થઈ ગયો. તે જોઈ દરેક મંડલીક દોગમુદ થઈ ગયો. કોઈ કહે એના દીલમાં માતા ભરાર્ધ—કોઈ કહે એને મન ભુત ભરાયો—કોઈ કહે એના ઝીકલાના અંગમાં સારાં શ્રદ્ધાડું દેવસ્તાન પેસી ગયું છે. પૃથ્વીના પૂર્વ ગોક્ષાર્ધના બધા મુલકોમાં દીવાનાઓને દેવતાઓના પરતા તલે હોતા માનીને તેમનાં અંગ પવીત્ર સમજવામાં આવે છે. એનેજ લીધે ઓલીઆઓ તથા દીવાનાઓની જતન થાય છે. એનેજ લીધે તેમનાં બોલકાને આધાહી ને ખરી વાણી ગણવામાં આવે છે. એનેજ લીધે ભોલાં વહેમીઓને કપડી ઠગારાઓ વેશધારણ કરી હથેલી આન પટાડતાં પલકમાં છેત્રી જાય છે. નીશ્યાસની બાબમાં તેમજ હતું. આણીમેર તે પાદરડાં તક પુચ્ચો ન પુચ્ચો કે તેટલા વેતમાં તેની સ્ત્રી જાણે તેને શોધવા નીકળી હોય તેમ પોતાનાં બાલકોને કેડે મારીને પોતાના રક્ષાર પરનાં સોનેરી ઝુલકા પીખતી, પોતાનાં કરમને રડતી, ક્રીસ્મતને આપ દેતી, આવંદને કુટતી, સંસારને દ્યાનત નાખતી, તેની પુઠે દોડતી ગઈ. લોક સમજ્યાં કે વરને ધરવા પકડવા જાય છે. અચારાંઓ દયા આપને માહેમાહે ધુસધુસ કરવા મંડ્યાં. એટલામાં અરસપરસ આગલથી યોગવી રાખેલી તોફાન ધુકતી પ્રમાણે, આ બે માઠી બઈરી પોતાનાં બાલકો સહીત જીવ અચારી રોમન છાવણી તરફ નહાંસી છટક્યાં !

જેવારે પાછલથી મારસેલસ જાબજ નામ ઉઠાવીને એનચુરિયમ તરફ નીશ્યાસની સંગતમાં આવી ચઢ્યો તારે તે એવો તો કહેરભરેલો થયો હતો કે અગર તે વેલા તેના હાથમાં ખીજી કશું ન આવે, તો પોતે કાં પોતાના ડોલા ફોડી નાખે કે આપધાત કરી નાખે. તેણે ભારે રોષમાં હુકમ આપ્યો કે “સઘળી રૈયતને તરવારની ધારે દેય.” નીશ્યાસ આ વેલા યુઠણ મંડ્યે પડી, તેના બજારની દામન પકડી, તેની પહેલવાનગીરી પર મોતીના દાના સરખા સખુનોધી ભરેલી આકૃતિન ભણવા લાગ્યો. ઘણીએક રીતની મીનતજારી કરીને પોતાના શહેરને માટેજ નહીં પણ પોતાના કદા શત્રુઓ માટે પર્ણ તેણે અમન માંગ્યું. મારસેલસ જેટલો તપેલો હતો તેટલોજ આવી અસાધારણ કાકલુદીથી બરફ સમાન થયો પડ્યો. ઓલમાએ—હાલમે—આલમ શક્તીયર કહી ગયો છે કે “દ્યાનો ઝરો કંઈ આંચકાવાલો નથી, તે સાફ વહ્યો જાય છે.” સંસારી અનુભવીઓ વળી એમ કહે છે કે તાતાં માણસ દીલનાં ભોલાં હોય છે. તેમ મારસેલસના બાબમાં બન્યું. પોતાની પ્રજા તરફ દૃઢ મીત્રભાવ રાખનારા નીશ્યાસ સરીખા ઈશ્ટ મીત્રની ઓજરખાહી તેણે સ્વીકારી—મંચુર કીધી—અક્ષી લશ્કરને આપેલો હુકમ ફેરવ્યો કે “સઘળી રૈયતને તરવારની ધારે નહીં દેય.” નીશ્યાસને તેણે વજીરોઓ ને જાગીરીઓ બક્ષી નવાજી નેહાલ કીધો.

તરવારથી જીહતેલી પ્રજાઓ પાસે ઉત્તમ કારીગીરીના જે નાદર નમુનાઓ હોય તેમની આકૃતિ પ્રકૃતિઓ ઉઠાવી જવાનો હક જીહતનાર પ્રજાને હોય છે. તેમ મારસેલસને સીસીલીમાંથી જે જે હોનરકામનો ઉમદા સંગ્રહ મળ્યો તે તે ઉઠાવતો આવીને તે રોમમાં લાવ્યો. રોમને સખીઓ, કોતરકામ, ચીત્રકલા, પુતલાં, બહાવલાં, ઇત્યાદી

કોશલ્યાતથી સીણુગારીને છોક, છટા, ઘાટ, તથા ઘટમનું મુખ્ય ધામ જેવું બનાવી દીધું. ઘરડા વરડાઓ તથા ડાહ્યા ડોહરાઓએ તેનાં આ કામ વીશિથી નાપસંદગી આપતાં કહ્યું કે હજી આપણી પ્રજા ખેતીવાડીના તથા લશ્કરના હુન્નરોથીજે માહીતગાર હતી તે ઠીક હતું; ખાત્રી એશ આરામની નબલાઈવાલાં આય નવાં ઈસ્કી શીસ્કી કૌતકો જીની આંખે જોવાં પડે છે, તે કંઈજ નહીં પણ આપણી પડતી જતી બહાદુરીનાં દેખીતાં ચીન્હ છે. એજ અભીપ્રાયને અનુસરીને રોમના વીર પુરુષોમાંના યુનંદા વીરપુરુષ ફેબ્યસ મેક્સીમસે તેરેંટમથી એવીજ ઢપનો સાજ સણુગાર લુટી લાવવાની ના પાડતાં યાદગીરીવાલા વચનો ઉચ્ચાર્યા હતા કે “લઈ લ્યો ખીજું જોઈયે એ; પણ ટેરેંટાઈનોતા ખીજેલા દેવ દેવીના પુતલાં સખીઓ તેમની સોડેજ છો પડવા દેઓ.” પણ તેમ વળી પાછી એક તકરાર મારસેલસે અખચાર કરેલા મારગની પુષ્ટીમાં છે. લડાયક વલણ અને સુધારાની વધ, જોડેજોડ ચાલતાં નથી. લડાયક વલણ સાથે હેવાન્યત ખસલત, ઝનુન, મીઝજ, કરડાકી, ઝાંઝ, વીકાલ્યત, ખુનીપણું, સખતાર્ધ, ટેક, ગર્વ, સુસ્તાકી, એવાં અણુગમતાં વાણુંઓ ભલાયલાં રહે છે. એ બધાં યજ્ઞ કુંડનાં આતશી વાણુંઓને સુધારીને રાહપર લાવવાને અંગબલના જાકુંકના વપરાસની જગે મનબલનો વપરાસ સાથે લાગો સામેલ કરવામાં આવે છે. પણ જેટલા પ્રમાણમાં આંચાલ્ય કે અધાકી વધતી જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં શરીરી તવાનાઈ ઓછી થતી જાય છે; મોજમઝા વધતી જાય છે; મનના અમત્કાર કરવા જતાં તનના તલસ્માત યુમ થઈ જાય છે; અને જય બોલાવતી પ્રજાનો પરાજય થવાનો વખત આવતાં વીલંબ લાગતો નથી. એવી મોજમઝામાં તો રોમન શહેનશાહત પડી ભાગી—તેની કુમક પર રોજે કેઆમત સુધીનો ડાટ વલ્યો; કેમકે મોજમઝા તે સાહેખી, હકુમત, તથા સજતનતનો નાશ છે. મોજમઝા બાયલાપણું, નામરદાપણું, હીચકારાપણું, આમેજ કરે છે; શરીરમાં ઢીલાટ, સ્નાયુમાં પોચાસ, જોરમાં કચાસ, હાડકામાં નરમાસ, ને મીઝજમાં સુમારાપણું મચાવે છે. સુધારો ને મોજમઝા એક સમજીતીવાલાં છે. એક આંચો કે ખીજું તેની વાંસે આવેજ છે; અને તેમની કેડ પર “પડતી” તથા અવદશાની વ્યવસ્થા ખેડલીજ છે. એવો એવો કેઆસ કરીને રોમન બુઝરોગો મારસેલસે આણેલાં સુધારાવાલાં તીખલ ઉપર ચીડતા.

મહાભારત આદમી સામેજ મહાભારત શત્રુવટ જાગે છે. રાજાનો હાથી જતો હશે તો તેનું ગંજવરપણું નહીં દેખી શકાયથી કુત્રાં અમથાં અમથાંખી તેની પુટે બન્નશે. તેઓ જેમ જેમ ચાટ પડશે તેમ તેમ વધારે બસશે. પણ જો ગજરાજ જરા તેઓ ભણી ફરીને જોશે તો તેઓ “ખીધેલાં બકલ્યાં” માફક “કાઉચ કાઉચ” બોલતાં ભાગી જશે. પાડેસ્વીએ ઘોડેસ્વારને ખપવા માંગે. હોય. મ્હોટાં માણસની સામે પુકાર ઉઠાવ્યાથી ગોયા તેમનું વજન વધેછે, એવું યુમાન હયાંનાં હલકાં ને છોકરવાદીમાં છાલકાં માણસોને હોય છે. મારસેલસ પર એવુંજ વીટ્યું. તેને “પીરોજગરી”નાં સરથસનું માન ન મલે એમ તેના શત્રુઓએ આડ લીધી. બે “પી-

રોજગરી" તો ઝિને મલી ચુકી હતી. તેથી ત્રીજી "પીરોજગરી" મલશો તો ટ્રેકજી છાપરે ચઢી જઈ ધરાયો પકરાયો નહીં રહેશે ઝિવી બીક તેમને મન પેઠી. મારસેલસ કહેજે ઠીક, "પીરોજગરી" નહીં આપો તો છો રહ્યું; પણ તેથી ઉતરતી "જય સ્વારી" તો આપશો કે નહીં? તેઓએ તે કબ્બુલી.

પીરોજગરી તે "ત્રાયમ્ફ"; જય સ્વારી તે "એવિશન." જે ધણી ભારે લડાઈ મારી આવ્યો હોય તેને પીરોજગરી મળે; જેણે રાજદ્વારી કુનેહની તલાવટોથી કૃત્તેહ મેલવી હોય તેને જયસ્વારી મળે. પીરોજગરીની યાદગીરીમાં તરવારને એક ઝટકે ગરદન ઉરાડી પાડે કાપવામાં આવતો; જયસ્વારીમાં કંકુ ઠીલકવાલો તથા કુલના હારવાલો બકરો કાપીનેજ અટકવામાં આવતું. પીરોજગરીમાં રણસીંગડાં, ધુધારી, ભેંપુડાં, ઝિવા લડાયક તથા લોહી ઉકલાવનારા વાજાં વાગતાં; જયસ્વારીમાં પાવો, બંસી, વાંસલી, સીસોલી, ઝિવાં મનને બેહલાવી રાહત પમાડનારાં સુસ્વરી વજાંતરો ઝુંકાતાં. બંનેની ધજા, નીશાણુ, છડી, સ્વારી વગેરેની ગોઠવણમાં, તથા તેમાં રાખતી જોઈતી ઝાડની ઢાંખલીઓ વગેરેની ગોઠવણમાં, બંનેની નેમને અનુસરતા ફેર રાખનાર નીચમો સચવાતા હતા. દશરાતા તેહવાર ઉપર રાજસ્થાન, યુજરાત, મહારાષ્ટ્ર દેશના હિંદુસ્થાની રાજાઓ, ઝિ બે રોમન ક્રીધાઓને મલતીજ સ્વારી વગેરે કહાડી સમરીના ઝાડની પુંજપાત્રી કરે છે તે અત્રે નોંધી લેતાં, અમ્રે એટલીની નોંધ સાથે લાગી કરી લઈશું કે, સ્પાર્ટન લોકો લડાઈથી મેલવેલી જીહીત કરતાં રાજદ્વારી તાલમેલથી મેલવેલી કૃત્તેહને વધુ માયાવાળી, તથા તેને લીધે વધુ ચઢતા દરજ્જાની ગણીને, તે મેળવનાર ધણીની સાખાશીમાં એક સાંઠ ગોધો જબેહ કરાવતા, અને લડાઈ જીતેલા ધણીની સીકતમાં એક ખાસો લડાયક, માંઝરદાર, કુકરેકુક વાસ્તો, રંગારંગ પીછાં પુછાંવાલો, કુલંગ મરઘો મારતા!

મારસેલસનાં સહાસ ને પ્રાક્રમ જોઈ જોઈને રોમન લશ્કર તો તેની પર કુરખાનજ હતું. લશ્કર કુરખાન, તો સારું શહેર કુરખાન. આખી રૈયત લશ્કરીજ, તેથી કૃત લશ્કરીઓનાં સગાં સંબંધીમાંજ આખાં શહેરની વસ્તી આવી જાય. એ માટેથી રૈયતે મારસેલસને ઓઠી વાર "કાનસલ" પ્રતીનીધીપદ આપ્યું. આથી તેની સલતનતના અમલનો ભાવ નહીં દેખી ખમનારા અદેખા આદમીઓનાં શત્રુવટમાં આગનો ભડકો સલગ્યો. તેઓ જાગેલાં મસાન જેવાં ઉલટી પડ્યા. તેઓએ તેના પર જીઠ જીઠાં ખુનરેજનાં તહોમત મુકી, કુત્રાંઓ કરે તેમ બોટું પીખવાતું હાડકાંતું બોટું ઉઘું કયું. એ તહોમત સાખીત કરવા સાઈં તેઓએ સીસીલી વેરથી સાક્ષી શક્ષો બોલાવ્યા હવે કાનસલ તરીકે તેને ફાલે ખુદ સીસીલીનો અમલ, અને તેના જોડખા કાનસલ લેતીનીયસને ફાલે સ્વદેશી અમલ, આવ્યો હતો. એટલે સીસીલીથી આવેલા સાક્ષી શક્ષો તો ધપકવા લાગ્યા કે મારસેલસ ત્યાં આપણું ને આપણાં સખારડું કાસળ કાઢશે તો આપદા તો. ન્યાયને ઝિવી હરકત નડશે એમ સમજવામાં આવતેજ મારસેલસે પોતાનું સીસીલીનું પ્રતીનીધીપદ છોડવા વીચિથી તરતવેલા રાજનામું આપવું મુકરર

કયું. તે જ્યો રાજસભાની અદાલતમાં આવી પહોંચ્યો, તેવો પડી ખુરશીએ બેસી કેટલુંક કીરકૂલ દરબારી કામકાજ અટોપી 'વાળીને તરત હેડે ઉતર્યો, અને તરત કેદીઓની જગાએ જઈ ઉભો. સીસીલીવાલા સાક્ષી શક્ષો તો તેનું આ મેહત્વ જોઈ જ મોહીત થઈ ગયા. શું શબ્દ બોલ્યા તે તેમની હલકડીમાંથી છુટી નહીં. એટલે મારસેલસના શત્રુઓએ તેમને મીષમાં ને મીષમાં, મીષે આપ, મીષે પેલે, મીષે એમ, ઉશ્કેરીને ઉત્તેજન આપ્યું. તે ઉત્તેજનને આધારે તેઓએ જીડી સાચી હકીકતની હેઠાયત ખોલી. મારસેલસે તેનો પ્રતીઉત્તર વાળ્યો. એ પ્રતીઉત્તર વાળે તે આગમજ તેના કુર્યાદીઓએ સભામાંથી રખશુદ લેવી એવો હુકમ ઉપાધ્યક્ષાસાને પીરાજેલા સર- નક્ષીને કર્યો. પણ મારસેલસે વીનંતી કરી માંગી લીધું કે તેનો બચાવ તેની ઉપર કુર્યાદ થયલાઓને સાંભલવા આપવાની કરમબક્ષેશ કરમાવવી. મારસેલસે કહ્યું કે "એ સીસીલીનાં જાક્કી લોકને મેં ચાર ચાર પાંચ પાંચ વાર મેહતલ પર મેહતલ આપી કહ્યું કે જીઓ સમજી જઈને શરણુ થાઓ કે સધલો ફેસાદ રહે રહે થઈ જાય, પણ તે લોકો કસી વાતે સમજ્યા નહીં. તેઓ વાળેલા વળ્યા નહીં, પણ હારેલા વળ્યા. હવે વળી અન્યાય કરીને ન્યાય પુકારે છે. નાતામેદાર કોમ સામે લડાઈ કર્યે તો પછી તેનાં પરીણામ દાખલ હુટકાંટ, મારકાડ, ધરપકડ, ખુનરેણુ, વગેરે થયુંજ જોયે ને થયું, તેમાં મારી શી તક્ષીર. તોખી મેં મારાથી બનતી કરી એમના મુલકનો, કુટુંબ કબીલાનો, માલમીલકતનો જેલો બચાવ લશ્કરો કાનુનો પ્રમાણુ કરી શકાય, જેટલુંખી તેમનું રક્ષણુ કરી શકાય, જેટલુંખી તેમનું કલ્યાણુ કરી શકાય, તેટલું કીધું. આકી બીજી બધી વાતે તો મેં રીતસર કામ લીધું છે."

રાજસભામાં મત ગણવાનો વખત આવ્યો. સીસીલીના સરકશ ગરદનવાલા સાક્ષી શક્ષોને તેમજ મારસેલસને અદાલતનાં દીવાનખાનાના દરવાજા બહાર ચોકી પોહરા હેઠલ ખડા રહેવાનો હુકમ થયો. મારસેલસનું અંતઃકરણ સાફ, સ્વચ્છ, ચોખું, નીરૂં નીરમલ, બીલોર જેવું આબદાર હતું. મીજલશીઓનાં મત એકઠાં થયાં. મારસેલસને બીન તક્ષીરવાર ઠરાવ્યો, છોડી મુક્યો, વલતો એડું કાપ્યો. આ પરીણામ સાંભળી સીસીલીવાલાઓ તો ખુધીઆં લોકડી મીસાલ જીવમાં ડરવા લાગ્યા; પછી દુસ્કે દુસ્કે રડી દીધું. મારસેલસને પગે પડી વીનંતી ગુજારી કે તેણે તેમની તક્ષીર ક્ષમા કરવી, તથા તેમનાં સગાં સંબંધીઓનાખી ફેજ માફ કરીને માયા મહોબતથી વરતવું; કેમકે તેઓ તો તેના શત્રુઓના હુલકવિલા કાલા હુલકી ગયા હતા! મારસેલસે તેમને જનમો જનમની માફો માફ કીધી. એમ થવાને લીધે સીસીલીઓએ પોતાનાં મુલકમાં આવતાં વેત એવો કાયદો કરાવ્યો કે અગર મારસેલસ અગર મારસેલસનો કોઈ વેશજ આપણા મુલકે પ્રવાસમાં આવે, તો તે સમયે રૈયતનાં નહાનાં મહોટાં સમસ્ત અંજીમને રોશની વાજીત્ર વગેરેની બારે રોતક ધમક કરવી, સર્વ લોકે કંકુના ટીલા ને હીંગલાના આંધા કપાળે કરવા, ગળે ટુલના હાર ધાલવા, શાદી રામશનીમાં શુક્લ- લાના અમનની મીસાલ ખીલવું, દેવોને ડેહરે જવું, ઉગણી, યજ્ઞ, હવન વગેરે પવિત્ર

ક્રીરથા કામોમાં મશ્યુલ થવું! આહેલ્યતની નાદાનીયત, મારસેલસની દાનાવ દુરઅંદેશી સમક્ષ એમ વેરવાર તથા પરાગંદેહ ધર્ષગર્ષ.

એ બીટબણાથી પરવારેલો મારસેલસ સ્વદેશી વહીવટની વ્યવસ્થા કરવામાં મક્ક્યો. કેમકે તેણે પોતા પરના આરોપ વખતે સીસીલીનાં પ્રગણાંની હાકમી છોડી દધને લેવીનીયસ સાથે અમલની અદલાબદલી કાઢી હતી. કારોંજીનીયન વીરો હેનીયલ શમથેરનાં મેદાનમાં નરેશ્વર ગણાતો, તેને હાયે કેની ખાતે હાર આધા પછીથી રોમનો ખીહતાજ રહેતા. તેઓ તેની આગલ પાછલ આધે આધેથી લશ્કર ફેરવતા જઈ સુકો દમ દેખડાવતા. કેમકે રોમન સંપેહશાલાર ફેખીયસ મેક્ષીમસનું એવું મત હતું કે ઠીલ કરીને વખત ગાળવાથી હેનીયલની ટાલકી ધસાધ જતાં તે આપમેળે નાસી-પાશી પકડી લશ્કર ઉઠાવી ચાલતી પકડશે. પણ મારસેલસનો અબીપ્રાય એથી ઉલટોજ હતો. હેનીયલની ચોટલી ધસાધ જાય તે આગમજ આપો દેશ આસ્તે આસ્તે દુશ્મનની ધર પકડમાં પીસાધ જશે એમ તેનું કહેવું હતું. હેનીયલને મારસેલસે આગલખી સારો જોવો હંકાવ્યો હતો, તેથી એક વાર ફરીથી એ જોહાનના જંગી સાથે દસ્ત અજમાવવાનું તેનું મન થયું. તેણે પહેલા સપાટામાંજ શત્રુની ત્રણ હજાર આદમીનો ટુકડીને ઘેરી લધને કેદ કીધી. નીયસ ફેલવીયસ જે ઉપપ્રતીનીધી હતો તે હેનીયલની લડાઈમાં અગ્યાર લશ્કર-રક્ષી પાસખાનો સાથે તથા ખુદ આખાં લશ્કરના મ્હોટા ભાગ સીકે તરત વેલાનોજ કપાઈ ગયલો છતાં, મારસેલસ એ ખીનાને કશી ખાતરમાં નહોં લાવીને રાજસભા પર રૂકા ઉપર રૂકા છોડતો ને નામાં ઉપર નામાં લખતો કે કોઈ રીતે ધગગાયો મા ; હમણા સરખો એ હપસી ખરખાની ખાત્રી કરી નાખું છું. રોમનો, આતાં પત્રો વાંચી ઉલટા ફૂગાતા કે બેટીખાપ કરવા શું બેઠોચ, કંઈ સમજેચ કે નહોં, એખી નાચોગોશો રમી જવાનું છે કે કેમ ?

જેમ જેમ મારસેલસ હેનીયલની પુઠે લાગી લડાઈ લડવા માંગતો, તેમ તેમ હેનીયલ પાછો હઠતો જઈ તેની એ માંગણી ના પાડતો. હેનીયલ વખી વધુ આગળ જતો કે મારસેલસ વખી તેની પુઠે વધુ ધસ્તો. એક દહાડે બંનેને લડાઈ લાગી ગઈ. પણ જલદીથીજ રાત પડી જવાથી બંને લશ્કરમાંથી મનાદીનાં નગારાંનો શોહર ઉઠાથી તે મોકુફ થઈ. હજી તો લશ્કરી મરદોની લોહીથી ભરેલી લોકમાંથી તાણું ખુન વહેતું હતું. તેટલાં વખી ખામદાદમાં લડાઈનો ડંકો ઢોકાવાં મારસેલસે પાછું જંગ તલખ કીધું. પણ મારસેલસે ફેકેલો હમનખરદીનો એ પંજે કચ્ચલ કરવાનું હેનીયલને નાદરસ્ત લાગ્યાથી વલતું તેણે ચાલુ મુક્યું.

આ વેલાએ લશ્કરમાં ભરતી કરવા ખાતરથી, તથા આપખુદ અમલમાં રોમ શહેરને મુકવાની મક્કદથી, રોમનોએ એક ડીકટેટર નેમવા સાઈ “કાતસલ” લેવીની-યસને ફરમાવ્યું. ધારા પ્રમાણે લેવીનીયસે પોતાની ખુરશી પરથી ઉઠી, રાજસભામાં ફરતો ફરતો આવી, ચોકસ આસામી પર હાથ લગાડ્યો કે તે ડીકટેટર ! (ઉગમણ પ્રાંતોમાં નીરવંથ મરણ પામેલા રાજનો ગાદીવારેશ નેમતાં હાથણીની સુંઠમાં કખસ

આપી જમા થયલી રૈયતમાંના પનોતા પુરુશ ઉપર દોલાવે છે તેને મળતી, તથા સ્વયંવર કરતી વેલા રાજકન્યા મંડપ ફરી જઈને અંચીલી પોતાના મનના માન્યાને વરમાલ પહેરાવી દીધે છે તે રસમને મલતી, આ રીત છે).

એ નેમલ્યુક રોમન રૈયતની આતરમાં ઉત્રી નહીં. લેવીનીયસની મરજી વેલી-રથસ મેસાલાને ડીકતેટર ઠરાવવાની હતી; રૈયતની મરજી કુર્બંટસ ફલવીયસને ઠરાવવાની હતી. એમ થવાથી રખેને પોતાના મનથી વેગલા જઈ રૈયતના લાહટ પ્રમાણેના ધણીની નેમલ્યુક કરવાની તેને ફરજ પડે, એમ વીચારીને લેવીનીયસ પોતાની હાકમીના સીસીલી પ્રાંત તરફ અચ્ચુઓ હંકાવી ગયો; પણ તે આગમજ “કાનસલ”ની ગેરહાજરીમાં કામ ચલાવનાર ઓઢાધારી “પ્રીટર” કહેવાતા ન્યાયાધિકારી અમલદારને તાકીદથી મનાઈ કરી ગયો કે તેણે ફલવીયસને ડીકતેટર નેમવો નહીં, નહીં, ને નહીંજ—પછી મરને આસમાન ઉડે, વાદળ ગગડે, આભ ફાટે, કે જમીન ટુટી પડે, તો મુજકો નહીં. “પ્રીટર” ફલવીયસને નેમવાની ના પાડવાથી રૈયતના લોક-રક્ષી ગણાતા “ત્રાઈબ્યુન” લોકે તેને ઠીમયો. પણ ધારા મુજબ એ નેમલ્યુક પર “કાનસલ”ની બહાલી હોય તોજ ચાલે, એટલે તેઓએ સીનેટની રાજસભા મારફતે પેગમ પઠાવી મારસેલસ પાસે તે વીચીની બહાલી મેલવી.

એણી મેર મારસેલસ હેનીબલની પુઠે લાગ્યો હતો. તે તેને એક પલ વાર પણ જંપવા ન આપતો હતો. એક વખત હેનીબલનું લક્કર છાવણીના તંત્રીઓ મારતું હતું, તેટલાં તેણે તેમના ઉપર છાપો મારી એટલી તો ગરદાપેચ કરી નાખી તથા હેરાનગતી આપી કે હેનીબલ પોતાના લક્કરને ફરમાવું કે “આય વખતે એક મરતપે આપું લક્કર એવી નામની ઉઢાવનારી કોથિય કરી સુલતાની લડાઈ લડે કે જેહાનનાં દરબાનમાં જવેદાન સુધીની આપણી વાદગારી કાયમ રહે. કેમકે આ મગરમઝબ્યરઓ મારસેલસ કંઈ ઓર મીસાલનો માણસ છે. આટલી બધી આપણી ઉપર ફત્તેહ મેલવી, છતાં નથી પોતે ધડીબર દમ મારતો કે નથી આજણને દમ મારવા દેતો. મગર આય તકે તેની ઉપર ફત્તેહ મેલવશો તો જ્યાં સુધી તમે એને નહશાડી દેશો નહીં ત્યાં સુધી એ ફત્તેહખી રદ સમજજે.” આ લડાઈમાં રોમન લક્કરની જમતી સફ ટુટી જતી જોવાથી મારસેલસે ફાલતુ મીજનમાં રાખેલા લક્કરને ફરમાવું કે તેની પોસ્ટપનાહમાં જાય. એ લક્કર એટલું તો જ્ઞેશબંધ ખીનબંદોબસ્તીએ ગીરદ ઉડાવતું દોડદપટ કરતું આવી પહોંચ્યું કે, તેની ધાંધલથી રોમન લક્કરની સંધી તરફની સમારેલી સફ ટુટી ગઈ, તથા સુમારે સત્તાવીશસો રોમન સીપાઈઓ મારધા ગયા.

મામલો એવો સીકસ્ત પર આવેલો દેખીને મારસેલસે કુચ્ચું નગાઈ કરાવી લક્કરને જંગ પશ્ચી જમા કીધું. તેણે તેઓની મરદાનગી પર અકસોસ નાખતાં કહ્યું કે “મારી સામે કંઈ હજારો રૈમનોનાં શરીર તથા હાથ પાઉં ઉભેલાં મને નજરે આવે છે, પણ તેમાં એકખી ખરો રોમન હોતો નજર આવતો નથી.” લક્કરે પોતાના સરદારને સેઝદો કરી પનાહ માંગી, ત્યારે મારસેલસ પોતાની લામકાફ અખાનને કાયદામાં

રાખી બોલ્યો કે “હું તમે હારેલા છો તે વેલા તો તમને કદી કાલે માફી બક્ષનાર નથી. પણ કાલે એક મરતમે ફરીને દુશ્મનનાં લશ્કર સામે ખડા કરી તમારી ગયલી હોરમત પાછી મેલવવાની એક તક આપશ. તેમાં તમે ફાળ્યા તો હું માફી બક્ષશ; નહીં તો તમારે નામે સેવટનો પુરો મુકી નીવારપાટો દેવશ. તેથીને તમે સંધા કાલે ભારી કોશિશથી લડાઈ લડજો કે તમોએ કારોજીન્યન લશ્કર પર ફત્તેહ મેલવી ગાલિય આવવાના સમાચાર, આપણી આપ નામોશી લગાડનારી સીકરતના સમાચારની આગમજ, આપણી સરજમીન પર પહોંચે.” મારસેલસે વળી હુકમ કીધો કે તોડેલાં લશ્કરને ઘઉંના દાણાનું મરદાનગી ભરેલું તથા અમીરી ભાતું નહીં આપે; પણ જવનું ફુલાંવાલું અને “કામન” ભાતું આપે; તેમજ લશ્કરની જે જે ટુકડીઓ પીઠ ફેરવીને નહાશી આવી હોય, તેમના આશીસરો, પટા તથા કમરબંદ વગર આખો દહાડો નાગી તરવારબંધ, યોગાનમાં શરમીંદે ચેહરે ઉભા રહે.

ખીજી ખામદાદે મારસેલસે કરાવેલાં લડાઈનાં તગારાનાં આવાજનો શોર આસ્માન તરીકે પુઓ. એ રોમન સરદારે લાલ ભક્તુકવાળા આતરૂયા રંગનો લડાઈનો જીંડો જેવો ઉઠાવ્યો કે અશમમાંથી લાજ લોપી તથા મરજદા મુકીને સરકશ ગરદને, કીનેકસ નેણે, તથા ખુબસી ચેહરે, નીલનાં દરંધાવની મીસાલ મોજ મારતું રોમન લશ્કર લડાઈધામાં આવી સફ સમારી ઉભું. આગલે દહાડે જે લશ્કર પીઠ ફેરવી નહાશી ગયું હતું, તેઓએ આપ વખતે સરદાર પાસે અરજ માંગી લઈને પોતાની જગો કલબગાહમાં હરોલે કીધી હતી. જ્યારે આપ નવી ખાજી માંડવાના સમાચાર સીપેહશાહાર હેનીબલને મળ્યા, ત્યારે તેણે આકાશના દેવતાઓ સનમુખ હુઆ હાય જેડી મોતાજત કીધી કે “અય માન્ય દેવો ને પુજ્ય દેવણીઓ! મારસેલસના જેવા નરેદેવ આદમીની યુગાલથી મને પનાહમાં રાખજો, અને આપ ખારીક વખતે માફી બુજરોગ અમલદારીની આખર રાખજો. કેમકે એ એવો દલર છે કે નથી જીહીત પર આવેલી ખાજીથી ધરાતો, કે નથી હારી ગયલી ખાજીથી હારી ખાતો. શું તેથી એ કમખખતની સાથે હું જમાનાની આખરી તલીક લડાઈજ લડયાજ કરું, અને ખીજું કશું કામ કે કાજ કરુંજ નહીં. મને હરાવીને મરતખો મેલવવાની મમત બશ એને એવી તો લાગીઅ કે તેથી નથી પોતે જંપતો કે નથી એ ધડી મને જંપવા દેતો.”

સારી જેહાનની પ્રદક્ષણા કરી વલનાર જંગી સીકંદરે જેવી અર્ફલાતુન ને સુલતાની લડાઈ નહીં લડી હશે, તેવી લડાઈ આ વખતે મશ્યુલ મચી. હેનીબલે જેણું કે કોઈ બોરડુ ગાલિય આવતી નથી, તથા બંનેની ખાજી સમાન તોલ પર છે. એથી તેણે ખુબ ખારીકીથી નેઘાહ પુગાડી અંદેશો કીધો કે ખાહુ હોંદી તથા રાય જોંદીએ જેહાં પહેલવાન ફેરસાસપ તથા હોંદના સરદાર ફરામરજ સાથે વાપરેલી હાથીઓની હીકમત હયાં કીધી જ્યે. એમ કહીને પોલાદની પાખરોથી બુખરબંધ કીધેલા કેટલાયક મહસ્ત માવેના ને ભારે વજનના ને વીકાજ વૃત્તીના હાથીઓને કાયદામાં રાખનાર માહવતોને હુકમ કીધો કે, દમ બ દમ અંકોશો ગોપી સેતાબ ગોશાથી પેચ ખાતા કરીને,

હાથીઓ રેલાવતા દુસ્મનનાં લક્ષર ઉપર જઈ પડી તે સગળુખચ્યાઓની તોખમ નસલ બુનમેખથી ઉખાડી નાખે. રોમન લક્ષરના હોશના રાખનાર હોશીયાર મરદોએ જ્યારે એમ મામલો વધી પડેલો દોઢો, ત્યારે તેઓએ એકો ડફે કસદ કરીને બાલાઓની નોક તથા તીરોના પેકાનથી અને તલવારોની અણીથી હાથીઓની સુંઠમાં ઘોંઘાઘોંચ કરીને તેમને એવા તો બેજર બેજર ક્રીધા કે તેઓ ચીસ પાડતા, ઉભી પુછડીએ, ને ઉછાળેલી સુંઠે, ને ચહડી મહસ્તીએ, પોતાનાં કારડેજન્યન લક્ષર પર પાછા આવી પડ્યા, તથા ક્રીનામાં આવીને સુંઠને સપાટે તથા પાંઉની ખુંદાખુંદે ધણુએક લક્ષર ચુંદી તથા મસલી નાખ્યું. મીસાલ છે કે, કરે તે પામે; ખણે તે પડે; રોપે તે આપે.

સુમારે આઠ હજાર શમજીરના મારનાર શુરા સીપાહીઓ ખોદ્યાથી હેનીબલ રાતોવર્ષ છાવણી ઉઠાવીને ઉગટ રાહે વઢી ગયો. રોમન લક્ષરના ત્રણ હજાર દેલર લક્ષરીઓ માર્યા ગયા હતા; પણ બાકીના બધા જખમો ખાઈ ધાહેલ પડ્યા હતા. તેથી મારસેલસે તેવા કાહેલીઓને આશાયશ આપવાનું દરસ્ત ધાર્યું. એક લીલો-ત્રીનું ભરેલું, તથા મેવાનાં ને ફૂલ પૂલોના ખુમખાઓથી તંદુર બનેલું, તથા બાગોની રોણકદાર રચનાથી બાગે બહેસ્ત મીશાલ રોશનીભરેલું, તેવા પાણીના ખાલિસ અથમાઓથી આબદારભરેલું, વેનુઝયા નામનું બેનમુન તરો તાજગીદાર શહેર હતું. તેમાં થોડીયેક મેહતલ સુધી આરામ કરવાનું તેણે ફરમાવ્યું. આય સાંબલતાને વાર તેના રોમન શત્રુઓને પેટ શર સાકર પીધા જોલી ઈડક પડી. તેઓએ રોમના ચોકમાં જમા થઈને તેની ઉપર હીચકારાપણાનું તહોમત મેળ્યું કે “બેચાર ગોદા મારીને કે બેચાર ગોદા ખાઈને એ આપણો નાક પર માંખ નહી બેસવા દેનારો, તથા સુછ પર એકનાં અનેક લીંબુડેરવનારો, અને ધુમાટા તથા ફુંકાટા વગર પાણી નહીં પીનારો સરદાર, હવે હમામખાનાંઓમાં નહાવા પડ્યો છે.” કેમકે વેનુઝયાના મુલકમાં ગરમ પાણીના એવા તો રાહત બખશનારા અથમા હયાત હતા કે એકબીરગી જંદગીથી મોકુફ થયેલું મુરદુખી તેમાં પડે તો તેને ચૈતન્ય આવી તેના ગુલ થઈ ગયલા ચેરાગની રોશની પાછી જીવંતી થાય.

જશ પર જ્યુતીઆં. તમાઓ અવલોખી ને સવલોખી. અગર મારસેલસ લડાઈ પર લડાઈઓ લેતો તો રોમનો તેને અટકાવવાના સંદેશ પર સંદેશ મોકલતા કે ભાઈ, ખાતર ખોદાને ખામોશી પકડ, નહીં તો તારૂં લક્ષર કપાઈ જશે, તો ખીજાં માણસોની ભરતી ક્યાંથી કરશું? અગર તે લડાઈ તહકુખ કરતો તો તેઓ એવી જીકર કરતા કે એ તો ખોટો બડાઈખોર છે, લાફ મારતી વખતે કંઈ જોતો નથી, ને વખત આવે છે તેવારે તો ચુપકાદી પડી ખામોશ બેસે છે. મારસેલસે પોતા પર આવેલા આ આરોપનો જવાબ દેવા ખૂતરથી રોમ તરફ જવાનું કરાવ્યું. તે કોધાયમાન હતો. એટલે તેણે ટુક ઇતેખાખમાં પોતાનો બચાવ કીધો. પણ તેની તરફવાલાઓએ તેના એ સંક્ષેપનું આટલાનું આવડું કરી તેની તારીફનાં ખાંકાં એવાં તો શહરાધાતથી

કુંકયાં કે લોકોએ તેને તહોમતમાંથી મોકલો કાઢો તો કાઢો, પણ એક પંથ ને દો કાજની કહેવત પ્રમાણે સાથે લાગો “કાનસલ” ખી પણ નેમી દીધો.

પાછા અપસુકન હાં નડ્યાં. દેવાદ્યોમાં હુંદરાએ સોનું આવવા લાગા; હંદ્રા-પુરીના સુંઠાલા હુંડાલા પતી ગણપતી રાજા જેવા દેખાવનું એક બાલક આવતરું; તથા હોંદુએના મહાદેવ અને પારસીએના પહેલવાન ફેરસારપની સ્વારી માટે જાણીતાં થયલાં જનવર ગોધા વર્ગનો એક વાહરડો આસો આદમીની પટે જાપાન ખોલી રોમન ખોલી બોલવા લાગો—એવા એવા ચમત્કારીક અપસુકનોની રૈલારૈલ ચાલી! ઘણાખી ભાગ આપવામાં આવ્યા, પણ અપસુકન કહેને અમે ન પાછા હટીએ. મારસેલસ તો આ વેલા સહાઈની ભરતીમાં આવ્યો હતો. “સહાઈ ને જુલ્હી નાહી.” તેને મનમે દીવસે એજ ભાંત ને રાતે એજ સ્વપ્ના કે ક્યારે હેનીબલને એકવાર પાછી શહે ખવાડું. તે જાણતો નથી કે અતેરામાં ઇશ્વર રાજી નથી; અથવા બંદો ચાહેછશું, ને ખુદા કરેછશું.

આખરે અપસુકન ફેરવાઈને સગન થયા. હરખભર મારસેલસ લડાઈ પર નીકળ્યો. તેની હરખ ને ઉલટ માયાં સમાયાં નહીં ગયાં. • રોમન અને કારોજીન્યન લશ્કરની વચે એક જુલંદ પહાડ આવિલો હતો. તેની ઉપર બણીએક ખીકટ ઝાડીએ, તથા હુંડા કોહ, સેમજ પાણીના ચક્ષમા હતા. એ પહાડ કબજે કરવા આતરથી મારસેલસ પોતાના છોકરાની સોમેદારી હેઠલની સવાબસો સવારોની એક નહાની ટુકડી સાથે ગયો. તેની આય વલણ જોતાંજ, હેનીબલે પહાડ પર ચોકી કરવા મુકેલા દીદ્યાને પોકાર માર્યો કે, ચેતજો! રે રોમનો આવે છે. તેવાજ પેલા હુંડા કોહમાં ભરાઈને કર્મીલાહ કરી ખેડેલા કારોજીન્યનો બહારના વાદલની મીસાલ પોકાર મારતા નીકળી આવ્યા; અને હુમલો કરી મારસેલસને તથા તેની સાથના સીપાહી સ્વારોને ઘેરામાં લીધા. મારસેલસને એક નેત્રાનો જરખ સીનામાં આરપાર લાગવાથી એ બહાદુર પહેલવાનની નજરે ચક્કર આવી જોહાન સીહા થઈ, તથા ઘોડાની પીઠ પરથી આકમાં પડી તેણે પોતાના પ્યારે જાન પોતાના પેદા કરનારને હવાલે કીધો. તેનો સાથી સરદાર ફીસ્પીનસ, તથા દીકરો નહાનો મારસેલસ, ભારે જખમી થયાથી ઘોડાની પીઠ ફરાવી નાહા. આવા મહેટા સરદાર આવાં નકુચ મહેતે માર્યો ગયો, કે જેવાં નકુચ મહેતે ઝુલુ નામના હબશાન ટોલાની લડાઈમાં ફ્રેંચ સલતનતના બાદશાહનો વારસ “પ્રોંસ ઇમ્પીરલ” આય ચાલુ ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં માર્યો ગયો હતો. જેવું કીરતારનું કરવું—જેવા છટીના લેખ—જેવું કીસમત.

પોતાનો કહો વેરી માર્યો ગયાની ખબર હેનીબલને પડી. તે આવ્યો. બણોક વખત ટીકી ટીકીને તેણે આ પહેલવાની રોમનને નજરથી જીરખ્યો. ના•તે તેની તરફ જોઈ હરખાયો કે રડયો; ના એક હરફ બોલ્યો કે ના એક દમ માર્યો. તેણે મારસેલસની આંગલીએ પેહરેલી માહરની અંગોઠી ઉતારીને જીતાને કબજે કીધી. પછી આવા મહેટા સરદારને છાજતી રીતની ગંભીર કીરચા કરીને, તથા તેની લાશને સાફ કરીને, અને તેને ઘટતા બપોરના લેખાશમાં સણગારીને, સતીને કુંકી મુકવા જેવી ગગન

એહ સીંચાવીને, તેનાં રવાનને અસલની રસમ પ્રમાણે તેણે બાબી દીધું; તથા તેની રાખ ખાખ એકઠી કરીને એક ચાંદીનાં વાસણમાં ભરીને, તથા તે વાસણના સર પર એક સોનાનું જડાવદાર તાજ મુકીને, તેણે વીવેક તથા ભલમનસાઈની રૂથે, મારસેલસના દીકરા પર રવાના કરીધી. કેટલાક દુબરયા લુટારાઓએ વાટમાં તે લુટી, અને પેહરે-ગીરે તે અચાવવા સાંઠે લડાઈમાં ગુટ્યા તેની ગલમઠલમાં તે વેરવાર થઈ ગઈ. આથી હેનીબલે કહ્યું કે “જીઓછ કે નહીં રે તમે લોક, ક્રીસ્તમમાં લખેલો લેખ મીઠ્યા થનાર નથી.” તેણે પેલા લુટારાઓને સજા કરીધી ખરી; પણ રાખ જમા કરવા બાબત ફરીને કશો ઉપાય લીધો નહીં. મારસેલસની આંગલીએથી કહાડી લીધેલી તેની ખાસ મોહરની અંગોઠીની નીશાણીથી એક દગલખાજ નામું લખીને ઢાઢએક શહેર ફત્તેહ કરવાનો હેનીબલ પેચ રમ્યો હતો. પણ રોમનોએ તે બાબતથી ચોકેલા રહેવાને બધા-બધી લખી મોકલાવેલાં હોવાથી તેમાં તે ફાલ્યો નહીં. તેને એક શહેરવાલાઓએ કહ્યું કે “હા, મારસેલસના હુકમ પ્રમાણે શહેર આવી દેવાને અમે રાજી થીએ.” પણ હેનીબલે લશ્કર મોકલ્યું, કે તેઓએ શહેરના દરવાજા ઢાંકી તે લશ્કરીઓમાંના ધણાકને જીવથી માર્યા, ને બાકીનાને કેદ કરીધા. એવી તરેહથી મારસેલસ જેવા પરાક્રમી શૂરવીરનું જન્મ ચરીત્ર છે.

સપ્ત સંગેમરમર “લાઈકરગસ.”

વીખ્યાત સ્પાર્ટન કાયદાગર લાઈકરગસ ઈસુ ખ્રીસ્તના જનમ આગમન એક હજાર વરસપર થઈ ગયો. એટલે કે પીબ્લ બોલોમાં જેનું ચરીત્ર લક્ષણ અમે આજે લખ્યે છે તે ધણીની હૈયાતી આજે ત્રણ હજાર વરસ પર ભોગવાયલી બાણી. રોમનું શહેર તેમજ રોમનું ગાદીવંશ પ્રથમ સ્થાપનાર રોમ્યુલસનો વારસ ન્યુમા પોમ્પીલીયસ જેવો રોમનોનો કાયદાગર હતો, તેવો સ્પાર્ટનોનો કાયદાગર લાઈકરગસ હતો. એનું જન્મ વૃતાંત પહેલવહેલું ઈરાની બાદશાહ કય કયસર કેપ્પમુના જમાનામાં થઈ ગયલા ગ્રીક સરદાર તેમજ તવારીખનવેશ ક્ષેનોફને લખ્યું; તે બાદ રાજગુરૂ પ્લુટાર્કે લખ્યું. એ વૃતાંતોને આધારે અમે અત્રે વીવેચન કરીશું.

જેટલે દરજ્જે ન્યુમાના રોમન કાયદાઓ આશ્ચતમાં સાંતેલા ઢાંકેલા ઢભીરેલા હતા, તેથી ઉલટાજ લાઈકરગસના કાયદાઓ ધોરા દેસ જેવા ખોલા ને આફતાબની રોશની મીસાલ બહાર હતા. કહે છે કે લાઈકરગસ, ને ગ્રીકનો નામીઓ આંધણી કવી ધણીયડવણો આમર, એકએકની સારી રવેશથી પીછાણીતા હતા. લાઈકરગસમાં તેના વડવા સોઅસનો ગુણ ઉતર્યો હતો. સોઅસ એક વેલાએ દુશ્મનનાં લશ્કરથી ધણી સખતગીરીમાં આવી પડ્યો. લશ્કર તો પેયાસથી બેજાર ને બતંગ એટલું આવી ગયલું તેણે જોયું કે, તેમને સર અગર તેના સરખો કરડા ડોબાવાલો સરદાર ન હત, તો તેઓ આલાક પાછું થઈ એકવાર નહાશી જવાનો યત્ન કરવાને પણ ચુકત નહીં. દુકાલમાં અધીક માસ. પાસેજ એક ફાંકડો કુંવારાદાર સ્વચ્છ પાણીનો ચશમે અથવા ઝરે વહેતો હતો. પણ તે તો ગ્રીહતની બાજુ પર આવેલા શત્રુ કલીટોચ્ચનોએ કપ્પજે કીધો હતો. શત્રુઓ તે ઝરામાંથી મ્હોટી ઉકમદાર ચાંચાળ વાપડીને જરા જરામાં પાણી પીધને, તથા ગરમી પર આવેલાં હાથ મ્હોડાં પર ફરકાઓ મારી ટાઢક વાળીને, સ્પાર્ટનોને પીપી કરવાની ભારે ચપ્પરાકી બજાવતા હતા. સોઅસે ધુલ નાખી. તેણે ધાંધું કે નવાણું ત્યાં ભર્યા સો. જે વાણ્યા ગત કરી લોટી નહીં પડ્યું તો જિવડા મરાયા જશું. શત્રુની તરવાર ધારે જશું; પાણીની પ્યાસ મારે જશું. તેણે શત્રુઓના આગેવાન શીપાહશાલારથી “પુરશેષ પાશોખ” કહેતાં પ્રમોત્તરની “ગોકતેગો” કહેતાં બોલચાલ કરી ઠરાવ્યું કે, જે ઝરામાંથી તેનાં લશ્કરનું દરેક આદમી પેટ પુરતું પાણી પીયે, તો આજ પર્વેત સોઅસે સીપાહીગીરીનાં રંછાપણાંથી જેટલો બધાની મુલક બીત્યો હોય, તેટલો બધો મુલક તે શત્રુઓના ચરણ શરણે વધવે. આ કોલકરાશે પ્રમાણે ચાલવાના કાયદાસર રીતે અરસપરસ કસમ ખવાયા બાદ, સોઅસે ઢંઢેર પીટી પોતાના તે લશ્કરીને રાજપાટ મોંપી દેવા માંગ્યું કે, જે ધુણી પાણી પીવાથી પરજીજ રહે. સધબાનો જીવ જખાં પર આવેલો, એટલે તરસ તામશ કરવાની કોઈની છાતી ચાલી નહીં. જીવ ઉગારવા ખાતર બોબલી પાણીને લીધે સરવેએ રાજપાટનું અમન અમન બોલ્યું. દરેકે

પાણી પીધું. સોઅસે નહીં પીધું. તે રાજપીજ, જેની તૃણા ખરતલ લશ્કરીઓ કરતાં તો વધુ આકળા જોશાની હોવી જોયે, તેણે પોતે મન મારીને પોતાની જાયાસાની તલપ સાંખી : તે તરસને વસ ન થયો, તરસ તેને વસ થઈ : તે ઇંદ્રીઝીત થયો. ક્યાં મુધી તેણે હદ કીધી ? એમ નહીં કે પાણીનાં ઝરણુ આગલ તે નહીં ગયો. ગયો ખરો. પણ જઈ, ખોબલો ભરી પાણી લઈ, મ્હોડાં આગળ વેર તે લાવી, પછી ખોબલો વચમાંથી છોડી નાખી, પાણી ઢોલી નાખી, ફક્ત ભીંગેલા હાથે મુખ ઉપર છટકાવ કર્યો. એ તે નર, બલકે નરોનો નર : એ તે મરદ, બલકે મરદાને મરદ.

મીઝાજ અને ફાંટાને વસ રાખનાર એ શાહઝાદાનો વંશખી કુંઈ અલખેલા અંશથી અંકીત હતો. એના વડવાઓ હકુતેખાનને ટોડનાર હરકુલીસથી વંશપરંપરા ઉતરેલા હતા. તેમનામાંના એક રાજ નામે એરીસ્ટોડીમસને બે પુત્રો હતા. પુરીસ્થીનીસ ને પ્રોકલસ. તેઓએ સંધી સુત્રીને કામ કર્યું. બંને સાથે ગાદીએ બેઠા : બંનેએ સાથે રાજપદ ધારણ કર્યું : બંનેએ સાથે સાથે હાકમી માંડી. તેઓમાં કશો વીરોધ પડ્યો નહીં. કહ્યું છે :—સંપ હોજ તો બાવલની પાલીમાં સમાય, ન તો આખી જગત ને ગગનમા પણ ન સમાય. એ દ્વિરાજપતીઓના સમયમાંજ એવો ચમત્કારીક સંપ આલ્યો એમ નહીં. પેહલાની કુલે અવતાર મેલેલા ત્રીશ શાહઝાદા, તથા બીજાની પેહલુમાંથી અવતાર પામેલા સત્તાવીશ શાહઝાદાઓની સંખ્યાનાં પ્રમાણમાં પાયરી દર પાયરી ઉત્રેલા રાજવંશીઓની સલતનતની હેયાતી વગર નડતલે ચાલી. બાદ, તે બુલંદ દરખતની ફલદાર ડાહલની સાખ એકમેકથી જુદી યઈ—એક એક મુલક પર, તો બીજે બીજ મુલક પર,—ફાલો મહ્યા મુજબ રાજકરવા સારંથી. પણ જે સમય માટે અમે હાલ લખ્યે છીએ, તે સમયે તો એવો બેવડ રાજકીય વહીવટજ ચાલતો હતો.

એવા રાજવંશથી ઉત્રેલો લાઈકરગસનો પીતા હતો. તે રાજપીજ હતો. છતાં, તેની ઢલણુ રૈયત પ્રત્યે હતી. પણ કહ્યું છે કે એક જમ ડાહ્યો થાય, જેમ સામો હોય તે ગાંડો થતો જાય. હાં રાજ ડાહ્યો હતો, એટલે રૈયતને ગાંડાપણું કરવા ગમ્યું. તેઓ ખસ જરા જરામાં “લઈ પડવાની” બોણી પરજ આવી જાય. જરાજરામાં તરવાર, ખરછી, ને ભાલા લગાવવા ; ને મુછને તાવ દઈ તે પર અણીદાર આંકડાઓ ઉઠાવી ખુનો કરવાં ; એવી જોરાવરીદાર જખરદસ્તીનો જુલમાત જાઓ. બંડ, હુલડ, તોફાન, બલવો, ઓપાસ ઉલટયાં. રૈયતનો ચેપ રાજમહેલમાં લાઓ. બાદશાહી બખરચી-ખાનામાં ધી ખાંડ ખાઈને ચરબદાર દુઆ જંવા ફરબે બનેલા બખરચા ને બખર-ચણોમાં રીંતનો કુટ્યો—આફત ઉઠ્યું. તેઓ સીક, ને ચમચ, ને તવાઈ, ને વેલણ, ને ચીપીયા, ને કરછી, ને મુહલીયા, ને એવાજ બીજ શંખણીના અસબાબથી સરંજમબંધ થઈને ખુનખૂર કીનેકરીમાં ઉતરયાં ; તથા હરામનું વધેલું લોહી એક-એકનાં અંગમાંથી બનતી જોગવાઈ ચોમવીને કુંવારા ઉડ કહાડવા લાગ્યાં. તેમને પઠાવી સમજવીને મુલ્કસંપજ પર લાવવાને તેમનો રાજ ગયો. પણ તીખલ પર

ઉત્તેલું આ ટોલું કંઈ સમજે? ઉલટેલાં ભુતખાનાના ભુતભાઈ કે વંત્રીખાઈ સમજે તો એ સમજે, તેમાંના એકને જે માંથામાં વારું આપું તે અરસપરસ મરાવાનું છોડી દઈને ભાજી કોઠમરી તથા મસાલો તરકારી કાપવાની એક છરી વટે તેણે રાજને જખમ કર્યો. એ જખમ કઠંગો હોવાથી, તેમજ સાફ ફલવાલાં આકુનાં પાણીથી ન થયલો હોવાથી, પાછળથી પાકી આવી, ભારે દરદ કરી, આખરે રાજનો પ્રાણ તેણે પીધો. લડકણાં વઢકણાંઓને પટાવીને તેમની સરકસી છોડાવા જનાર સારાં માણસોને આજે પણ એજ ફજ મળે છે. માંહોમાહેનો ફેસ્તો તરત વખત રાહટી વાળીને એ લડાઈઓરાંઓ પોતાનું મિથું બલ પેલા વચ્ચે આવનાર પર છોડીને તેને જીખી પીખી છીન છીન કરે છે.

રાજની જગે વડો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. પણ તે ધણું જીવવા પામ્યો નહીં. આવરદાની દોરી તો વીધાત્રીના લેખથી નીર્માણ થયેલ હોય છે. તે મુઓ, તો પછી તેની જગે તેનો ભાઈ ખીજે. એ ખીજે ભાઈ તે લાઈકરગસ. તેને ઉધરતી જવાનીમાંજ પાપ તથા ભઈનાં મરણના કારી ઘાહ લાગ્યાથી તેનું દીલ સંગદીલ થયું—લાગણી સુહન મારી જઈને તે પલ્લર જેવું સખ થયું. તેવામાં વળી એક વધુ કઠણાઈ ઉમેરાઈ. ખખર પડી કે તેના ભઈની રાણીને હમેલ છે. આ ખખર સાંભળતાં ન્યાયના નીયમ પ્રમાણે આલનાર એ પરાક્રમી પુરૂષ તરત તેનો તોડ કર્યો. દરબારમાં આવી તખ્તોતાજ તેણે ત્યાગ્યાં, તથા રાણીને પેટ છોકરો કે છોકરી છે તે ફક્ત પ્રગટ થતાં સુધી રાજના રખેવાલ તરીકે તેણે હાકમીની લગામ પોતાને અસ્તક રાખી. રાણીએ એ જાણીને તેના ઉપર ખાનગી સંદેશ મોકલ્યો કે તું જે મને તારી મોહરદાર બનાવે તો આ છોકરાંને હું જીવહાર જીવવા આપું નહીં. લાઈકરગસને ભારે તીરસ્કાર ઉપજ્યો ખરો. પણ તેણે જાસ્તીની જખરદસ્તી કરતાં નરમીના પ્રપંચથી કામ લેવાનું વધારે પસંદ કીધું. તેણે કહ્યું કે તમારું કહેવું તો ઠીક છે, મગર કશું ઝહેરી ઓસડ આશો તો તમારી તંદરોસ્તીને તુકશાન આવશે તે મારાથી ખમાશે નહીં; તેથી તમે બેલાશક છોકરું અવતરવા દેઓ કે તે અવતરશે ને હું તેનો ચુપચુપ નીકાલ કરી નાખીશ. રાણી હરખાણી. તેણીને જેવું પ્રસવનું દુખવા લાગ્યું કે લાઈકરગસે ઓક્રીખાનોને ત્યાંઈ કણે રવાના કર્યા કે છોકરી હોય તો આવા દાયાઓને સોંપજે, પણ છોકરો હોયતો તેને તલાલ મારા પાસે લાવજે. અવતર્યો તો છોકરો. જાસુસો તેને ઉપાડી લાવ્યા. લાઈકરગસ સુકરા પર સંગાતીઓ સાથે ખીસ્તરે ખેસીને ગમતમાં હતો. ખાતમી મલતાં વેતજ તે પારશ્વનાં કણે જઈ જાસુસોના હાથમાંથી છોકરને ઉપાડી લાવ્યો, અને ખોતા આગળ હાજર હોતા રાજ્યાધીકારી મંડલીકો સમક્ષ તે ખાલક રાજને ધરી કહ્યું કે “પ્રણામ કરો રૈ હૈ સ્પાર્ટનો ! તમારા હકદાર રાજને.” પછી તે ખુઆને તેણે તરત પટાભષિક કીધો. એ ભત્રીજાના અવતરવાથી તેનો કાકો લાઈકરગસ એટલો તો હરખમાં આવી ગયો કે તેણે તેનું નામ ચેરીલસ એટલે હરખો અથવા ખુશાલ એવું પાડ્યું.

રાણીની દરખાસ્ત તરફ દેખાડેલા આવા ધુપા ધીકારથી તેણીને મન ફાગણની હોજી સલગી. દાવાનળ અગનીની જવાબા બડકા સમાનું તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ ને તેજમાં તેજ વર તેણીને મન વ્યાપ્યું. તેણીએ પોતાનાં લગતાંવલગતાંઓને લાઈકરગસ સામાં ઉધુંચતું સમજવી ઉશકેરી મુક્યાં. તેમના ભિગી પોતેએ પણ સાથે લાગી જીમ ફેલાવા માંડી કે એ તો બત્રીજનું છુપું ખુન કરી આપ્પર ને અવલ પોતે તાજદાર બનવાનો કરવીણ ધરાદો રાખે છે, માટે એ ધણીનો અમને આટલો સરખોએ બરસો નથી : કવીશ્વાસ અમને એના પર મોટામાં મોટો છે; પણ વીશ્વાસ તો સુક્ષ્મનાં પણ સુક્ષ્મ જેટલો નથી.

દેશ તજવું, એજ ઈલાજ આવાં નાહક તહોમત વીશિથી લાઈકરગસને દરસ્ત લાગ્યો. તે ક્રીટના મુલકમાં ગયો. ત્યાં જે જે ક્રીટનો સાથે તેની મીત્રતા મચી, તેમાં ડેક્સ નામનો એક ગાયણકાર હતો. હુમરીઓ, લાવણીઓ, ગરખાઓ, ખ્યાલો, તરાણાંઓ, ટપ્પાઓ, ધુપદો વગેરે ચીજો જોડવામાં, તથા જોડીને વળી શુર, તાન, તાલ, અલાપ વગેરે સાથે લલકારવામાં, ગાયણનો એ વાજતો ધુંધરો એકો હતો. લાઈકરગસે તેને ધણોક સમજવીને પોતાને મુલક સ્પાર્ટા મોકલ્યો કે ત્યાંનાં લોકમાં નીતીનાં, ઈમાનનાં, એકીનનાં, રાજતામેદારીનાં, અને એવાં ખીજાં મુલક્ષણો સંબંધી ઉત્તમ પ્રકારનાં ગીતો જોડી લોકમાં ફેલાવે. લાઈકરગસે બાહોશીથી અંદેશો કર્યો હતો કે પ્રજાનાં લોકો ઉપર ગીતમાંના કોમળ કંડી સ્વરે ગવાતા વીચારોની જેટલી અસર પ્રવેશ કરે છે, તેટલી ખીજ કથાથી કદાચજ યાય છે. એ તેની તરફ ખરી પણ પડી. ડેક્સ ગવૈયો સ્પાર્ટા ગયો. ત્યાં તેણે બજમ, મેહશીલ, મીજલસ, જલસા વગેરેથી જે છકાછક ધુનતી ધુમ મચાવી, તેથી રાજપ્રકલ્પની બાબમાં ત્યાંની સરકારને જે ફાયદો થયો, તે ફાયદો તેમના સેંકડો કાયદાઓ બાંધ્યાથી ન થયો હતો.

ક્રીટમાંથી નીકળેલો લાઈકરગસ એશ્યામાં, આફ્રીકામાં, તથા યુરોપના ખીજ ભાગોમાં પ્રવાસ કરતો ચાલ્યો. મીસાલ એમ કે જો તે પ્રસંગ પ્રમુખે તેણે આખી પ્રથ્વીની પ્રદક્ષણ કરેલી કહ્યે તો ચાલે. હીંદુસ્તાનમાં તેણે દાનાઈ બરેલા પ્રાક્ષણો સાથે, તથા વજ્ર જગર ફરતા સુનીઓ સાથે, અને યોગ યોગવી બેઠેલા તપેશ્વર રૂષીઓ સાથે, પીછાણો કાઢી કહે છે, વાતચીત કાઢી કહે છે, અને ધણી ધણી અક્કલ મેલવી કહે છે. દેહકષ્ટ વૈઠવામાં તેણે એ સંસાર ત્યાગી બેઠેલા સન્યાસીઓની બરાબર બીજું કશું જોયું નહીં. તેણે તેમનામાંના કેટલાકને એક પલ ઉઘવા વના વરશો સુધી જગૃણ જપનું વૃત પાલતાં જોયાં; ખીજાઓને, જમીનને અડક્યાં વના ઝાડ પર ટીંગાઈ લટકી રહેવાનું “પન” પરીપુર્ણ કરતાં દીઠા; ત્રીજાઓને લીમનો રસ પીધને કે ફક્ત ફલ ખાધને કે પાલો ને મુઠ્યાં ખાધને કે ફક્ત પાણી પીધને અને પવન બક્ષ કરીને સમાધી અઢાવી બેઠેલા મહાત્માઓ ભમાન એકાધ્યાન બેઠેલા દીઠા; વળી દેહથી ધરાઈ રહેલાઓને જીવતાંજીવત બળી જતાં, ડટાઈ વળતા, કરવત મુકાવતા, અને ખીજ તરેહવાર રીતે નાથ પામતા અને ફનાહ થતા દીઠા. યોગ તે શું હશે, તે વીચે ધણી જણની સમ-

જાણુ ભરમમાં છે. તેથી આ વીશયને છેડે એક ખુલ્લો ખુલાસો આપીને અમે તે સમજાવીશું. (ધલીપડની વીરરસ કવીતાના ખનાવનાર ગ્રીક કવી ઓમરનો કવીતા પણ લાઈકરંગસની મુશાફરીના પરીણામ દાખલ ફીટમાંથી સ્પાર્શમાં આવી હતી, એવો પણ લેખ છે.)

એન આરામમાં લાઈકરંગસ તો મુશાફરી કરતો હતો. પણ પેલીમિર સ્પાર્શમાં સંધું ધુળ મહું હતું. ખંડ ને ખખડા ચાલુ થયા. લોકોએ જોયું કે લાઈકરંગસ વના કથો પાર નથી. સાલસ અને સલુકાઈ ભરેલા વીનંતી પત્રથી વીણવીને તેઓએ તેને કાગળ વાંચતાં વાર નીકળી પડવાનો આગ્રહ કર્યો. એ અરજ માન્ય કરીને લાઈકરંગસ આવ્યો. રાજમાં સડો ધણો વધી ગયો જેધને તેણે ધરમની મદદ મારફતે તે ટાલવાનું ઠરાવ્યું.

દીન ધરમપરનાં મુસ્તપણાનાં સાધણનો લાભ મેલવીને કચ્છકંઈ રાજકર્તાઓએ તેમની રૈયત ઉપર તરેહવાર કાયદાઓ ચાલુ કર્યા છે—જે ન ચાલુ થાત, જે ધરમનાં એકીનનું ઓહું તેમને ન હત. માર્શનોસે કોટન સ્થિત પર જીપીટરને નામે બપટો ચલાવ્યો હતો—ન્યુમાએ રોમન રૈયત ઉપર. અગર ગમે એવોખી સાચો પેગંબર હોય, ગમે એવી રાહેરાસ્ત રીત પર તેની રહેનુમાઈ હોય, ગમે એવો તેણે ખતાવલો મારગ સાચો હોય, પણ તે માયનો પુત તે હજી પછી પેદા પડવાનો હશે, કે જે પરવરદેગારનાં નામની આકાશી અસ્કત વગર પોતાનો પેગામ આ દુન્યામાં રજી કરી શકે, કે રજી કરીને ધડીભરખી ટકાવી શકે. ઈશ્વરી ઈશારાઓના આસરા હેઠલજ કલકત્તાના માહન શકતીવાલા બાબુ કેસબચંદ્રસેને પોતાનો 'બ્રહ્મોસમાજ' પંથ અર્વાચીન કાલમાં સ્થાપ્યો; તેવાજ ચકચકીત ચમકારાઓનાં ચમત્કાર હેઠલ જે સ્મીઠ ઉસ્તાદે અને બ્રીગમ ચંગ સાગ્રીદે અમેરીકામાં મોરમન પંઠ ચાલુ કર્યો અને સરકારની ગમે એવી સખતાર્થ છતાં તેને ખીલવી દીધો; એવાજ ખુદાઈ મોત્તેજઓ મનશાં ચમકવાનાં કારણ હેઠલ જનરલ બ્રુકે મુકતીફોજનો જંગી પુકાર વીલાત ખાતે ફતેહમંદ કીધો, ધણા સત્તાવાલાઓની અને ધણા લારડ ખીશપોની વડીક હમનબરદીદાર હરીફાઈ વચ્ચે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઈર્તીહાસના વાંચણ ઉપરથી અમે એવા ધણા દાખલા વધારી શક્યે એમ છે. પણ અમે જે સીદ્ધાંત તેઓ ઉપરથી સાબિત કરતે, તે સીદ્ધાંત આઠલા દ્રષ્ટાંતો ઉપરથીખી સ્પષ્ટ સમજાનું હોવાથી તેને અત્રેજ ખતમ કરચે છીએ.

સુર્પ દેવનાં ડેહી ખાતે આવેલાં દેહડાંમાં લાઈકરંગસ ગયો. ડેહી અને ડોડોના. એ મે બીભ્ય વાણીની બાખ્યાઓનાં મુખ્ય ધામો કહેવાતાં. ડેહીનું મંદીર તેમાં વડે દરજ્જે. એ દેવાલ્યોમાં ધણીક બકતીબાવ તથા રૂડી રીતની ક્રીયા ક્રમો કરીને સવાલો પુછવામાં આવતા. તેનું સમાધાન કાં બેદબરેલા વાક્યો ક્રી, પ્રાસાનુપ્રાસી કાફ્યાઓ મારફતે ત્યાં કહેલે સેવા કરવા રહેલી દસ્તુરણુ આપતી. એ દસ્તુરણુ, પેગંબરણુ તરીકેખી લખાતી. બ્રાહ્મણ વર્ગની હતી. તેનો મોભો બારે ગણાતો. ડેહીનાં દેવાલ્યનો

દસ્તુરેણે લાઈકરગસને આવતો દેખી એવી વાણી ઉઘ્ઘારી કે “ર દેવતાઓને વહાલા વીરા, અને ખરૂં કહેતાં તો મનુષ્ય નહીં પણ દેવતા જેવા, બસે પધારો!” આઠલો શબ્દ થતાં તો લાઈકરગસની કીર્તી કંઈ છેડા વનાની વધી ગઈ. તેણે સાંજાંગ નમસ્કાર તથા દંડવત પ્રણામ કરી પુછ્યું કે હું અસુક ઢપના કાયદાઓ કરવા માંડ્યું છું તે વીશિથી આપની શી છે આગા. તો સુર્ય દેવની પ્રતીમાંમાંથી શબ્દ થયો કે તારા કાયદા ખડુ ઉત્તમ થશે, તથા તેની બરાબર આવી લાગતાં ખીજાઓના કાયદાને ધણી વાર ભાગશે. સુર્ય દેવ સરખા તેજસ્વતના કુરેસ્તાની પ્રસન્નતાનો સીક્ષો મરાવી આવેલા લાઈકરગસને નવા કાયદા રચતાં સઘળી મુશ્કેલ એથી મટી ગઈ એમ તો નહીં. જીલમીઓનો જીલમ કચડાઈ જાય તેથી તેવાઓએ તેના સામે બરબડાટ બરબડવો, તથા કમકમાટ કમકમવો, અને કંકાસ કંકાસવો જાડી કીધો. એટલે લાઈકરગસે પહેલાં પોતાનાં મીત્રમંડલનો ચોખ્ખો ચાંપી જોઈ તેમને પોતાપક્ષે કરી લીધા. પછીથી છેડાઈ પડીને એક દી અંચીતો ત્રીશ હથ્યારબંધ આદમીઓ સીક્ષે ચઢેટાના ચોકમાં જઈ ઉભો, કે પેલા સામાવાલાઓ હેબડ્યોને દપટ પડી જાય. એ ત્રીશ આદમીઓ તો શહેરના ધણા આગેવાન, વગવાલા, બાજુવાળા, ખાનદાની, તવંગર, કરતા પુરો હતા. લાઈકરગસના ભત્રીજા રાજ ચેરીલાસને આવી હથ્યારબંધ દોડદોડીની બરાબર પડીને તે તો ફાલ ખાઈ પડ્યો કે મારા તખ્ત સામે રાજદ્રોહી દંગો શીતુર થવાનું હશે. એવો ખીધો તે નહાશીને કાંસાનાં દેવલમાં ભરાઈ બેઠો. એ દેવલને કાલસાઈઓઈકોસ કહેતા હતા. તેમાં ધુંબજ, મેહરાય, વગેરે કેટલાક ભાગમાં કાંસું વપરાયલું હતું. જલદીથીજ ખરો ખુલાસો કરી ચેરીલાસને સમજાવી લેવામાં આવ્યો. તેનો જોડ્યો રાજો, તે સ્પાઈની ગાદીનો તેનો ભાગ્યો, આર્ચીલાસ તો ખરી વાત અગાઉથીજ જાણતો હતો. તેથી તે તો ન કાંસાનાં દેવલમાં ભાગ્યો, કે ન પુલાદના દેવલમાં ભાગ્યો!

રાજા પ્રજા વચ્ચેનો આગલો સંબંધ તોલતાલ વીનાનો હતો. રાજબંધણને ત્રાજવાનો કાંટો કહ્યે, તો જોખ તે જાણે રાજાઓ, અને તોલવાની વસ્તુ તે જાણે પ્રજા. એક પહલું નમી પડતું, તો ખીજું પહલું હંચકાઈ આવતું. તેમને સરેરાસ કાંટા પર રાખવા સાઈ લાઈકરગસે સીનેટ નામે અમીરી દીવાનખાનું અઠાવીશ અમીરોની સંખ્યા સીક્ષે સ્થાપ્યું. એ અમીરો જોતા કે રાજાઓ છેક ધીલી પર ગયા છે, તો તેઓ રૈયતની સભા-પક્ષે પોતે મત આપતા; કપી તેમની નજરે રૈયતનું મારતેમીયાંપણું નજર આવતું, તો તેઓ રાજાઓની તરફેણમાં અભીપ્રાય આપતા. (આજે એજ દપ પર અમેરીકન કાનગ્રેસ, ઇંગ્લીશ પાર્લામેંટ, તથા ખીજી યુરપની રાજમંડલીઓ રચાઈ છે.) એવી રૈયતની સભા આકાશનાં ખુલાણમાં મલતી—રોશન રોજ તેનો મુનુશી, અને તપતો સુરજ તેનો સાક્ષી. (વેહમગેરીકત સરખી જરમનીના વેસ્ટફલ્યા પ્રાંતમાં આવેલી છુપી દરબારો, કે જેનું રસીલું બયાન વાલટર સ્કાટની એન આવ ગાયરસ્ટીનની ફાંકડી નવલમાં વીસ્તારાયું છે, તે પણ પ્રાચીન અને અર્વાચીનની વચ્ચે આવેલા મધ્યકાલના જમાનામાં એવીજ રીતે ખુલાં ઓગાન મેદાનમાં મલતી).

પુતલાંઓ અને મુરતીઓ, સખીઓ અને ચીતારો, નકશ અને ગીલટ, આસ્પી અને જુમર, ગાલીચા અને સેત્રંજી, પુરશી અને કોચ, ગાદી અને તકીયા, ટેબલ અને સોફાનાં સજ્જગારથી આરાસ્તે કરેલાં દીવાનખાનાઓ લાઇકરગસને મનથી કુચ નહીં હતાં. તેનાં વીચાર પ્રમાણે તેમને લીધે મંડલીમાં મસ્લત કરવાનાં કામમાં ખલલ મલતી; એક ચીતથી, શાંતપણે, સાવધ તથા નકી કામ થવામાં, સામી ઢીલ પડતી. તેથી તેણે ખુદાં અંજુમનની મીજલસની યુક્તી યોજી. હીંદુસ્તાનનાં ઘણાંક ગામો તથા કર્ખાઓમાં આજેખી માહજનો તથા પંચ અને ન્યાતો તથા સ્મસ્ત અંજુમનો એજ અસલ રીતે એકઠાં મલે છે. ધરાતમાં પારસી પાદશાહતમાં વરશના છ ઘંખારો, તેમજ જમશેદી નોરોઝ, એવીજ સામાન્ય ઢપનાં એકત્ર એકયને અંશિ થતા હતા.

સ્પાર્ટનોની એવી મંડલીને લાંખી લાંખી ટકટક કરવાની કે સુરીયાણાં ભાશાણો ચલાવીને છટાખાજ વકતૂત્વ પંડીતાઇ મારવાની મતા હતી. તેમનું કામ એટલુંજ કે તેમના સમક્ષ રજુ કરેલું કામ જોયે પાસ કરવું, જોયે નાપાસ કરવું. બસ. વધતી પંચાત નહીં. પણ પછી પછીથી આસ્તે આસ્તે જૂઠા જરા પક્કા થતા જઇને, રૈયતના લોકે એક કાયદામાં એણીમેર કાપકુપ કરવા માંડી; તો ખીજમેર પેલા કાયદામાં જરા તરખ પોતાની મતલબનો કંઈ વધારો ધુસાડી દેવામાંડ્યો. આ કાંચડ મરામણી જોઈને પાછલથી થયલા જોડયા રાજાઓએ એવી મીશાલનો એક નવો બંદોબસ્ત કાયદો પોથી પર કાપ્યો કે, અગર રૈયતનું લોક તેમનાં મત માટે રજુ કરેલા કોઈ કાયદામાં ધાલમેલ કરતું જણાયું, કે તાબડતોબ રાજાઓ અને અમીરોએ સભામાંથી ઉઠી બરખાસ્ત થવું; એટલે પછી સભા બેકાયદે ગણાય, અને તેઓએ બળવેલું બધું કામ રદ બાતેલ ગણાય.

લેડ લીગરસ, કમ્યુનીસ્ટસ, સોશીએલીસ્ટસ, નીહીલીસ્ટસ, ડીનેમીટાર્ડસ, વગેરે સંસારનાં બંધણનો સમુલ્લગો નાશ કરનારાં સંખ્યાબંધ સાધણો આજે સરજ્યાં છે. રૈડીકલ રાજનીતીનાં પરીણામ દાખલજ લીબરલ ટોલીના વડા મી૦ ગ્લાડસ્ટન અને રૈડીકલ ટોલીના વડા મી૦ ચેમ્બરલેનની, વીલાતના દરેક શહેરીને સરખે ભાગે “ત્રણ એકર જમીન અને એક ગાય” વેહેચી આપવાની વીચીત્ર મઠાલાં સાથની રાજનીતી જનમ પામી છે. એ રાજનીતીનું મુખ જોઈશું તો “સ્વતંત્રતા, એકશાન્તા, બાઈબંધતા” ના ફ્રેચ નીયમોમાં નહીં જણાશે; પણ લાઈકરગસની યોજનાઓમાંથી તેમનો અંશ ફક્ત અંધાધુંધી સુક્ષ્મપણેથી નહીં, પણ ખાસાં દીવાની જોત જેવાં ખોટાપણાં વીશિથી હોતો જણાશે. લાઈકરગસે બધા સ્પાર્ટનો સોડેથી જમીનનો કબજો કાં છોડવી કાં છીનવી લીધા. તેના સરખે હિસ્સે નવ હજાર ભાગ કર્પીને તેટલીજ સંખ્યાએ હોતા શહેરીઓને તે વહેચી આપ્યા; તેમજ સ્પાર્ટો શહેરની હદ બાહર આવેલા લોકોન્યા પ્રાંતના બાબમાંથી તેણે ત્રીસ હજાર સરખા હિસ્સા કરી વહેચી આપ્યા. જે મહોસમનો પાક બરાબર ઉતરે તો પ્રત્યેક “લાટ” માંથી દરેક મરદ દીઠ સીતેર બુશલ, તથા દરેક ઓરત દીઠ બાર બુશલ દાણો, તથા તેમનાં પ્રમાણ

પ્રમાણે ધટતા જઘ્નાનો વૈન દાર, તથા ધી માખણનું દુહાનું ઉપજે તેટલો ખોરાક, દરેક કુટુંબને માફક આવતી રીતે બસ થાય, એવી ગણતરી ગણવામાં આવી હતી.

એશ આરામ તાઢી નાખવાની એ પુકતીથી હજી એનું મન માન્યું નહીં. એનું મન ક્યારે માને કે આખાં શહેરના શહેરીઓની દોલત દુન્યાં સધલી સરેરાસ એકસરખી થાય, ત્યારે એનું મન માને. એની તરફમાં એક દાખલો. વલંદા લોકનાં દેશમાં આવેલાં ઘેંટ પ્રાંતનાં લોક માતબર હતાં, તેથી હરવખત ક્રૈમ્ય રાજાઓ સામે, અને તેમનાં સામંત ડચુક આવ બરગંડી સામે જરીક જરીકમાં બલવો જગાડી દેતાં. તેઓને દાખી દેવા માટે ધણીક લશ્કરી ચઠાર્ધઓ તથા જમીનો થયા છતાં તેઓ સમજ્યા નહીં. એટલે પછી રાજદ્વારી પેચ રમીને તેમની આખાદાનીનો તલ ખુચી લેવાની પુકતી થઈ. તે પુકતીમાં તેઓ ફસાયાં—તેમની દોલત રૈઝાર્ધ ગર્ધ—તે ગર્ધ એટલે કમર ટૂટી કે મગજમાંની ખુમારી ઉત્રી. એવોજ દાખલો સીકાં તલે હોતાં ધન પરથી કુદકો ટેકાને, સીકાં તલક ઉછલતા ઊંદરની વાતનો છે. જ્ઞાનીચુણીજને જ્યારે વીચાર દોડાવીને તે ધન ખોદી કઢાડ્યું, ત્યાર પછી ઊંદરનું જોર કમજોર પડી ગયું—તેની ગરમીનો અંક સરદીને અંશે પુચ્યો—તેનો જોર ઠલવાઈ ગયો—તેની જીવાની બુઢાપો થઈ ગર્ધ—તેનો પીંડ જીઠો પડ્યો—તેનો આત્મા ફોકટ થયો. એવાજ અંદેશાઓ કરીને લાઠકરગસે વીચાર્યું કે શહેરીઓની જે જંગમ મીલકત છે તે જે જાહેર રીતે ખુચી લેવાનો ચત્ત કરીશ તો જીલમનો પુકારો પડશે; તેથી બેહતરને માહેલે પેચથી કામ કરું. રથાવર મીલકત તો તેણે લઈને હીરસા કીધા હતા; હવે જંગમ મીલકતના હીરસા કરવાની ખાહેશ તેને થઈ હતી.

એકદમ હુકમ થયો કે આજથી સોના રૂપાનું ચલણ બંધ છે. બસ લોખંડના સીકા ચાલશે. એ લોખંડના સીકાખી કદમાં અમથા નહાના નહાનાજી! જે આપણને ફક્ત સવાત્રણસે રૂપ્યાની કીંમતના સીકા રાખવા હોય, તો તેને સીંચવા કે સાંતવા સારું ખાસો વચ્ચે વાંધેનો એક સારો જોવો ઓરડો બાંડે સોવો જોયે; અલબત્તાં, તેને ધસડી જવાને બલદયાઓ જોત્રેલાં ગાડાં જોયે તે તો ઉપલક. ઓરાંણું, લુટાણું, લાંચાંણું, ઠગાંણું, અને એવાં ઘણાંક પાતકો એથી રૂંધાયાં. રૂચતખોર, રૂચત તે કેમજી લેશે? જ્યારે સો રૂપ્યાની રૂચત લઈ ધર મેલી આવતાં આખું ગામ જાણે તેટલે કઢાવર જેડે તેનો ઢગલો થાય; તેટલાથીખી વધતો, તેને લઈ જતાં, ધોંધાટ ને અફરાતફરી થાય. વળી એ સીકાનાં ખુદ લોખંડનેખી અનામત ઓખું રાખવામાં નોતું આવતું. ટ્રેકસાલની ભઠ્ઠીઓમાંથી તેને લાલચોલ તપાવીને જેવું કાઢવામાં આવતું, તેવું તેને સરકામાં ખોલી દેવામાં આવતું, કે જેથી નરમી ગુમ થઈ જઈને તેમાં કક્કપણું આવતું; તે એવી રીતે કે હડોડાનો ધન લાગતાં તે ભાંગી જઈને, ભુકાની કરચ કરચ રજકણ રજકણ થઈ પડતી. ગમે એવી કીંમતી ચીઝની કીંમતખી લોખંડના ચલણી સીકામાંજ લેવી એવો ધારો હતો. તેથી તવંગરોની તવંગરી ને ગરીબોની ગરીખી બંને એકશાન થઈ. ગતી ને ગદા એક ગણાયા. માતબર ને સુફલેથ

વચ્ચેનો અંતરપટ હડી ગયો. ખીજ કહીંએ દેશના સોદાગરો વેપારને અર્થે આવતા તેઓ પણ આપનેલ આવતા બંધ થયા. કેમકે ગમે એવા કીમતી માલનાં દામ દાખલ તેમને કદરૂપી સુરતના લોખંડના સીક્કા ઢગલે ઢગલે આપવાની માંગણી થતી, જે લેવાને તેઓ બંધે હાથે ના પાડતા. અગર તેમને સ્પાર્ટની ચીઝો જોઈતી તો તેનું દામ આપવાને તેઓ અશક્ત હતા. સખળ તેમની સોડે સોના રૂપાંનું ચલણ તે તો લેવાની સ્પાર્ટનોને બંધી, અને લોખંડનું ચલણ તો તેવા બાહુરગામના સોદાગરો સોડે હોય નહીં. એથી વેપાર ને વનજ, આયાત ને નીકાસ, બાજવટું ને સાહુકારું, ગાંસડા પોટલાં બાંધી લેસીડીમન (સ્પાર્ટ) આતેથી પોતપોતાની છાવણી ઉઠાવી ચાલ્યાં.

સલતનતનો સડો જુઓ તો મોજમજ છે. એથીજ ઇરાન, ઈંડયા, ઈજીપ્ત, ખાલડયા, રોમ, ગ્રીસ, વગેરેની હાકમીઓ ભાગી પડી. એ સડો જડચુબથી મારી નાખવાને લાઈકરગસ ખંતીલેપણે મથ્યો રહ્યો. એ ધણી “યોગ” ના પ્રયોગમાં અતી ધણો કુશળ હોવા જોયે, એવો અમારો અટકલનો અભીપ્રાય છે. ન તો રૈયતની માયા ત્યાગાવીને આત્માને તરીકત તથા મારકૂત વગેરેના મારગે ઐશ્વર્યનું મહાતમ્ય દેખાડીને મુકતી પમાડવામાં તે આટલો સફલ ન થાત. તેનાં કામો, સદાશીવનું એકાગૃહં ચીતે ધ્યાન ધરતા, અને જ્ઞાનની સમાધી ચઢાવી તેનાં તેજ સાથે ગુપ્ત બોલીમાં વાત કરતાં, હીમાલયા પર્વતને શીખરે અખી તથા સુર્ય સાધણો સાધીને તપમાં તપતા, ચાલીશ હજાર શીષ્યોને શીક્ષા દીક્ષા આપતા, એકાદા તપેશ્વરી રીધીનાં કર્મ કર્તવ્યોને વધારે મલતાં આવે છે. ફારસ દેશનાં પહેલવાન ફરામરજે પોતાના ભત્રીજાથી આજેજ આવી ફરીરી અખયાર કીધી હતી, અને તેના ફેજમાં આખા હાથીને ઉઠાવીને પછાડી દેઠ જીવથી મારવા જેટલાં બળને તથા ભારે ખજનાને પામ્યો હતો, તેના દાખલાને લાઈકરગસનો એ દાખલો મલતો ઉત્તે છે. તેના લોખંડી કાયદાઓથી સ્પાર્ટનો જોરને પામ્યા. સોલન શીલસુકે પુશ્કલ ખજનો ધરાવનાર લીડ્યાના રાજા ક્રીસસને કહ્યું હતું તેમ, જેનાં પાસે વધતો જોર *તે પૃથ્વીના ખજાનાનો માલિક. એ તો મારે તેની તલવાર. વળી સ્પાર્ટનો યોગનાં સાધણ-થીજ એવી કુશલતાને પામ્યા હોવા જોયે, એવા અમારા તર્ક સંબંધી એક ખીજ દલીલ છે. લેસીડીમન શહેરના અને લેકોન્યા પ્રાંતના સ્પાર્ટન વસવૈયાઓ અસલ ગ્રીસ દેશનું એક સંસ્થાન હતા. હવે વીદ્વાનો કહે છે કે ગ્રીશ્યન લોક અસલ આર્યાવૃત્તના આર્યો હતા. જેઓ મુલકગીરી કરતા કરતા એ દેશમાં આવી પડ્યા હતા. આર્યોની દંતકથાઓસે પ્રાચીન ગ્રીક દંતકથાઓ, રીવાજો, તથા ધર્મ કર્મની ક્રીયાઓ ધણે વિશિષ્ટ મલતી આવે છે. વળી ધણાક સ્પાર્ટનો, ડીબનો, ગ્રીશ્યનો, વગેરેનાં નામો હાંદુઓની માફક સેવારૂપ અનુગ પ્રત્યય “દાસ” થી ખતમ થાય છે. જેમકે, એપેમીનંદદાસ, પીલબીદાસ, લ્યોનીદાસ, ક્લીકૃતીદાસ, ત્રાસીદાસ, ગોરધીદાસ, દમકલીદાસ, દસોરીદાસ, હરમવીદાસ, એટાલસીદાસ, લ્યોનવીદાસ, ધત્યાદી. એ નામો જાણે લગભગ હાંદુઓનાં નામો નારણદાસ, જમનાદાસ, ભાઈદાસ, રામદાસ, ગંગાદાસ, સુર-

દાસે, તુળસીદાસ, ભંવાનીદાસ, પીતાંબરદાસ, કલ્યાણદાસ, મંગળદાસ, વગેરેને મલતાં આવેછે. ખીજા રીવાજે પણ એઓમાં એક મલતા જણાયે.

અસલ વીશય ઉપર વીચાર કરતાં એ બાબત પર ચાલી ગયલા તે આપણે અત્રેજ અટકીશું, અને લાઈકરગસે રૈયતનાં લોકમાં પારસી લોકના ધંપારની માફક એક પંગતે ને એક જાતની રસોઈયે જમવાના ન્યાતના વડાઓ કેમ સ્થાપ્યા તે સમજવીશું. ત્યારે હવે ધ્યાન ધરી તે સમજવું અને લક્ષમાં ઉતારવું.

જમનવડાઓનો કારભાર શી રીતે રાખ્યો, તેમાં કેટલી જાતની વાણીઓ પીર-સ્ત્રી, તેમાં શી વીવકીરેહણીથી વરતવું, તે સર્વે લાઈકરગસે કાયદા બાંધી તેની કલમો મારફત નક્કી કર્યું. તેણે એ વીશ જે કલમ મારી તે, કલમના મારનારાઓની કલમ વટીક તેની આગળ પાણી ભરે એવી મારી. હુંચમાં હુંચ કેંદરીયા રાજથી તે નીચમાં નીચ કતીજ દેડા સુધી સર્વને એકજ વખતે, એકજ જગ્યાએ, એકજ જાતના પ્યાલાં રકાખી ટેબલ ખુરસી વગેરેના સટમાં, એકજ રીતનાં પકવાનો ખાવા મલે. કોઈખી ઘણી પોતાને ઘર ખાનગીમાં બપોરે ચીખાનું રાખી, પકાવી કે પકાવાવી શકે નહીં; કે મંસહાર કરનારાં ત્રાણીઓ પેટે છુપીમાં ગોસ્ત ભક્ષ કરીને ચરખદાર દુડનો બની શકે નહીં. કેમકે મંસહાર કરવાથી મનુષ માત્ર વીશથી, સ્વછંદો, કુલક્ષણી થાય છે; તેને ઘણું હુંધવું જોયે છે; બળબળતાં ગરમ પાણીનાં અંગોળથી નાહવણું કરવું જોયે છે; ગાદી ગલીઆવાલાં નરમ ખીછાણાંઓ ઉપર આલોટ્યાં ને બાજા મારવા જોયે છે; અને ગોયા જવેદાન સુધીની માંદગીએ પડેલાં દરદીનાં જેવી તેને કાળે સારવાર થવી જોયે છે. આ સધલું જાહેર સુકરાઓ બનાવવાથી મટી ગયું. અગર એ લગભગ શ્રાવણ્યા જેવા સુકરાઓ પર કોઈ જન બરાબર પેટભરવું ન જમતો જણાતો, તો ખીજા બધાઓ તેની ઠીક મસ્કરી કરતા કે “નરો આસીબાયલો છે; ઘરમાં ઓરી ચગારીથી કંઈ કંઈ તીખા મસાલાના નવાલા મોંમાં નાખીને પછી હાં સતો થવા આવતો હશે; બડો હીન કરમનો અકરમી છે,” ઈત્યાદી. કીટમાં એવીજ રીતે જાહેર સુકરાઓ હતા, તેના દાખલાની નકલ લાઈકરગસે પોતાના ત્યાં કનેના પ્રવાસ પ્રસંગે જોધને કાઢેલી હોય, એમ અટકલ કરી શકાય છે. એ સુકરાઓ કીટમાં તો સરકારને ખરચે ચૂતા, પણ સ્પાર્ટમાં તેમ નોતું. દરેક આદમી દર મહીને પોતાની ખોરાકી સાઈં એક “બુશલ” (આઠ ગ્યાલન) દાણો, આઠ ગ્યાલન ભરીને વૈન દાઈ, પાંચ રતલ પનીર, અઠી રતલ અંજીર, અને મંસ તથા મછ માટે થોડાક પૈસા, એમ રાસ ખાતે ભરી જતો હતો. ગમે એવું બારે પરાક્રમ અટોચીને રાજ જેવોખી લડાઈના મેદાનમાંથી પાછો વળતો, તો તેના સરખા છત્રપતીને વટીક ધણે દહાડે પોતાની રાણીસે એકાંતમાં જમવાની મના હતી. રાજ એજસને એક વેળા એમ થતાં યુસો લાગ્યો. તે તેણે બારવણે રીવાજ પ્રમાણેની કીયાઓ કરવાના અખાડા કીધા. રૈયતના સુખા, સરદાર, સામંત, સહુએ મસ્લત કરી આવી, જાહેર રીતે કેશના કાયદાનું પ્રતીમાપૂર્વક ઉદ્દભવન કરવા ખાતરથી રાજ એજસને ઈંડ્યો. દંડ ભરી તેને ઢેકાણે આવવુંજ પડ્યું.

જાહેર સુક્રાઓ પર સાથે જમવાથી એક કાયદો તો એ થતો કે તેમાં સામેલ થયેલાં બાળકો તથા જીવાન્યાઓને, ઘરડા વરડાઓની ડાહી ડાહી નશ્યતો તથા સંસારી બાપતોનો ભેગનો માહ મુશ્કેલ મહેનતે મેલવેલો અનુભવ આપતો સાંભળવા તથા શીખવા મલતો. તેથી એ આતું તે જાણે કેજવણીની પાકથાળા કે વીદ્યાલય સમાનું, અને ઘરડાઓ તે તેના શીક્ષાગુરુ હતાદો સમાના થયા. વળી જરા તરા ટાંસેલાની બહારમાં વૃદ્ધ આદમીઓ વગર આંચકા કે આંકેળી બડબડાટ વાતો ખરે રૂપકે બોલી જતા. (સ્ત્રીડનનો રાજ બારમો ચારલસ કહેતો કે “એક માણસનો બીતરનો સાર લેવા સાઈ સુક્રો અને ડીકાંડર શીવાય ખીજી કોઈખી સરસ સાધણ નથી.”) ભાગલા વહેંચી આપવાનું કામ રૈયતમાંના મુખ્ય આસામીઓ બજાવતા. રાજ થતાને હમિશ બેવડો લવાજમ મલતો, કે તેના પ્યાનમાં આવે તેવા વીર પુરુષ અથવા કરતા પુરુષને ધનામ દાખલ તે પેલો વધેલેખેનો ભાગ આપી, આદમનાં લોકની નજરમાં તેનો ઓહો આલા કરે.

પૈસાવાલા લોકો તો લાઈકરગસના આવાં સજ્જ સંગેમરમર જેવાં કઠણ દીલનાં કામથી ઘણાજ હુલકાયા. સર્વ લોકે હુલકું પાડી પોકાર કર્યો. લોક ટોલે ટોલાં થઈ તેનાં પર ચઢી ગયાં, હુમલો લઈ ગયાં. પ્રકૃતીનો આકલો, તખીયેતનો ગરમ, પણ ખીજી રીતેથી ખુલાં દીલનો, બોબો, એવા એક જીવાન્યા નામ અલકંડરે આ ગરમીપર આવેલી બાજીમાં પોતાનેખી ભુલી જઈ, તેમજ પોતાની અકલનેખી ભુલી જઈ, એક લખડ લાઠીપટે લાઈકરગસને ઉગામી કૂટકો માર્યોને કતાઆં પર કે એ મહાન કાયદાગરનો ચહેરો ફાટી ધડધડાડ લોહી વહી આહ્લુ તથા તેની એક આંખ ફુટી ગઈ. આવો અનર્થ પોતાના સુહી આલના ને ખરે મારગે આલનારા રાજ્ય-ધીકારી ઉપર ગુજરેલો જોઈને લોકો ગજબતાક ખેદ પામ્યાં, ખીજ થયાં. તેઓએ ય પેલા ઉતાપીત જીવના જણને કબજે કરીને લાઈકરગસને અસ્તક આપ્યો કે તેને આહ એવી શીક્ષા ફરમાવે. લાઈકરગસ તેને પોતા સાથે ધરે લઈ આવ્યો. ખીજ તરા-હીત માણસો તેની ખીદમતમાં રહેતાં તેમ તેણે પેલાનેખી તેહનાતની હજીરીમાં શખ્યો. એટલાં સીવાય તેને તેણે ખીજી કશું પણ કીધું નહીં. વખત જતે પેલા જીવાન્યાએ જોઈકે આપણાં લોક લાઈકરગસનાં વાજખી રીતનાં કઠણપણાંને સહરાવી દધને એકલપેટી મગરખીનું રૂપ આપે છે તેવું તો કંઈ એનામાં છે નહીં; જાહેર બાપતોમાંજ એની કરડી તથા કડવી કરડાકી છે, બાકી ખાનગીમાં તો તે મલિ નરમ ને મીઠજે બકલામાં જેવો છે. આવી રીતે તેણે લાઈકરગસનાં લક્ષણની તારીક કીધાથી લોકને મન લાઈકરગસ મહાત્મા ખપ્યો. તેની આંખ ફુટવાના બનાવ પરથી સ્પર્શનોએ કાયદો કર્યો કે કદીખી જાહેર મજલસમાં લાકડી સોટા સાથે સામેલ થવું નહીં; જે તેમ કરે, તે ભારે સાચનને પાત્ર થાય. એ મીસાલ લાઈકરગસે મોટાં મનથી પેલા જવાન્યાને ઝેર ન માર્યો, પણ ગોળે માર્યો.

આંખ ફુટી તો ફુટી, પણ તેની શરમને મારે જાહેર સુક્રાઓ પર ગળે માંકે

મેં મોહડે કુચી કરી રીયતને જવા પીનાં આહુ નહીં. એ સુકરા પંરથી ગાંધારી
લોચીનાં અજીઠા તથા એકવારના અપશબ્દોને દેશવટો દીધો હતો. ત્યાં તો ખુશ
દખની, રસુજી રીતભાંતવાલી, હસી મશ્કરીબરેલી, અરસપરસ ઠાઠા ઠીઠીની ઢોલ્યા
ઠઠોલીઓ થતી. એવાં ઠીસણાં કે અણકરાઓથી સલગી જવાની જગે જેઓ તે
સખુરીથી ખમતા, બલકે ઠાહડે પેટે તેનો પ્રતીઉત્તર ચક્રવર્ધી વ્યાજ સંકિં વાલતા,
તેમને મહોટી સાખાશી મલતી, તથા તેમના જય ગુણ જાહેરમાં ગવાતા. મશ્કરી
ખમવાનું કામ તે ઈનસાનીયતી લાયકાતની પરીક્ષાના એક ટચ જેવું સ્પાર્દનો ગણતા.
સુકરાની મીજલસમાં દાખલ થવાના દરવાજા પરજ મહોટા હરકે અરેખ્યન નૈટસમાંની
ઓખીદી, સારી, અને અમીની વાલી વાર્તા પેટે, ધુપા પંથોના જેવી તાકીદની ચેતવણી
લખેલી હતી કે "હાંની કંપનીમાં બોલાયલો એકખી બોલ ત્યાં ન જવો જોયે." અગર
કોઈ નવો ઉમેદવાર પસંદ કરીને પોતાની સંક્રમાં લેવો હોય, તો સર્વ મંડલીકોના
હાથમાં હુનારણથી શીણારેલા ને હરોટીથી મસલેલા આઠાની એકેકે ગોટી આપતા.
પછીથી ટેબલ પર હુકમો બજાવવાને હાજર હોતા દાસ વર્ગમાંનો એક પુરૂષ
પોતાને મસ્તક પાણીનો બરેલો મટકો લઈ દરેક મંડલીક જોડે જતો. ઉમેદવાર ધણી
મંડલીકને પસંદ હોતો, તો મંડલીક પોતા સોડેની લાખોટી સરખી ગોલ ગોટી એમને
એમ ઘડામાં નાખતો; નાપસંદ હોતો તો તે ગોટીને નાખવા આગમજ આગલાંથી
અપઠાવીને નાખતો. આવી રીતે અપઠાવેલી એક પણ ગોટી હોય, તો નવા ઉમેદ-
વારની ઉમેદવારી રદ જતી. સખખ સ્પાર્દનોમાં એવું "પણ" હતું કે સંપ વગર
સોખત સંગત નકામી છે; આપણામાંના એકનેખી અણગમતો આદમી અગર બલા-
તકારે દાખલ કર્યે તો તેથી સઘળાના મનનું સમાધાન જતું રહે. મત લેવાની આ
રીતને "કેડોસ" કરી કહેતા. એ રીત, આજે ઘણાંક જાહેર ખાતાંઓમાં લેવાતાં
"મેલટ" નાં મતને, તથા ખીજી રીતે મત એકઠાં કરવાની ધુખી રીતને, સારી પેટે
મલતી આવે છે. રદ થયલા ઉમેદવારને હીન કરમનો હીનાયલો ગણવામાં આવતો.

સુકરાઓમાં "કાળો સેરવો" પીવાનો શોખ બુઢા આદમીઓને બહુજ હતો.
એ સોરવો મસાલાના ડાગને કાળો પાડ્યાથી બનતો. એટલે સુધી ધરગ્રાઓને તેનાં
સ્વાદીષ્ટપણાંને દાંતે ચડસ ચહચો હતો કે તેઓ સહરપાસહરપ સોરવો પીઈ જતા,
તથા તેમાંની બોટીઓ જવાન્યાઓનાં ખાવા સાઈં રાખતા. પોનટસના રાજાએ એ
"કાળા સેરવા" ની ઘણી વાખવાખી સાંભળ્યાથી તેણે ઘણી ઓજરખાહીથી સ્પાર્દન
બુખરચીઓને બોલાવી મંગાવ્યા કે દેવતાઓના અમરત જેવી સાખાશી ભોગવતું એ
પ્રવાહી પજ્વાન તેના આખવામાં આવે. બ્યારે તૈયાર કરાવીને તેણે તે પીધો, ત્યારે
તો કડવું ઝેર જેવું મહોડું કરી તે બોલ્યો કે "બજાં રે, એ એવું શું?" પેલો બખ-
રચી કહેજે "સાહેબ, સ્પાર્દન હોય તેને મનથી એ અમરતજ લાગશે."

મધ્યમ વહેવાર સરે ખાન પાન કીધા પછી, સઉ સ્પાર્દનો પોત પોતકિ કામ ઠામે
રવાના થતા. રાતના વખતે બતી મસાલની રોશનીને આધારે ધર જવાની સખત

મનાઈ હતી, કે જેથી કરીને લોકની છાતી ઘાડી થાય અને નજર ખલીરના સરખી ટીણી થાય. લાઈકરગસે વળી એવો કાયદો કર્યો કે તેણે જે જે કાયદા કર્યા છે તે તે કાયદા કદી કાંણે લખવા નહીં, પણ લોકોએ સ્મરણ શકતીમાંજ પાઠે કરી યાદ રાખવા, કે જેથી સર્વને તેની આવડત અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય, અને તેના શબ્દાર્થ સંબંધી કથાં કંકાસક વીવિચનો ન ઉભાં થાય. તેની બધી નેમ બાલકોની ઉછેરણી બરાબર રીતે કરવામાં ભરેલી હતી. કુમલો વાંસ વાળેલો વળે; એકવાર વલ્યો કે પછી તે સીંદ્રો થતાં ઘણી વાર છે. ખીજે હુકમ તેણે એવો કર્યો કે ધરની સીલીંગો પર ફક્ત કોરાડી સીવાય ખીજ કોઈ પણ હથ્થારથી નક્કીકામ કરવુંજ નહીં; ધરનાં બારણાંઓ કરવતીથી વેહરવા સીવાય ખીજ કશી પણ કુટડાર્ધના ઘટમતી ટાપટીપ કરવી નહીં. એવાં અરબચડાંપણાંનો સહવાસ પડતાં, લોક અરતલ ખવાસનાં થતાં આલ્યાં. એક સાદાં ખાનાં ઉપર ખેડેલા એથેમીનંદદાસે પછવાડેથી કહ્યું હતું કે “આવાં ખાનાંમાં રાજદ્રોહનો ગુનાહ કદી ભટકે નહીં;” તેમજ હ્યોતીઆઈદાસે જ્યારે કોરંઠ શહેરમાં પોતાના મેજખાનનું દીવાનખાનું સરસ રીતની નક્કીકામ તથા ગીલીકામથી સણગારેલું અને ચોરસ કાંચાઓથી ઉઠાવેલું દીકું, ત્યારે તે બોલ્યો કે “શું તમારે યાં ગ્રાડનાં લાકડાં ચોરસ ઉગે છે?”

રણસંગ્રામના ઉત્તમ નીચમ સરખો એક વધુ કાયદો લાઈકરગસે એવો કર્યો કે તેના તેજ શત્રુ સાથે વારંધડીયે જુદા ન કરવું; કેમકે તેમ થતાંમાં તે આપણા તરફની કલા, કુનેહ, કૌશલ, શીખી લઈને પછીથી આપણાંજ સાધણ વડે આપણને મારતાં શીખે. એ શીક્ષામણુ પ્રાચીન કાલમાં સ્પાર્ટન રાજા એજીસેલસે ન પાલી. અને અર્વાચીન કાળમાં સુઈડીશ રાજા બારમાં ચારહસે ન પાલી. પહેલાએ ઠીખનોથી ને ખીજાએ રશ્યનોથી માર આધો—કે જે બંનેપ્રજાઓ તેમની સાથે ઉપરાસાપરી લડાઈઓ કરતાં કરતાં પહેલાં હાર ખાઈ જતી હતી, તે પાછલથી તેમના હરાવનારાઓનેજ જીહતવા શીખી.

બાલકરાંઓને કેમ કેલવવાં, તે વીજિજ બંદોબસ્ત કરીને લાઈકરગસે ધરાયો નહીં. તેમને કેમ ઉછેરવાં, તથા કેમ પરણાવવાં, તે વીચે તાલીમ તથા તરખીએત સમજાવનારા કાયદાઓ તેણે કર્યા. ઘણીઓને વારંવાર લડાઈ વગેરેનાં રાજકામોમાં રોકાવું પડતું હોવાથી, સ્પાર્ટન બર્ધરીઓ એક કદમને અંદાજેહનો વડીક મલાહજે સામ્ય્યા વગર છડેઓક નક્કટાર્ધમાં છટ્ટી ચાલી હતી, તેઓને પણ રાહ પર લાવવાને તે સુક્યો નહીં. જીવાન છોડીઓનો ઉધરભવ ખીલવવા સાંઈથી તેણે તેમને કાજે કસરતખાનાંઓ સ્થાપ્યાં. ત્યાં તેણીઓ ધરાની જેહાંપહેલવાન રસ્તમતી બેટીઓ માફક તીરંદાજ, ફ્રસ્તીયાજ, પંઝેયાજ, મુક્કાયાજ, ગોફુયાજ, નેઝેયાજ, દેડ-યાજ, વગેરેની પ્રતિણતામાં કુશળ થતી. તેમનું અંગ કસાર્ધે તંદુરસ્તી ખીલ્યાથી પાછલથી તેમને પંટે પડેલાં પુત્રાંખી પોખાયલાં, કઠણ મજબુતીવાલાં, ભરેલાં અંગનાં, સ્નાયુદાર, અને દંડદાર નીકલતાં; તેમજ તેણીઓને પ્રસવ થતી વેલા બારે તણાવો

કે દરેક થતાં નહીં. વળી છોકરીઓ રખે પરણવા વના પડી રહે, ઝિંબી ખીલકથી તેમનો ઉઠાવ કરવાની યુક્તિનો એક વધુ કાયદો સ્પર્ધાના એ ધારાગરે એવો કર્યો કે, તેમને તેહવારના એકસ દીવસો પર રાજ તથા પ્રજાનાં જનોની હજુરમાં તદ્દન રૂપ પ્રગટતી હાલતમાં લાવવામાં આવતી. ત્યાં તેણીઓ ગીત ગરખાના રંગ રાગ કરતી. સારી સારી હોલીઓ તથા લાવણીઓ ગાતે ગાતે, કે તાલી પાડી તેનો નાચ નાચતે-મ, તેણીઓ કીર્તીવંત જીવાન્યાઓની સ્તુતીનાં વેણો વચ્ચે ભેલી દેતી, તથા અપ-લક્ષણી તરણોને તીવ્ર તાણાથી સન્જીવ થયલા શબ્દોનાં બાણથી વીંધતી. કન્યાઓ-એ જે જીવાન્યાની તારીફ કરી હોય તે બહુ પંકાતો; જેને કડવો કીધો હોય તેના પર સૌ બળતાં તથા હયાનત વરસાવતાં. કન્યાઓ પોતાની તદ્દન સાદી અસલ હાલતમાં આવતી હોતી છતાં, તેમનું જરા સરખું અપમાન થવું નોવું, એટલો બધો વીવેક સ્પર્ધાનોમાં હતો. બાલકો તેમને મા સમાન, તરણો તેમને બેન સમાન, અને ધરડાઓ તેમને દીકરી સમાન, લેખતા. આવા તમાશાઓ યવાથી જીવાનોનું મન લોભાઈ તેમને પરણી પડવાનું મન થવું કેમકે શીલસુક પ્લેતો શયરો મારી જાય છે તેમ, કન્યાઓનાં મનોહર સુંદર સ્વરૂપો દેખીને તેઓ લગ્ન કરવા તરફ તેવી રીતે ખેંચાતા, કે જેવી રીતે ભુમીતીનું એક સીધાંત તેના પ્રસ્તાપીક નીચમોને આધારે યોગ્ય પરીણામ તરફ ખેંચાવા વના ખીલકુલ રહે નહીં. વીવાહનું ઉત્તેજન વધારવા ખા-તર વળી એવો પણ ખીજો ધારો ફરમાવવામાં આવ્યો હતો કે, જે તરણો પુગતી વયે પુગ્યા છતાં ધર ન કરે તેમના ઉપર સરકારમાં કુચ્છાદી માંડવામાં આવે; તેમજ જેઓ પોતાની વય કરતાં નહાના કે મહોટા સંગાતી સાથ પરણે તેમના ઉપર પણ કુચ્છાદી માંડવામાં આવે. કુમારો રહેલો આસામી જે પોતાની એકલવંતી સ્થિતિ સારું કશું ખાત્રીપુર્વક કારણ રજૂ ન કરી શક્યો, તો કોટવાલ તેના ઉપર અપ્રાધ સાથેત થયલો જણાવી, તેને જાહેર તેહવારના તથા ખીજ હરકોષ તમાશાઓમાં આવવાની મનાઈ કરતો; તથા શીયાળાના ભુખર કાંઠરના દીવસોમાં વગર લુગડાંએ ચોટાંના બજારની આસપાસ ફેરા ફરતાં ફરતાં, તેણે ફરેલાં કાયદાનાં અપમાન માટે તેને સજા થઈ તેને લગવું તેના સામી જેડેલું ગાયણ, મહોટે સાદે ગાવાને તેને ફરમાવતો. કુમારો ઘણીઓ ગમે એટલી ઉમરે પુગેલા હોય કે ગમે એવા મહોટી પંક્તીના હોય, તોખી તેમને માન આપવામાંથી નહાની વયનાંઓ તથા પરણેલાંઓ મુક્ત હતાં. દરસીલીદાસ નામનો સેનાપતી શત્રુઓની ભારે ઝીત કરી ધરે આવ્યો, ત્યારે એક મીજલસમાં એક જીવાન્યાએ તેને જગો આપવાની ના પાડતાં કહ્યું કે “હું ધરડો થઈશ ત્યારે મને ઉઠીને માન આપે એવા છોકરાં તારે ત્યાં નથી, તેથી હું તને ઉઠીને જગો આપતો નથી, કેમકે જેટલા વાંઝીયા અને કુમારો તેટલા ખોટા છે.” પરણેલા ઘણીઓનો દરજ્જો વધતો હતો એટલુંજ નહીં, પણ જે ઘણીને જેટલાં છોકરાં વધારે હોય તે ઘણીનો મોભો તેટલા ઘણો વધતો. જેને પટે આર છોકરાં હોય તેને તો કશો પણ કર કે છાપો ભરવામાંથી મુક્તી મળતી હતી. કન્યા પરણાવતી વખતે કરી રીત

જેમતા આપવાનો ધારો ન હતો, તેમજ કોઈ કન્યા કે જીવાન્યાનાં મનની વખાણ વીરફ વીવાહ કરાવવાનો કથો આકોશ હતો નહીં. આ રીતે મરદોનો મોભો બધરી-ઓથી વધતો. તેથી પરમામની એક જણીએ એક સ્પાર્ટીણીને કહ્યું કે “બાઈ, જગતમાં તમેજ બેરાંઓ છો કે જે માઠીડા પર અમલ ચલાવી શકો છો.” સ્પાર્ટી-ણીએ અપરાકયોત્તર આપ્યો કે “બાઈ, જગતમાં અમે બેરીઓ એકલીજ છીએ કે જેણીઓ ખરા મરદની મટોડીને જનમ આપે છીએ.”

તરણ, જે તારણી સાથે લગન કરવા ઈચ્છતો હોય, તેણીને તે જસતીથી ઉપાડી જતો; પણ તેમ કરવા આગમજ તેણી બરાબર લગતની વયે આવેલી છે એવી સંબાલ રાખવાનો જેખમ તેને શીર રહેતો. બાદ, લગન બાબત મુકરર ઠરાવેલી સ્ત્રી કન્યાના બાલ આમડી બરાબર સપાટ કરી નાખી, તેણીને માઠીડાનો પોશાક પહેરાવી, અંધારા ઓરડામાં ખીછાણે મુકી, જતી રહેતી. ત્યાં તેણીનો ખાવીંદ છુપી રીતે આવીને તેણીને હલકા જેવે ઝંભે ખીજે ખીછાણે લપ્ત જતો. અંધારી રાતે, તથા તેખી ટુક વખતજ, એવાં લગન થયલાં સ્ત્રી પુરૂષને “બોલવાની” પરવાનગી હતી; ખીજી રીતે બંધી હતી. સાસરાં મહેરશ્યાનાં ખીજાં આદમીઓ રખે દેખે, તેની તેઓ ધણી ચોક રાખતાં હતાં. કેટલીક વેળા તો એવું બનતું કે ધણાંક બેડાંઓ એકમેકનાં મોડાં ઘેરસનાં જેવા પામે તેની આગમજ તેમને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર બેઠા બેઠી થતાં. આવી લાજ મર્યાદાથી વેહવાર રાખવાનો ચાલ હોવાથી અરસપર-સાનો સ્નેહ કમતી થયા વગર વધતો જતો, અને વખતનાં વધવાં સાથે એકમેક પરનું વહાલ પણ વધતું.

બધરીઓ ખીજ સાથે “બોલતી” જણાય, તો તેથી ઉપજતી અદેખાઈની આગ બુજવવાને લાઈકરગસે ઠરાવ્યું કે તેમાં કસી એમ નથી, ઈત્યાદી. આવી રીતે બેરીઓનું પર પુરૂષસે “બોલવું” કાયદા વીરફ નહીં ગણાવાયી “જનાકારી” નું પાપ્પડી કુલક્ષણ તરડમેખથી નાબુદ થયલું ગણાયું.

નવાં જન્મેલાં છોકરાંઓ ચાતીના વૃદ્ધ પુરૂષોની નજદીક રજી થતાં. તેઓ તે છોકરાંને પુત્ર અને કઠણ દેખતા, તો તેને ક્ષણે દેશની જમીનનો એક હીસો આપતા : અગર તે બાલક પીડીત કે કષ્ટી જણાતું, તો ટેજીટસ પર્વતની એક ઊંડી ગુફામાં તેને નખાવી દેતા કે એની નકામી વેઠ તે શી કરવી? એવી રસમ રાખી હતી કે અવતરેલાં છોકરાંને પાણીથી અંગોલ ન કરાવતાં દારૂથી નહવાડતાં, કે જેથી તેમના બાંધાની ઉઠાવણી ઉઠતી. બની છોકરાંને અખોટીયામાં વીટાળીને ન સુવાડતાં; પણ એમ લખેટવા વગર, તેમનું અબ્યવોતી બાંધણી બાંધતાં, ને ખીલણી ખીલવતાં. તેમને નાનપણથીજ ખસી જતનો ખોરાક લેવાની ટેવ પાડતાં; તથા અંધારામાં રાખી, ખીલક ભાંજી, છાતી ઘાડી કરતાં. આને જેમ જરમન સરકારનો કાયદો છે તેમ છોકરાંની કેલ્પણીનું કામ રાજને અસ્તક ચાલતું. સાત વરસનો છોકરો થયો કે તેને એકાદી કંપનીમાં “નંખર” નેમવામાં આવતો, જ્યાં તે પ્રોતાની આલાકીનાં જોરથી ઉગી નીકળીને ચંદ રોજમાં કંપનીનાં કપટાન

પદને પામતો. છોકરાઓની સંખ્યા કેલવણી, જોરબાજ થવામાં, ઉપડીઓની તામેશરી કરવામાં, રમી ખેલીને આંગળી કડિયત તથા તાકાત વધારવામાં, આમણસામણ ચખ-રાકીબરેલાં વાક્યોથી તડાતડી લડવામાં, ઘટતે ત્રસંગે પોતાનાં અમીરનું અંસલ તેજ બતાવી દેવાડવામાં, તથા લડાઈલામાં મકમપણું રાખવાની તરતીખમાં, સમાઈ જવી અમ વેઠવો, ઠાક ખમવી, લડાઈલડવી, ને ફત્તેહ કરવી, એ તેમના જીવનો હતા. વિમરે પુગવા પછી તેમને બનતાં લગી ખરતલ કરવાને માટે, માથાંના બાલ છેક છેડા વેરથી કપા-વવામાં આવતા, તેમજ બિંધાડે પગે ચાલવાની તથા ખરેહને (બિંધાડે) ચરીરે કસરત કરવાની ટેવ પાડવામાં આવતી. બારસું વરચ ઉગ્યા પછી તો તેમને દર વરચે એકેક બબોજ ફક્લ પેહરવાને મલતો, તથા આખાં વરચમાં એકસ દીવસો પરજ હમામખાને જવાની છુટ મલતી. બાલને તેલ કાંસકી લગાડવાના તો વાંધા; સુવા સારું ગ્રાવલીનું ખીછાનું, અને તેખી બધા ગોઠ્યાઓ મલતું. એથી તેઓ ગલીચ ને ગંદા રહેતા. બાર વરચની વિમરે કોઈ કોઈ છોકરાઓને કોઈ કોઈ ઘરડાઓ પોતાના અજીજ કરી લેતા; ખીજી રીતે નહીં, પણ એક ઉસ્તાદનો માનીતો ચેલો હોય, કે બાપનો માનીતો દીકરો હોય, કે રખેવાલનો માનીતો બાલક હોય, તેમ. એક-સમ્યાંખી એવો ચાલ હતો, પણ તેના સાથે ઘણી અનનીતી બેલાયલી હતી. તેવું કશું સ્પર્ધામાં હતું નહીં. શહેરમાંના સરસમાં સરસ અને હુશ્યારમાં હુશ્યાર હોતા આદમીને જીવાન્યાઓનો ઈનસ્પેક્ટર નેમવામાં આવતો. વીચ વરચની વચે પુગેલા જે હોશ્યાર છોડાઓ હોય તેમાંથી લાકકને તીરખીને, તેને અસ્તક એકેક કંપનીની સરદારી તે સોંપતો. એવો સરદાર છોકરો પોતાના તાબા તલેના પોતે રધાઓ પર સત્તા ચલાવતો, તેમની અચુકલી લડાઈઓમાં સરદારી લેતો, પોતાને ઘરે તેમને નોકરી કરવા બોલાવતો, જંગલમાંથી લાકડાંના ભારા વહાડાવી મંગાવતો, અથવા વાડી કંતર કે બાગ બગીચા કે હલીઆરા ચમનમાંથી સારી સારી તરફારીઓ તથા ખીજી ખોરાકીની ચીજો ચોરાવી મંગાવતો. સીકતથી ચોરી કરવાનો હુબર સ્પર્ધામાં બહુ માનીતો હતો; પણ ચોરી પકડાઈ તો ચોરને આંધી મારવાની સખ્ત બલકે ધાતકી શીક્ષા થતી. એક સ્પર્ધાત ખોર્ષાએ એક નહાનું કાહલું ચોરી પોતાનાં પહેરણુ તળીએ સંતાડ્યું, ને પછી એક નાચ નેવા ઉભો. તેવામાં કાહલાએ તેવું મેટ કરડી ખાવા માંડ્યું. ધભરાટમાં પેલાને કંઈ એવો ઉપાય સુઝ્યો નહીં કે તેની ડોક પકડીને અંદરને અંદર ભમડી ચુંગલાવે. સેવટે લોહી જવાથી તે બિભાન થઈ ભાંયે પડ્યો અને મરી ગયો. ત્યારે શોધ ખોલ કરતાં લોકને કારણ જણાડું કે રખે ચોરીની અપકીર્તીની ઠીલક ચાંદલો ચોટે કરીને, એણે સુંચું સુંચું પોતાનું કાલજી કોત્રાવા દીધું. પુરોખન કાયદાઓની ક્તીખી આજે એજ પક્ષ છે. કરો બધુંખી, પણ તેની ગરબડ ન થાય ત્યાં સુધી ફર નહીં. ખીજું બોલોમાં કાયદો એવે વીઘ્વથી જાણવો કે "વીચાર આ પવંતો, બોલી પરવંતો, ને કામ કુન્યાવનું!" નહીં હો હા થાય, ત્યાં સુધી ખુનીનું ખુનખી વણાઈ જાય.

ચોરી કરવાની સીકત શીખવવાની મુખ્ય મતલબ તો, તેથી ચોતરફની અંસલાઈ

સામ્યવવાની ટેવ પડે, તે લડાઈ વગેરે દંડ કારણમાં ઘણી અગતની થઈ પડે, તે કાળેની હતી. છોકરાઓને ખોરાક હલકોજ આપવામાં આવતો, અને બુખ તથા ઉબગરો અમવાની તમે પાડવામાં આવતી. ખુબ ખોરાકથી હોજરીને ભાર ન કરવાની ટેવ પડવાથી, તેમની પાચનશક્તી સારી રહેતી; તેઓ કદે લાંબા, પાતલા, લાંબરા, ઉંચા, દેખાવડા, ફાંકડા, તડા થતા, ઉગતા જતા.

માથે મુગટ દાખલ ચંદ્ર ધારણ કરનાર, તથા સફેદ દુધ જેવા ગોધા પર જેનું આસન, તેવા શીવની માયા અંબા પારવતીનો એક અવતાર માહકાળીનો છે. તે માહ ભયાનક છે. તેણીને મનુષ્ય ભોગ, મંસ ભક્ષ, રૂધીર, મદીરા, વગેરેનું ભ્રષ્ટાભડ ખાન પાન ધરાવવું જોઈતું કહે છે. એ દેવીને અવતારને મળતું “દાયના તોરીકા” એટલે વૃષભ ચંદ્રીકાનું એક દેહડું સ્પર્શમાં હતું. ત્યાં અસલ મનુષ્ય ભોગ ધરાવવાનો ધારો હતો. તે લાઈકરગસે રદ કરીને તેની જગે તક્ષીરમાં આવેલા છોકરાઓને લોહી છટકતા થતા સુધી ત્યાં બાંધી મારવાનો હુકમ તેણે કર્યો. જેઓ ચોરી કરતાં પકડાઈ આવતા, તેમને ભારે કુરતાથી એ સજા કરવામાં આવતી. તેને લગતું દેહ કષ્ટ, સ્ત્રી કષ્ટ, બલકે આત્મ કષ્ટ અમવાને, તથા માયાવૈ સંસ્કારનાં સુવાળાંપણાંને તજવાને શીખવીને, એ મહાન પુરુષે તપસ્યા કરનારા તાપસા યોગીઓ જેવા સર્વને બનાવી દીધા.

છોકરાઓની કંપનીનો કપટાન રાતનું ખાનુ ખાઈ ફારગ થવા બાદ બે ઘડી બરડો દાખતો, તે વખતે તે સુતાં સુતાં છોકરાઓની તરતોત્તર શકતીની ચાકીત્સા કરતો. કોઈને ગાવા બળવા ફરમાવતો. જે છોડો પરીક્ષાના પ્રશ્ન ઝટ ઉત્તરમાં દેતાં વાર લગાડે, તેને તે બોહડ ગણતો. જાહેર બાખતો વીથિ તે સવાલો પુછતો. “ફૂલાણો અધીકારી કેવો છે; તેનાં ફૂલાણાં કામ વીથિ શું ધાર્યું.” એથી છોકરાઓને રાજપ્રકણના જાહેર સવાલોમાં માથું મારી ભાગ લેવાની ટેવ પડતી. સવાલોના જવાબ ઘણાજ ટુંક ઇંતેખાખમાં સ્પષ્ટાર્થ સમજતી રીતે દેવાનો ચાલ હતો. જવાબનું એક ટુંકું કારણ આપવાનો પણ જોડાજોડ રવૈયો હતો. જેનો જવાબ ખોટો લાગતો, તેનો અંગોઠો કુરડવાનો કપટાનને હક હતો. આવી પરીક્ષાઓ જેવાને શહેરના કોટવાલો તથા ધરડાઓ ઘણી વખતે હાજર થતા. તેમને જે લાગતું કે કપટાન બનેલા પોર્થાએ અમુક બાખતમાં છોકરાઓ સાથે ગેરવર્તણૂક ચલાવી છે, તો તેઓ તરત વેળા તો જાણે જાણતા નહીં હોય તેમ ચુપ રહેતા; પણ છોકરાઓની હાજરી ખલાસ થયા કેડે તેઓ કપટાનની તપાસ ચલાવીને સજા કરતા, કે કેમ ફૂલાણા છોકરાને ઘટે તે કરતાં વધુ અથવા કમતી શીક્ષા કરી?

છોકરાઓ કરી લેવાનો જેમ ધરડાઓમાં રવૈયો હતો, તેમ છોકરીઓ કરવાનો ધરડીઓમાં રવૈયો હતો. પોતાને પેટ છોકરાં હોયા છતાં એ રવૈયા પ્રમાણે છોકરા છોકરીઓને પાલક કરી લેવામાં આવતાં. “કરી લીધેલાં” માનું કોઈ સુજી, ચંડાલ, કે નામાશી લગાડનાર કલંકી નીકળ્યું, તો તેનું તીમર ટીલક તેના “કરી લેનાર”ને ખી ળાગતું, કે એને એવી રીતે શું શીખવ્યું કેલવ્યું કે એ એવું નીકળ્યું. છોકરાઓને

તરકડી છટાથી સંક્ષેપમાં ડોલકપાટ કરવા શીખવવાનું બંધણુ લાઈકરગસે કયું હતું. તે પોતે સંક્ષેપશાસ્ત્રનો ખ્યાં હતો. તેને એક દી કોઈએ પુછ્યું કે “લડાઈનો કયો હુબર શીખવવા તેને પસંદ છે.” જવાબ દીધો, “બધા હુબર : જીવતદાન માંગવાના હુબર વગર.” રૈયતે પુછ્યું કે “આપણી ઉપર શત્રુ હુમલો ન લાવે તે કાન્તે શી ગોઠવણુ રાખવી ? લાઈકરગસે કહ્યું કે “બનતાં સુધી ગરીબ રહેવું કે કોઈને લાલચ થાય નહીં.” નાગાને તે શુંજ લુટશે, ને વળી કોણજ લુટશે ? લાંખી પત્રાજખોર બોલીદરાજી કરતા એક પુરુશને રાજ્ય દ્યોનીદાસે કહ્યું કે “અય ભઈ, તું શું કામ તે ક્રીન્ને બકબક કરેછ કે જે ક્રીન્ને બકબક કરવાનું કશું કામ નથી.” લાઈકરગસના ભત્રીજા ચેરીલસને કોઈએ પુછ્યું કે “એમ કેમ કે તમારે કાકે એટલા થોડા કાયદા કર્યા ?” ચેરીલસ કહેલે, “થોડાબોલા લોક માટે એટલા કાયદા બણા છે.” વળી સ્પાર્ટનોમાં એક કહેવત એવી હતી કે “જે ધણી કેમ બોલવું તે સમજે છે તે ધણી ક્યારે બોલવું તે પણ સમજે છે.” એક બડો કુંકરાજખોર હતો. તે શખીથી જોને તેને પુછ્યો ફરતો કે “સ્પાર્ટમાં ભારામાં સારો કયો પુરુષ.” એકે કહ્યું કે, “જે તારો સરખો મુજો ન હોય તે.” આરક્રીડેમીદાસને પુછ્યું કે સ્પાર્ટમાં કેટલા માટીડા હશે ? ત્યારે તેને કહ્યું કે “ખરાખં આદમીઓને આધા રાખવાને પુરતા થાય પીટલા.” એક જાણુને કોઈએ કહ્યું કે “ફલાણો બીણો નરો જુલજુલની પખે રાગડો કહાડી ગાયછ.” ત્યારે તે સ્પાર્ટને પડ ઉત્તર દીધો કે “તેમાં શેા મુજકો ; મેં ખુદ જુલજુલને ગાતાં ચાંબળ્યુંછ.” એક જુવાન્યા સ્પાર્ટને કોઈએ કહ્યું કે “તને એવા તો લશ્કરી મરખા આપું કે મરવાથી ખીએ નહીં.” પેલા કહેલે “છટ, એવા આપની યાર કે જે ખીજાઓને મારતાં ખીએ નહીં.” દલેર સીપાહખર્યાઓને તત્વવત અર્ક-વાક-વદણુ ધણું ગમેછે તેના આ જમાનાના દાખલાઓમાં બોનાપાર્ટ, વેલીગટન, ફ્રેડરીક ધ ગ્રેટ, વગેરે. એ સર્વની બોલી ટુકમાં તથા ડાંસા ધોંસાવાલી હતી.

સ્પાર્ટને લોકના ગાયણોમાં, વીરલાપણાંનાં લોહી ઉશ્કેરીને જુએશ જગાવનાર દલેર ખ્યાનો સમાવેલાં હતાં. લશ્કરની કુચ થતી વેળાએ તથા લડાઈ લડતી વેળાએ હીંદુઓના દેવતા કૃષ્ણ અથવા કાલને પ્યારી વાંસલી અથવા બંસરી અથવા મુરલી પર, તે ગાવામાં આવતાં. એ વાંસલી વીથે હીંદી ગાયણોમાં આ પ્રમાણે ઇશારા તથા અંતરા મલે છે.

• “ખાસુંરી બજાઈ આજ રંગસોં મુરારી ; શીવ સમાધી ભુલી ગઈ ભુલી મનકી તારી.” તથા “વીહારી લાલ મુરલી નેક બજાઉં ; જૈસી તાન તુમારે મુખકી તૈસીય મધુર સુનાઉં” વળી, સારંગ રાગમાં શાહેર સુરદાસ શાહીરી કરે છે કે :—યહ મુરલી મોહની કહાવે ; સમ જુરની મધુરી કહી બાની જલ કલ જીવ રીઝાવે” મુરલીની ધુનમાં કનૈયાને લીન લપટ ને છક થયલો તથા ખીજાં રાજકાજ વીસારી વાજેલો દેખીને રાધીકાજી અધીરાં પડી જઈ ગૌરી રાગણીમાં મુરલીને એકગમ ધમકાવે છે તથા એકગમ વીનવે છે કે :— મુરલીયા ! હરીકો કાહ કીયો ; ઉનકોં નહાં ઔર કધુ બાવે યોં અપનાય લીયોં ઔર

દશા ભયી મોહનકી કહા મોહની લાઈ; અફર સુધા રસ દેત નીરંતર રાખત ઓવ નવાઈઁ કર જોરે અમા પ્રતી પાલત કહા રહી દુખદાઈ; સુનું સુર એસે નાનીકો કાહે લાડ લડાઈઁ” રાધીકાજીના આ વેણથી મુરલીબાઈ જ્યેણ પોતાની અગત સારી પેઠે સમજે છે, તેવણુ છેડાઈ પડી સારંગ રાગમાં જે જવાબ દેય છે, તે ક્ષીની કલ્પના શક્તીને ખરેખર જશ બોલાવનારો છે :—મો પર ગવાસી કહા સતરાતી; કહા ગારી દેતી મોકુ કહા ઉઘટતી જતીઁ જો બડી તુમ આપુહી કો તુમહી હોહુ કુલીન; મેં બંસુ-રીયાં બાંસકી તો ભયી જો અકુલીનઁ પીર મેરી કૌત જનૈ છાંડી એક કરતાર; સુર પ્રભુ સંગ દેખી કાહે ખીજતી બારંબારઁ”

કનૈયાને મુરલી એટલી બધી પ્યારી છે કે તેને લીધે તેને “ મુરલીધર મોવન” કહે છે. મુરલી વગરની તેની મુર્તી તે કદી કાળે પણ તેની ખરી પ્રતીમા દાખલ જશ પામતી નથી. જ્યારે એ મુરલી સ્પાર્ટન લોકમાંખી આટલી બધી પ્યારી હતી, ત્યારી એકં-સનો નામીયો સેનાપતી અલસીબાયડીસ તેને બહુ ધીકારતો હતો, કે બહુ રે એથી તો મ્હોકુ’ દેડકાની પખે ડુગી આવે! ઘણા ઘણા હીંદી શહેરોએ એ વાળંની તારી-કમાં ગાયણો ક્યાં છે, અને આજે હંમેશા બેડમાં તેમજ ખીજુ પુરોપ્યન પ્રજાઓની ગાયણકજામાં તે એક જાણીતું ને માનીતું સાધણુ ગણાય છે. એ મુરલી સ્પાર્ટી ભુમીતું જંગી તેમજ માનીતું વજ્ર હવું, તે સ્પાર્ટનો અને હીંદુઓનાં મલતાપણાંની એક વીશિષ્ટ ઈધાણી દરજાયે છે, એમ અને તો તેનું પ્રથકરણુ કયેં છીયે.

સ્પાર્ટનોમાં લડાઈની ચઢાઈ વખતે. કવાયદની સખગીરી ઘણે દરજ્જે છોડી દેવામાં આવતી હતી. બાલ ઓળવા દેવા, સમઠા પાટલી પાડવા દેવા, સારા સારા વચ્ચાલંકરો અને સણુગારવાલાં સહજો સજવા દેવા, જેટલી દીવી દોરી મુકવાની એ પ્રસંગે રસમ હતી. વળી તેમની તાલીમની કસરત કીજેની કઠણાઈ પણ ઓછી થતી; તેમની ખોરાકી ચઢતે વાંધેની ને પુટીકારક તથા ઓપડ ધીલાલી અને સીરીન સફરાલી આપવામાં આવતી, ઈત્યાદી. એક મુકામ પર છાવણી રાખી પડવા રેહવાની લશકરીઓને મના હતી. એથી તેઓ હરદમ હ્યાંથી ત્યાં, ને ત્યાંથી હ્યાંની અફરાતફરી ને રોકણમાં રહી, સામા આવેલા શત્રુઓને હેરાન ને સરગરદાન મેલવતા. તેઓ તેનાં મુલકને બધે ખુણે ખંડોએ ફરી વલતા; ન પોતે જંપતા કે ન જંપવા આપતા. રાત્રીએ વીસામો લેતી વેળા આખી સેના બખતરબંધ ને હથ્યાર-બંધ સુતી, પણ જેમને છાવણીનાં નાકાં પર તલાવાઓ દાખલ ઓછી પર ડેરવવામાં આવતા તેમને ઢાલ વગર ત્યાં રાખતા, કે તેઓ નભરવસ ન રહેતાં શત્રુના જખમથી સંભાલવાનાં સાધણુ વગર ખુબ હોશ્યારીમાં ચેતેલા તથા ખખરસરત રહે. આજનાં જમાનામાં લડાઈ લડવા આગમજ આખાં લશ્કરે બંદગી ભણી હકતાલાની દરવામાં મુનાખત ગુજરવાના દાખલા છે, તે રવૈયોખી સ્પાર્ટનો ઉપરથી અખત્યાર થયલો હોવો જોયે. આર્યદેહ પરીણામ શું ઉતરશે, અને એ વાંકી પીઠનો આસમાન કોણની બખાખાજી કરશે, તે નક્કી ન હોવાથી સર્વ શુરવીરો પોતાના પેદા કરનાર પાક પરવર-

દેગારને યાદ કરી લેવાને તથા દેવતાઓને પસંદ ભોગો ધરાવવાને હમેશ તત્પર રહેતા; અને સાંજનું ખાનું ખાઈ ખલાસ થવા બાદ તેઓ હમેશ મ્હોટે સાદે સાથે મહીને ભજનો લલકારતા.

રાગનાં જે શુર તાલોથી વાજાં વાગતાં, તે શુર તાલને બંધબેસતાં કદમ બ કદમ કુચ દર કુચ કરવું સફ દર સફ લક્ષ્કર આવવું. તેનો દેખાવ ભારે ગંભીર તેમજ ભયાનક દમામવાલો લાગતો. હુમલો કરવા આગમજ (ગાયકવાડી દયેરાની સ્વારી વખતે થાયછ તેમ) એક બકરાનો ભોગ આપવામાં આવતો, જે બાદ રાગના હુકમથી બધાય લક્ષ્કરીઓ પોતાને માથે જ્યની વધાર્ધ દાખલ ફૂલેરચા હારો ધાલતા જે શક્તોએ તાલીમખાનાના જાહેર તમાશાવાલા મેલાવડાઓમાં સરપાવ ને ધનામ ખાટયાં હોય, તેવાઓને પોતાની બન્ને બાજુ તથા પીઠનું રક્ષણ કરવાકાજે પોસ્તપનામ્ હીમાં રાખીને, રાજ પોતે જવાંમરદીદાર મરદાનગીથી રણમાં ઝોકાવતો. ઝોકાવીને શામણ શામણના ચલેજવ બલેજવ ભેયાજીની માફક તે કંઈ જે ચાર નામના સપાટાઓ ફેરવી પાછો હટતો નહીં. • પણ પોતાનાં નામનાં મ્હાતમ્યનાં જેટલી પોતાની નામનાની બુલંદી ઉઠાવતો. નાહસ્ટા દુશમનને મારવા સામે સખ મનાઈ હતી; પણ શરણ થયા વગર સામા ઉભાં રહી ઉઠાવેલાં હથ્થારે ખંડા રહેનાર રીપુઓને કતલ કરવામાં કશી આંચકી કરવામાં આવતી ન હતી. જ્યારે સામાવાલા સૌપાર્ધઓ એમ જોતા, ત્યારે તેઓ તડી ગરદનથી આગળ ધસવાની જગે પડી મુઠ્ઠે પોખારા ગણી જવાનું વધારે સલામત તથા ગણીમત ગણતા.

વયે પુગેલા શહેરી માટીડાઓ રાજની સેવા બળવીને પાર પડી ગયા એમ ન હતું. તેમના કરતાં જેઓ વધારે ઉમરના હોય તેમનાથી કેલવણી શીખવાની ફરજ તેવાઓને સર હતી. દોલત જમાવવાનો લોભ, સોનાં રૂપાનાં નકામાંપણાંની સાથે લાગોજ નીચ થવાથી, તેમજ ધંધા રોજગારનું ચલણખી સાથે લાગું અટકી પડ્યાથી, સ્પાર્ટનોને ટપ્પાં લગાવવા કીજે ધણી દુરસત મલતી. તેઓએ જીડાઈમાં પકડેલા ગુલામ નામે “હીલટ,” ધરસંસારી રાંધવા, માંજવા, કચરો કઠાડવા, રાચરચીલાં સાફ સુક કરવાનાં કામો અરોપતા; તથા પોતાના શ્રેકોની ફાલાની જમીન ખેડી, કોથ ફેરવી, જેતીમાં પાણી સીંચી, મોસમ મોસમને ખરના દાણા અનાજના, તથા ફલ ફરેતા પાકો ઉગાડતા; તથા ગાય હોરનાં દુહાણાં ખાખતની દેખરેખ ને ઉપરીપણું કરતા. આથી ખુદ સ્પાર્ટનોને નીચતી મલતી—પુષ્કળ વખત ફાજલ પડતો. એનાથી ઉલટુંજ બંધણ એઈસમાં હતું. અગર એક અપાસી શહેરી ઉપર આલસુ-પણાનો વાંક પુરવાર થતો, તો તેને દંડી દેવામાં ચીલંખ થતો નહીં. સ્પાર્ટનો તો જેમ વધુ દુરસ્તનો માણસ હોય, તેમ તેનો મોભો મોટો માનતા. જે એકીયનનો આજના વખતના મારવાડી ખવાસને મલતા ગણ્યે, તો સ્પાર્ટનો આજના વખતના રજપુત ખવાસને મલતા ગણાય. • સ્પાર્ટનોનું તન તથા તાકાત એવી ફરસુદથી વધતાં.

પૈસાને દેશનીકાલ કીધા સાથ કોરટનાં ખારણાં બંધ થયાં. પૈસા હોય તો

વાંધા પડે કે? પૈસા હોય તો કન્યા જાગે કે? કન્યા હોય તો કોરટ ચહેડે કે? કોરટ ચહેડે તો જડજનું કામ પડે કે?

કંઈ પણ કામ નહોતું, તો સ્પાર્ટનો ચકરડે વલી વાતો ચલાવતા; રંગમાં આવી નાચવડું મચાવતા; ધોડે બેસી જંગલમાં મૃચ્છા રમવા જતા, કાં અરસપરસ કુસ્તી બાઝીને ઝિક્ઝેકનાં જોર કસાંમણા કરતા. ત્રીશ વરશના થવા સીવાય તેઓ બજાર હાટ કરવા જર્થ શક્તા નહીં. એ ઉમરે દેશની લશ્કરી નોકરીમાં તેમનું નામ દફતરે ચઢતું; જે પછી તેમને ચાલીસ વરશની લાંબી મુદત સુધી લશ્કરી સેવા બજાવવામાં મશગુલ રહેવું મવસર થતું. ઝેટલી મુદત જિઓએ ગાળી હોય, તેમને તે પછીથી લશ્કરી સેવામાંથી મુક્ત કરવામાં આવતા. કદી જહઝુ આદમીઓ વઢીક બજારમાં ઘણો વખત રજાલતા જણાતા, તો તેમને સારાં આસામીમાં ખપાવવાની જગે “વીટી પરનાં નંગ” તથા “અલકાતું નવ” એવાં એવાં શરમીંદગી સંપાદક વીચિષણોથી તેમને વીચે બાખ્યાયીકાઓ થતી.

મનના સાંકડા ન હોતાં સ્પાર્ટનો પ્રૌઢ વીચારના લોક હતા. તે ઝેટલા ઉપરથી માલમ પડ્યે કે, ત્રણસો સભાસદોવાલી રૈયતની મંડલી (ઈફોરી) માં ખીરાજવા સાઈ નેમણુંક પામવાને ઇંતેજાર એવો એક ઉમેદવાર નાખસ થયો, તો તેથી મહોકું કુંઝરાવી તોબડો ચઢાવવાની જગે તે મલકાતો મલકાતો ધરે ગયો કે “વાઉવારે માઈ ધન બાગ્ય! કે મારા કરતાં દેશની સેવા બજાવવા વધારે યોગ્ય એવા ત્રણસે સ્પાર્ટનો પડયા છે.” અને એ આનંદખી કંઈ તમાઓ મારીને ગાલ રાતા કીધા જેવો અમથા બાહેરના દેખાવનો ન હતો, પણ ભીતરની જીમાસાનો—જીવતાં જીગરનો હતો. સ્પાર્ટન રાજદરબારીઓનું પ્રયોગ પ્રકણ પણ એવાજ પ્રકાર પ્રકૃતીનું હતું. એક વખત પીસીસત્રેટીદાસને ખીજ સ્પાર્ટન સંગાથીઓ સમેત ઈરાનના રાજાના તાબાના એક હાકેમ ઉપર એલચી તરીકે રવાના કરવામાં આવ્યો. હાકેમે પ્રશ્ન કીધો કે “કોના તરફનું, એલચીઆતું લાવ્યા છોજ?” પીસીસત્રેટીદાસે ઉત્તર ક્યો કે “જી, જો નીફૂલ થાય તો અમારી તરફનું; સફૂલ થાય તો અમારાં દેશ તરફનું.” બ્રાસી-દાસની મા આગલ ડેટલાક લશ્કરીઓએ તેણીના દીકરાની બહુજ બહાદુરીનાં બહુજ વખાણ કરતાં કહ્યું કે “એના સરખી કતી બાજુનો કોઈ પુરૂશ સ્પાર્ટમાં ન હશે.” એ સાંભળી તે બાઈ બોલી કે, “એમ મ કહેજો, મારા મીત્રો, સ્પાર્ટ પાસે એના કરતાં એક ચાસ ચઢે એવા કચ કંઈ ધણી ધોરીઓ પડયા છે.”

સ્પાર્ટન સીનેટમાં સભાસદો મુંટી કહાડવાની રીત અજબ હતી. લાઈકરંગસે સ્ટાપેલી સંખ્યામાં ખુટ પડતી, કે તેનો લુમકો લુટવાને દમ બ દમ ઉમેદવારો બહાર પડતા. સાઠ વરસથી ઓછી વયના આદમીથી ઉમેદવારીમાં સામેલગીરી અપાતી નોતી. કસાકસી અપરંપાર ચાલતી. તેમાં ઝડકમાં ઝાપુ કોણ છે, કે બાજુબંધીમાં બાજુબંધ કોણ છે તેટલુંજ નોતું જોતા; પણ ડાહ્યામાં ડાહ્યો કોણ છે તે જોતા. થોડાક સુત્સદીઓને એક કાળી કોઠલીમાં પુરી મુકેલા હતા, ને બહાર સ્પાર્ટની કુલ બલકત

હજમલી રહેતી હતી. એક પછી એક એમ રૈયત આગળથી ઉઠવારો પસાર થઈ જતા. તેમને પેલું બાહેરનું ટોલું તેમની લાયકાત મુજબ પછી જોશથી કે પછી આહેસ્તેથી, પછી સંખ્યાબંધ કે પછી ગણતરીના, પણ સાબાશી અને હુરરેના પુકારોથી, વધાવી લેતા. એ પુકારોની સંખ્યા તથા તેમનું જોશ અટકલે નોંધી લેવાનું કામ પેલા મુત્સદીઓનું હતું. એવા મુત્સદીઓ કદી ઉઠવારોને નજરે દેખે તો દોસ્તી કે ભાઈબંધીથી તેમના તરફ ઢલીને રોપોઈ કરે, તે થતું અટકાવવા ખાતર મુત્સદીઓ પાસે અંધારામાં ગોટાં મરાવતા. એમ કાંકાં મારતાં ઘણી વેલા બારે ઘોંટાલો થતો. ત્યારે “પાસ” કરવાવાળા હાકારીઓને એક ગમ, અને “નાપાસ” કરવાવાળા નિષેધાર્થીઓને બીજી ગમ, એમ વહેંચી વાળીને ગણતરી લેવામાં આવતી. જેને ઘણામાં ઘણી તથા મ્હોટામાં મ્હોટા પોકારની સાબાશી મલતી, તેને ચુંટી કઠા-યલા દાખલ જાહેર કરવામાં આવતો. પછી તેને ગજામાં ડુલનો હાર પહેરાવતા, ડીલા આંદલા કરતા, અને સ્ત્રીઓ તથા મરદો તેની પુઠલ નાચરંગ કરતાં તથા ગરબા ગીત ગાતાં સરસના આકારમાં જતાં. તેના સઘળાં સગાં સંબંધીઓ તેને મીઠું મ્હોટું કરવા તથા સગન કરવા તેડતાં. તે વેલા કહેતાં કે “માફ કરજો, આય આપણું ગરીબ ગામથી તમારા જોયું કંઈ લાયક બન્યું નથી. તમે અમૂને આપર આપી તે જાણે અમારા ઉપર મ્હોટું હેશાન કીધું.” એ પછી તે રૈયતની સ્મસ્ત અંજુમનની પંગતે ધારા પ્રમાણે જમવા બેસતો. ત્યાં તેનું એક ભોણું કરવાની જગે તે દહાડે બે ભોણું તેના આગલ રજુ કરતા. જેમાંનું એક તે જમતો, અને બીજું પોતા સાથે લઈ જઈને દરવાજા બાહેર બેઠેલી પોતાની ઓલખીતી સ્પાર્ટાણીઓમાં જણી વીણી તેને વીણિષ માન હોતું તેણીને આપતો. આથી કરી પેલીની બે પાંસલી વધતી, ત્યારે પેલી બીજી બેરીઓ તેણીને મંગલ ગીતના સુસ્વરોથી વધાવતી વધાવતી ઘેર મુકી આવતી.

જે શહેરીઓ રણનાં મેદાનમાં નામ ઉઠાવતા ઉઠાવતા મરણ પામ્યા હોય, તેમની લાસને રાતા રંગનાં કફનમાં લપેટીને ભુમીદા ડાટતા. જે ઘણીઓ લડાઈમાં જવાંમર-દીની બુલંદીએ પુગી પ્રાણ છોડતા, અગર જે ઓરતો ધર્મના અતી પવીત્ર ઓદાઓ બળવતાં મરણ પામતી, તેમની ઘોર ઉપરજ યાદગીરીના સ્થંભ ઉભા કરી લેખ કોતરવાનો રવૈયો સંખ્યો હતો. અગ્યાર દાવસ તલક શોક પાલવામાં આવતો, પારમે દાવસે દેવતા જોગ રસોઈ ધરાવતા, અને પછી શોક છોડતા. (એ રસમો હોંડુ લોક-ની રસમોને મલતી આવે છે. પારસીઓમાંના ચેહારમ અને દશમાંની ક્રીયા કમ એને મલતીજ જણાય છે.)

મુઆઓ વીણે ધારા કર્યામાં લાઠકરગસ જીવતાંઓ ભુલ્યો નહીં. તેણે એસ્કી જીવડા કાંકડા જેવા હજકા ને ટચાક પરદેશીઓને પોતાના મુલકમાં આવતાં મને કીધા; તેમજ સ્પાર્ટનોનેમને કીધી કે પારકે મુલક પ્રવાસ જવુંમી નહીં ને પારકી પત્રાજી શીખવીમી નહીં. નવાણુંમાં જૈયે નહીં, ને નવ ઢીક આઈયે નહીં. પણ કોઈ માની

કે શાશ્વ દાના પરદેશીઓ આવતા, તો તે તેમને રહેવા કરવાની પરવાનગી આપતો, એમજ નહીં પણ સાથે લાગે શહેરીપણાંનો હક્ક બક્ષીને તેના ફાલાની જમીનની હિસ્સેદારી પણ આપતો.

થોડાક દાહેકાની વાત ઉપર અમેરીકામાં ગયલા હબસી અને ચીના મજૂરોએ એકસંખી કરીને બંડ જગાવવાના જેમ દ્રષ્ટાંતો છે, તેમ લાઈકરગસનાં વખતના “હીલટ” નામના સ્પાર્ટન ગુલામોએ તેમના શેઠ લોકના શત્રુ મીસીન્યનો સાથે મલી જઈને એક એવું આકૃતનાક તીખલ જગાડયું હતું કે તેની રીતેબાજીમાં આખી સ્પાર્ટન વસ્તી ફનાહ થઈ જવાની વકી હતી. આથી ક્રોધનાં ક્રમમાં વીક્રાલ ગ્રાલે સલગી ગયલા સ્પાર્ટનોએ એવું પ્રકરણ કર્યું કે દર વરસે એ હેવાન ખસલતના “હીલટ” લોક પર એક લડાઈ કરવી. તેમાંના જેટલાને જીવથી જ્યાં થાય તેટલાને જીવથી જ્યાં કરવા—જેટલાના હાથપાંજી ટોડી લંગડા લુલા થાય તેટલાના હાથપાંજી ટોડી લુલા લંગડા કરવા. એ અવસર પછીથી “હીલટ” લોક હેવાનને ડેકાણે ઢોર જેવા ગણવા લાગ્યા. કુત્રાનાં આમડાંની ટોપી, ને મેંઢાનાં ક્લામડાંના અંગરખા, પહેરવાનોજ તેમને હુકમ હતો. કાંઈ પણ વીધા હુબર શીખવાની, કે કેલવણી લેવાની, તેમને મજબૂત બંધી હતી; કાંઈ પણ રીતનું સાઈ અને સ્તુતીપાત્ર કામ વટીક કરવાની તેમને આણ હતી. રોજરોજ તેમને સુરેકેટ કરીને આમડાંના જેરબંધથી ફટકાવવામાં આવતી વખતે તેમની ગુલામગીરીનો એકરાર તેમને મ્હોડે બોલાવવામાં આવતો. ગાળે ગાળે જીવાન સ્પાર્ટનોને બરછીબંધ ને ખંજરબંધ કરીને તેમની ટોલકીઓ ખરકે ખરકે છુપાડવામાં આવતી. તેમના હાથમાં જે “હીલટ” આવતા, તેમનું પેટ તે તેમનાં ખંજર ને બરછીનું મ્યાન બનતું. “ઈફ્રી”ની રૈયતસબાની ચુંટણી થઈ રહેતાં વેત, તેમનું પેહલું કામ તો “હીલટ” લોક સામે જંગ જાહેર કરી કાપાકાપીથી પોતાનું રાજપ્રકરણ શરૂ કરવાનું હતું. વળી એ ગુલામખરખાઓને તેમના શેઠો ખાસ આસમાસ દાર પાઈછાકટા કરતા. તેવી હાલતમાં તેમની પાસે એકવટાલનાંગીત ગવડાવતા, તેમજ નકૂટ અજીઠા ઊંઘાડા આખાચેટા કરાવતા. તે રકાસ અને ઢેકફજોતો પોતાનાં બાલખરખાઓને દેખાડીને તેઓ છાકટપણાં સામે, તથા વીધથી વીકારના જુસ્સાઓને હદથી બિહદ લગામ આપવા સામે, અસરકારક બોધ દેતા.

પોતાના આવા સર્વ સારા કાયદાઓને અમર્ગ કરવા ખાતર લાઈકરગસે એક ફેદાખાજ પુકતી કરી. તેણે આખાં રાજનાં સર્વ આસામીઓને કસમ આપ્યા કે ડેહરી ખાતેનાં સુર્ય દેવનાં ઉઠરામાં તે કંઈક મહાભારત મતલબ સાઈં જાય છે, ત્યાંથી પાછો ફરે ત્યાં તલીક સ્પાર્ટનોએ કદી પણ એ કાયદાઓમાં સહજ સરખો ફેરફાર વટીક ન કરતાં તેમાં બતાવેલાં બંધણોં પ્રમાણેજ વરત્યા જવું. સર્વેએ એ આજ્ઞા માન્ય કરી કઠણમાં કઠણ કસમ લીધા કે તે ડેહરી ગયો. ત્યાં સુર્ય દેવને પોતાના શરીરનો ભોગ અર્પણ કરી પ્રાણ ત્યાગ્યો. એથી તે પાછો તો ફર્યા નહીં. એટલે સ્પાર્ટનોએ, અને તેમની આલબોલાદની સત્તર પેઢીઓએ, પાંચસો વરસ સુધી તેના કરે-

લા કાયદા પોતાના કસમની સરત મુજબ પાલ્યા. પછીથી તેમને મુલકગીરી કરવાનો મનસુખો થયો. ત્યાંથી તેઓ એહન આરામ શીખ્યા ; તથા તેની શહતમાં લાર્ષકરગસે નીમીણુ કરેલી કવામદ બુલ્યા. હાં તેમની ખરાખીનું ખી રોપાયું.

કોઈ કહે છે કે લાર્ષકરગસે ખ્રીષ્ટીઓની લેંટ, ઈસલામોના રોઝા, તથા હીંદુઓના અપવાસની પડે “ ફાકા” પાડીને આત્મધાત કર્યો હતો. એટલે કે ચાલીસ દીવસ સુધી વીના અન જળે નકોરડો અપવાસ કરીને તેની સમાધીમાં પોતાનો આત્મા ઉઠાવી કૈલાસમાં ગયો હતો. હાં પણ તેના યોગની એક વધુ અને ઉમદા સામેતી છે. કવીઓ કવીતામાં કથી ગયા છે કે દ્વકત સીંહના ચર્મનાં એક બખરેએઆન ભર તથા હાથમાં એક ડીંગોલાં ભર પીલતન હરકુલીસ આખી આલમનાં હકતેખાનો ટોડી વલ્યો હતો, તેમ એટલું તો ખરું છે કે સ્પાર્ટનો એક ગોલ દાંડાથી આખી આલમનાં લક્ષ્કરને ત્રાસમાં રાખતા. એ દાંડાનો મજકુર એમ છે. સ્પાર્ટન રાજસભા, એક સરખાં કદનાં એ “ ર્હલર” અથવા ગોલ આંકણીના જેવા જોડયા દાંડાઓ બનવાવતી. એક પોતા પાસે રાખતી; એક પોતાના જંગ પર ગયલા સરદારને હવાલે કરતી. કયો હુકમ પેલા સરદાર પર રવાના કરવો હોય, તો પહેલાં પોતા પાસેની આંકણી પર ચર્મ પત્રની એક ચણી સાંકડી પાતલી ચીપ ખરાખર કોરેકોર મેલવતા જઈને વીટાળતા. પછી તેવાં ગોલ વીટાળેલાં પર પોતાના હુકમો લખતા. પછી તે ચીપ ઉખેડી નાખીને તે ર્હકો સંવેશા દાખલ સરદાર પર ખીડીને મોકલાવતા. સરદાર તે લઈને પોતાના દાંડા પર વીટાળતો, અને ચો મજકુર છે તે વાંચી અમલ કરતો. જ્યાં લગન તે પત્રીકા દાંડા પર ચઢાવી શકાતી નહીં, ત્યાં સુધી તેમાંનો એક બોલ વટીક ઉકલવો મુશ્કેલ પડતો, એટલી તે ચીપ સાંકડી રહેતી. એ ર્હલરને “ સાઈટલ” કહેતા.

સ્પાર્ટનોએ લાર્ષકરગસની ઈધાણીમાં એક દેવલ બાંધી ત્યાં તેની મુર્તિને પરડી, તથા જેમ દેવતાઓને ભોગ આપે, કે અર્પણ્યત અરપાવે, તેમ તેને સર્વ રીતે અર્પાવતા. કહે છે કે જ્યારે તેનું મડદું એ દેવાલ્યમાં ઝાટવા માટે લાવીને તેને માટે તૈયાર કરેલી જગ્યામાં મુકયું, કે એકાએક વીજલીનો ચમકારો આકાશથી આવી તે મડદાને લાગતોજ કે હમેશગીની પવીત્રતા આખી પાવન કરી ગયો. વલી એક વૃતાંતનવેશ એમ પણ લખી ગયો છે કે આત્મ ત્યાગ કર્યા પછી તેનું શરીર મસાણમાં એહ ખડકી બાળી નાખ્યું, એવા વશ્યત લાર્ષકરગસે ક્રાંતિલી હોવાથી તેના મીત્રોએ તે મુજબ અમલ ક્રીધા હતો, કે રખે તેનું મુએલું શરીર સ્પાર્ટમાં જતાં સ્પાર્ટનો પોતે ખાધેલા કસમમાંથી તેમને મુક્ત થયલા માને, અને તેથી રખેરે તેણે માહ કષ્ટે રચેલું રાજબંધણુ પાયામાલ થઈ પડે. ખીજું અનુમાન એમ જાયછે કે વીજલી લાગ્યાથી તે શરીર ભખીત થયું હોય.

યોગ પ્રયોગ ક્રમ પ્રકૃતિ.

યોગ પ્રયોગનાં ક્રમ પ્રકૃતિનું આરંભણ કરતાં, અમે તે મહોટા “ૐ” ને નમ્મે છીએ, તેના ચરણ શરણે અમારું શીશ વંદન કર્યું છીએ, તેના નામ પર અમારો અહપ તથા તુચ્છ કે કુચ્છ ખીસાત જેવો પ્રાણ કુરબાન્યતમાં અર્પણ દીલ્યે છીએ. કામ તારે મોટું છે; શક્તી તારે નાની છે. વીશ્ય તારે વીસ્તારવાલો છે; કલમ તારે કચ્છીમઈ જેવી છે. અમે જે અત્રે લખ્યે છીએ તે ના કે કોઈ મદાનમત ગર્વમાં પ્રદુક્ષીત થઈને; પણ વીદ્વાનોની સમક્ષ સુચણા રૂપે અમારા નાકેસ વીચારો રૂંથુ કરવા ખાતર અશુચ. એમાં ગફલતીઓ રહી ગઈ હશે, તો તે સુધરાયલી જેવાને અમે રાજી થઈશું.

યોગ વીચિત્રી ખીના સહજ સમજવવાને અમે લાઈકરગસતી જીંદગીના હેવાલમાં કબુલાત આપી છે. સરલ બીશામાં સમજ પડતી ઢપંની એ વીચિત્રી કોઈ ક્રીતાય ગુજરાતી ગ્રંથ સંગ્રહમાં હોતી અમને સંભવતી નથી. એ વીચિ સંસ્કૃતમાં પુષ્કલતા પડી છે; બંદમાં ઓછી પુષ્કલતા પડી નથી. આરખીમાં પણ કંઈક છે. લાઈકર-ગસ યોગી હતો, તથા હીંદુ વૃત્તીનો હતો, એમ અમે અંદેસો કરી આવ્યા છે. પણ અંદેસો તે ક્રૂત અંદેસો છે. તે કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે સુખ વંચવૈયાંઓએ સમજી લેવું. યોગ પ્રયોગનાં ક્રમ પ્રકૃતિને આ “પરાક્રમ નામાં”માં દાખલ કરવા કીજેથી એક ખીજી શાહદત છે. પરાક્રમી પુરૂશો હમેશ યોગ ચઢવેલા આસામીઓ હોય છે. તેમને કપાળે યોગસાનની દીપકમાળાનું તેજસ્વત હમેશ ચલચલતું હોય છે. રાજદ્વારનાં વીચારવંત સંદેશોમાં તેમનો આત્મા શરીરમાંથી સેરવાઈ જઈને કપાલનાં મધ્ય ખીંદુમાં બરાબર એકત્ર એકત્રમાં ઠરે છે. આ પ્રકૃતિ વાંચ્યાથી કે વંચાવ્યાથી બ-કતીભાવ પર આસ્થા રાખનારાં જે આસ્થીકો હશે તેમની ભાવનામાં વધારો થશે; જે નાસ્તીકો હશે તેમને પણ તેમના પરવરતાવનારનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. તેથીને હે સુધીલ અને હે સુલક્ષણી શ્રોતાજનો, તથા હે શૌભાગ્યવંત ભગીણીઓ! અમારી ચી-ન્યતા તમને એમ છે કે તમે એક ચીતે અને એક લક્ષે આ પ્રકૃતિ વાંચો, વંચાવો, સમજો, સમજવો.

યોગવાલો યોગી તે કોણ? “છે”નું જે “નથી”તેમજ “નથી”નું જે “છે”તે જેઈ, સાંભળી, લાગવી, આખી, સુંધી શકે તે યોગી. યુગ્મતામાં છુપાયલી યુગ્મતાને પણ જે આત્મજ્ઞાનથી પામી જાય; અણુદીઠપણું જેઈ શકે, આડીપણું લાગવી શકે, ચુપ-કીદી સાંભળી શકે, ફોકટતા સુંધી શકે, અમથાપણું આખી શકે;—આત્માના ઉત્તમ યત્નથી એવાપણુંને જેઓ પુર્ણ પોંચેલા હોય તેમને તે યોગી કહીએ. ઇશ દેવનાં

સુક્ષ્મનું પણ સુક્ષ્મ ગણો, કે ગમે તેની પ્રૌઢતાની પણ પ્રૌઢતા ગણો, તો તે આત્મા છે. એ સુક્ષ્મ કૌંવા પોઢતા ન્યારે પોતાના અસલપણું સાથે મલવા આહે છે, ત્યારે તે આ મજરૂપ, જડરૂપ, કેદરૂપ દેહનાં બંદીખાનામાંથી ખલાસી પામવાને અનેક યત્ન કરે છે. પ્રથમમાં તો દેહને લગતી વલગતી પંચેન્દ્રીય શક્તીઓ પર કાણુ મેલવીને તેમને તે વસ કરે છે. તેમ કીધા પછી વગર શત્રુનો રાજ જેમ વગર હરકતે પોતાના અમલની દુવાઈ વર્તાવે છે, તેમ તે દેહના પીડ ઉપર પોતાની સ્વતંત્રતાની આણુ વરતાવે છે. લોખંડ રૂપ સીકલ ધરાવતા, પ્રતીમા પૃક્ટીમાં કાળાટ કરતાંએ કાળા, એવા જે સખત કલીયુગને ગઈ ફાગણ શુદ્ધ એકમે ૪,૯૮૭) સું વર્ષ બેઠું, તેના સરખા હાદેસા ભરેલા જમાનામાંથી તે પરમ કૃપાણુ ઈષ્ટદેવ આત્માની મુક્તી મેલવવાનું ઉમદા સાધણુ આપણુ સમાન માયાવૈ પ્રાણીઓને કાજ દીધું, તેને તે સાહેબની રેડેલી અગણીત તોફા બક્ષીશોનાં તોફાપણુંમાંથી તોફા, એવી અલૌકીક બક્ષીશનું સાધણુ આપણે માનવું.

તખકા પર તખકા ચઢતો જતો આત્મા શુરઆતમાં તો પોતાનું પોતાવટપણુંનું પાણી વીછાણી લઈ સ્વગત સંવાદ કરવા શીએ છે; પછીથી હૈયાતીધાર અન્ય પ્રાણીઓ વીથેથી તે તેમ કરે છે; પછીથી ભુત ભવની વીટંબણાંમાં અટવાયલા આત્માઓસે તે સંભાશણુ કરી શકે છે; પછીથી ભવીષ્યથી ચલણુના ઘાડા સંબંધમાં ઘટ યઈ તે હવે પછીનું આવવું સાર અસાર જોઈ તથા જાણી શકે છે; પછીથી તે મહાત્માઓની સંક્રમાં આમેજ યઈ તેમના સમાન બલ વાપરી શકે છે; પછીથી તે વધીને તથા ચઢીને દેવતા મંડલમાં મચતો કે દેવતાઈ શક્તીને બર આવતા કર્મ જોગ તથા ક્રીયા ભોગ કરી કૌંવા કરાવી શકે છે; પછીથી તે આતશની ગરમીનો અને વીજલીક રોશનીનો, અંદરખાનામાં, સાતમે અંગે અંગોલ કરીને, પોતાના પ્રાણુના પણ પ્રાણુ જેવાં અસલપણું સાથે, એટલે કે પોતાના ઈષ્ટદેવ સાથે ભળી જઈને, ન્યાંથી આબ્યો ત્યાં જાય છે; જેવો આબ્યો તેવો થાય છે; અને જેનાં અંશથી તે અંકીત છે તેના અંશ બરાબર પોતાને અંકીત કરે છે. એવો યયાથી તે સાક્ષાત ઈષ્ટદેવ સમાન આખાં બ્રહ્માંડમાં આહે ત્યાં ફલદ્રુમતા પ્રગટ કરે છે, આહે ત્યાં કીનાખોર નાશનો ત્રાસ ત્રાસે છે.

આકર્ષણુ કર્મનાં અનુક્રમથી આત્મા એમ પટ્ટી પર પટ્ટી, પંકતી પર પંકતી, અને પાટ્ટરી પર પાટ્ટરી, ચઢતો જાય છે. શરીરી વીજચુંબક ખેંચાણુ શક્તી સાથે એ આકર્ષણુ યોગનો નીચમ અતલગ નીસ્ખત ધરાવે છે. એ શક્તીને માર્ગે પડેલા આત્માને, તેના ઈષ્ટ દેવ સોડે જઈ મલવાનો સીધો ધોરી પંથ હાંસલ થાય છે. વળી એણાંમેર અખીતપ તથા સુર્યતપ સદરહુ શરીરી વીજચુંબક ખેંચાણુ શક્તીને તાણીને બાહેર આણે છે; અગર તે સુસ્તીમાં મંદ મારી ગઈ છે તો તેને સચેત સજીવણીમાં અંશયુક્ત કરે છે. પારસી શાસ્ત્ર પ્રમાણે અખી દેવ તે તેમના ઈષ્ટ દેવ “અહુરમઝદ” નો પુત્ર છે—“આત્રો અહુરે મઝદાઉ પુત્ર.” હીંદુ શાસ્ત્રમાંથી તે એટલો મા-

નીતો છે કે તેમનાં ઈષ્ટ દેવ “મહાદેવ” અથવા સદાશીવ શંકરનાં મસ્તક મધ્યે તે ત્રીજાં લોચન તરીકે ખીરાં છે—કે જે બંધ રહેતું લોચન ઊઘાડીને ક્રોધથી કામદેવને તેઓએ ભંધમ કીધો. તપમાં કામીલાપણાંની ખલલ શું સેવટ લાવે છે, તેની આ બોધકારક દર્શીલ છે. જે તેજ અમીમાં રહ્યું છે, તેજ તેજ સુર્યમાં રહ્યું છે. કુદરતી તપ સુર્ય છે, સંસારી તપ અમી છે. રાતના વખતમાં કે વર્ષારતુમાં સુર્ય ઇંવાયો હોય છે, ત્યારે આ શ્રુતીપર તેની ગરજ અમી દેવ સારે છે. તપનો તત્વ, સદા કાયમ હતો, સદા કાયમ છે, સદા કાયમ રહેશે.

તપ ચઢાવી યોગ માંડી બેઠેલામાં એવી રીતે કપાલને મધ્યખીંચે આત્મીક ચૈતન્યનું સુક્ષ્મ એકત્ર એક્યે સ્થીર દ્રઢતામાં જમ્યું જોયે. ભીતરમાં એ, અને ભીતર બાહરે વા અગ્ની તત્વ વા સુર્ય તત્વનું સુક્ષ્મ, એકત્ર એક્યે સ્થીર દ્રઢતામાં જમ્યું જોયે. એ બે એક્યોનાં અંશ મેલવીને તેમના સમાગમના પ્રયોગથી એક નવું ત્રીજું એક્ય બને ખીંચની ધાર ખેંચી જન્મ પામવું જોયે, કે જે યોગના બાણરૂપ સાધણ જાણવું. એવો ખીંચોખીંચો સમાગમ તેનાં ધ્રુવણમાં ધાડો મૂચ્યો હોય, તેવારે તે તપધીનાં પોતાનાં તપાંતથી છુટે તે આગમજ તેમાં હરકત યર્થ તો, આત્માંશ અને રોશણીમા રેલાનો કીરણાંશ તડકવે તે વીજરૂપ બાણ આડો તેડો ફટકી હરકતખોરને કારી થાય છે—જેમ ઉપર આપેલો કામદેવનો દાખલો, જેણે મહાદેવના તપ પ્રયોગમાં હરકત કરી.

તપોબલથી મગજમાં સમાધી ચઢી તેજ, શક્તી, અને મહાત્મ્ય, આત્મામાં આપમેળે વધે છે. એ મહાત્મ્યનું શુભાન, પેલા છ હંદી તથા વીષયી વીકારો, કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, લોભ, મોહથી તદ્દન એલાહેદું છે. એને તો પવીત્રતાની શુદ્ધતાથી ગ્રહણ થયલું આકાશી વીર્ય સમજવું, કે જેનાં વીરપણથી શરીરી વીજમુંબક ખેંચાણ શક્તીને માર્ગે આત્મ સ્વારીનું ચાલવું થાય છે. “અઃમ” અથવા “ૐ”ની ત્રણ માત્રા વાલા પ્રથમાક્ષરનો જપ પાઠ કર્યાથી, તેને અને તેનાં રૂપાખ્યાનોને ગાથારૂપ કે શ્લોકરૂપ ગાયાથી, એકાગ્રહ ચીતે માન માર્ગથી ઈષ્ટ દેવનું સ્મરણ લીધાથી, રોશનીનો તાર આત્મા સાથે, અને આત્માનો તાર રોશની સાથે, પેવંદ મેલવીને જેડી દીધાથી, યોગનું ચઢવું થાય છે. મોટમોટેરા પારસી યોગીઓમાં આમેદાન આમેદ, દસ્તુરાન દસ્તુર, અને કયસરાન કયસર સરીખા જગતજનના દાખલા છે:—સ્તીતમાન જરથુસ્ત, અરદાય વીરાફ, આદરબાદ મારાસ્પંદ, પશોતન, ગુસ્તાસપ, પોરેશસપ, આઠબ્યાત, વીવંઘ્રહાન, કયકોબાદ, કયકયસર, વગેરેના દાખલા અહુરમઝદ યજ્ઞ, હોમ યજ્ઞ, આઘાં યજ્ઞ, વીગેરે અવસ્તાશાસ્ત્રમાંથી અને પેહલવી તથા ફારસીમાં રચાયેલાં જરથોસ્તી ક્રીયા પ્રક્રીઓમાંથી મન્ત્રે. હીંદુ યોગીઓમાં દેવો, રૂશીઓ, રાજાઓ, વગેરેએ તપ કર્યાના દાખલા વેદાદી પુરાણાદી પુસ્તકોમાંથી પ્રકટ થયે કે મહાદેવ, ધ્રુવદેવ, વીરનો-વતારે, રામચંદ્રજીએ, અગષ્ટીએ, વીધામીત્રે, દુર્વાષે, કેમ અને કેવા કહણ ક્રીયાના જપો કર્યા, જુગોના જુગો સુધી, વખતના પણ વખતો સુધી.

સધના પારસી કે હિંદુ 'બ્રાહ્મણો, અથવા સામાન્ય બ્રાહ્મણો બોલતાં, આર્ય બ્રાહ્મણો નામે, તપસ્વી ખરા. કેમકે સુર્ય અમી વીર્યથી કામ લેવા વના તેમના છુટકજ નથી. વેદમાં કહે છે કે ઔ બોલ તે કેવલ પ્રથમતા છે. અહુરમઝદ યજ્ઞમાં કહે છે કે “અઃમ” તે કેવલ પ્રથમતા છે—ફાળોયે નામ અઃમ. અહુરમઝદ અથોરનાન છે તેમના પોતાનાજ બોલોમાં “આઝવન નામ અઃમ”; મહાદેવ પણ મોટા યોગી, મોટા તપસ્વી, અને મોટે મોટા બ્રાહ્મણ છે. દુષ્ટ દૈત્યોને નહશાડવાનાં જોડલાં ઝિજ્ઞમતી ખરકતનાં જતી ને સેફાતી નામો અહુરમઝદે કહ્યાં છે તેમાં અઃમ બોલ તે સર્વ નામો પુટે જોડેલોજ રાખ્યો છે. એ નામો અહુરમઝદ યજ્ઞમાં એક ગમ વીશ અને પીજ ગમ બાવન મલી, કસ્તીના તાર તથા યજ્ઞનેના હાની સંખ્યા જોડલાં બોતેર કહ્યાં છે. એ નામો અવસ્તામાં એક કહીએ ૧૦૧ લખાણાં છે; માળામાં અનુલોમ અને પ્રતિલોમપણે સ્થાપન કરેલા પચાસ અક્ષરોને બેવડાં અને ઉપર સર્વોપરી ઔ ગોઠવતાં મહાદેવને કાજેખી (૧૦૧) ની સંખ્યાજ યર્થ રહેછે. વળી અહુરમઝદની શક્તીઓની સીકતવાલાં નામો ત્રીજે કહીએ (૧૦૦૧) લખાયાં છે; મહાદેવને એટલાજ હાથ અથવા શક્તીઓ હોતી હિંદુ શાસ્ત્રોમાં લખાણી છે. એ નામોનાં મનન, ચિનન, રટણ, અધ્યયન, અને પ્રીછણથી યોગનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

દેહમાંથી આત્મા ઓકી કાઢી આકાશ માર્ગે પ્રદીક્ષીણા કરવાના દાખલા હિંદુ યોગીઓ સંબંધીથી છે; તેમ ંદ, પાંદ, પેહલવી, ફારસી પુસ્તકોમાં સમજાવેલા તરીકત અને મારફતના કાયદાઓથી જરથોસ્ત, યુસ્તાસ્પ, અરદાય પીરાફ વગેરેએ એ વાજ યોગનો અલેખ જગાવેલો મલી આવે છે. દશ દીશાએ એટલે ઉત્તર, દક્ષીણ, પુર્વ, પશ્ચીમ, અગ્ની, નૈરત્ય, વાયવ્ય, ઈશાન, ઉપર, અને નીચે, સર્વ બ્યાપકાંગ રાખનારા; તથા એક હજાર ભુજમાં એક હજાર શક્તી રાખનારા; હીમાલ્યા પર્વતને પોતાની ધનુશના એક બાણ દાખલ મારનારા; તથા આકાશ, પાતાલ, અને પૃથ્વીની ત્રીભુવનને પોતાનાં અનહદ મુખમાં પાનળી એક પટ્ટી માફક રાખનારા; સ્વામીઓના સ્વામી અને નાથોના નાથ મહાદેવ, તેમજ તેમની પાછલ લાગા જે માનવ મહાત્માઓ દેવપણાપદને પામ્યા તેઓએ, જેમ પોતાનાં તપો પર્વતની યુક્તિઓમાં કે નદી કીવાં દરયે કીનારે સુકી રેતીવાલા ખરશ્નુમધામાં એકાંત ચુપકાદી અને સ્થીર શાંતતા વચ્ચે કયાં હતાં; તેમજ પારસી તપોવનો અલખરૂઝને શીખરે, કે વીદાયતીને કોઢે, ઝેહુનને ઝેઝરેવરકષ ઇત્યાદીને કીનારે રચાયલાં હતાં. રોઝે આખર, કે જેને રસ્તાએઝ અથવા ક્યામત તરીકે પણ ઓલખવામાં આવે છે, ત્યાં સુધીનો તપ ચીચસ્તે યુક્તિમાં કરતા પવીત્ર પશોતન યુસ્તાસ્પ, અને કયકયસર શ્યાવક્ષ બેઠો છે; તથા અપવીત્ર ઝુહાક તાઝીનો આત્મા દમાવંદ કોહ પર ઝિચી તોજશી તપમાં સર્વકાળ બેઠો રહ્યો છે. તપનું બળ અપાર છે. દુષ્ટ તુરખરાણરે આતશબેહરામમાં તપ કરતાં ખલલ કર્યાથી જરથુસ્તે તેના આંગ પર તપની તસખીર મારી કે તે ઘડી ને તે જગે તે નાપાક બલી બધમ યર્થ ગયો હતો. તપનાં વરદાનથી સાવકી મા સોદાંબાએ રચાવેલી ગગન સુધીની

અંગની એહમાંથી શાહઝાદો શ્યાવક્ષ સલામત પસાર થઈ ગયો હતો. એજ શાહઝાદા ને ઝબુન રીતે ઝખેહ કરનારાઓ, તેણે મારેલા આપથી રખડતા રઝલતા થઈ, આખી જીંદગી સુધી મારેલા, હારેલા, ટુટેલા, સીકસ્તે હાલ અનેલા, અને ગરદા પેચ થયેલા થઈ સેવટે તેજ રીતે જખેહ થયા હતા. તપનાં બલથી આત્માની સમાધી કપાબમાં ખેંચી લઈ દસ્તુર આદરબાદ મારાસંદે સાત ધાતુ તાવેલી ખલખલતી ડેગ પોતાનાં આંગપર ઓઢી હતી, તેથી તેમનાં કપડાંનું એક રૂવાંટું વટીક ન બલતાં તેમની કાયા શુદ્ધ કંચન બની હતી. તપોબલથી જમશીદે પોતાને ને પોતાની રૈયતને દીર્ઘાયુષ કીધી હતી; ફક્ત તપથી તેણે ત્રણ ત્રણ વાર દરયો હટાડી આપ્યા ખંડ ને ખંડ જેટલી જમીન વધારી હતી; તપથી તેણે ચરંદાં, પરંદાં, ને દરંદાં જનવરોની તથા આકાશની અપસરાઓની અને પાતાલની પરીઓની પાદશાહી મેલવી હતી. તપથી કરીને કેકોબાદ ઈરાન જેવા મુલકોના સરદાર મુલકની મુલતાનત પામ્યો. મોનાજતને નામે ઓલખાતી બંદગીની તપ કરી કેઅશુ પાદશાહ ને જેહાંપેહલવાન રસ્તમ લડાઈધા પર જતા તો પીરોજગરી મેલબ્યા વગર પાછા ફરતા નહોં. હીંદુ દાખલાઓ જોતાં, તપથી ભક્ત સેવક નરસી મેહતાની હુંડી તેના સ્વામી કૃષ્ણ બગવાને સીકારી તેની આંઠ જાલવી, તથા તેઓએ ને દેવતાઓએ પીલાં પીતાંબરો પેહરી નરસીની દીકરીનાં લગનની ન્યાતમાં અમીકૂલ જેવાં પદાર્થનાં પકવાનો અને દેવતાઈ અમરત સરખાં પ્રવાહીઓની રસોઈ પીરસી. હીંદુસ્તાનનાં તપોવન ધામોમાં હીમાલયો, આયુ, વીંદ્યા-મલના કુંગરાઓ તથા ગંગા, જમના, ગોદાવરી, નર્મદા અને મહીના તીરો જાણીતાં છે. એવા સાધણોમાં તપ કરનાર વીશ્વામીત્રે દમના એક લેહ્યામાં હરીઅંદ્ર સરખા પૃથ્વીપતીને રખડતો બીખારી કરી દીધો; શની ગૃહની ચેષ્ટા કરનાર વીર જીતનારો વીર વીક્રમ હાથ પગ વનાનો લંગડો પાંગલો તેમજ રાજકાજથી ખરાખેખાસ્તે થયો; તપો-બલથી રાવણે એધર્યાતને આંધીન કરી પરમેશ્વરના અંગના ખાસ અવ્યય જેવી પ્રસન્નતા પામેલા રાખચંદ્રજીની વહુ સીતાનું હરણ કીધું; નીરદોશ અને વગર પાપવાલાં બાલક ધૃવના તપથી આખું ઇંદ્રસ્થાન કંપ્યું.

કેલઆસ, એચીલીસ, ને ઈન્યાસ જેવા ભવીષ્યગ્રાતા, ર્ષનતન, ને દીર્ઘાયુષ ઓમર કવીની દંતકથામાં કહપાયા છે તેનો ભાસ, જરયોસ્તે ઈજશન્નેનાં યમથી તપોબ-લથી બલીદાન નૈવેદ આરાધીને ગુસ્તાસ્પને શરાય પાઈ જીવતાં જીવત દેખાડ્યું, અસ્ફંદ્યારને દુધ પાઈ ર્ષનતન કીધો, પશોતનને દાડમ ખવાડી અમર્ગ કીધો, અને જમાસ્પને ફુલ સુંધાડી ભવીષ્યગ્રાતા કીધો, તે ઉપરથી લેવાયો કાં ન હોય? વીદાયતી નદીને કીનારે તપ કરતાંથી જરયુસ્ત એધર્ય માનને (આત્મ સાને) પામ્યા, અને તે માન ગાથાનાં છંદવાલી કવીતાઓને મજતાં બાશાણોથી તેઓએ આલમમાં આશકારા કીધું.

ત્રીઓ પણ તપ કરી તાપસી થઈ શકે છે. ગંગા સરખી અપ્ધમ ગણીકાંએ તપ કયું. વેશ્યાપણુંના વીકારી વીધયો વીચિતું વીધ મરી ખ્યું હોવાથી તેણીએ મ્હોટો યોગ ગ્રહણ કીધો. મહાદેવે પ્રસન્ન થઈ તેને શીશ પર અઢાવી નદીના રૂપમાં

બદલી નાખી તેનો ઐટલા બધાં વરદાનથી દરજ્જે વધાર્યો કે કુકત ઐટલીનાં નામનું સ્મરણ ક્રીધાથીજ કોટી પાપોમાંથી મુક્તી મલવાનો સંજોગ બને છે.

ગૌ, મહાદેવનું વહાણ છે. કૃષ્ણ, વીરનોવતારમાં ગૌ રખવાળ (પારસીઓના ગૌસફંદો પરના મવક્કલ બેહમન અમશાસ્પંદ શીરસ્તાનાં કામવાલો) હતો. 'શ્રદ્ધાથી ઉત્તેજા શ્રાદ્ધણો એ પવીત્ર પથુના પાલકો છે. અસલી ઈર્ષીપશ્ચનો ગૌને દેવતાઈ દરજ્જે આપી તેની પુંજપાત્રી કરતા. એ ગૌ ઈરાની જેહાંપહેલવાન કેરસાસ્પનું વહાણ છે. હીંદુ યમ ને પારસી ઈજશનેની યોગી કીયામાં ગૌમાંથી ઉપજેલાં પંચ ગવ્ય વના સંધુ નકામું છે. આતશમાં હોમવાને, યોગીને શરીરે લગાડવાને, પીણીમાં પીવાને, ખાનામાં ખાવાને, યોગીને ગૌનું ગવ્ય જોયે છે. એવી ગૌ બધા આર્ય શ્રાદ્ધણો પવીત્ર ગણે છે, અને તેને પાલે છે તથા તેની બરદાસ્ત કરે છે. તેના ઉપર યુજરનું ઘાટકીપણું તે યોગના સાધણ ઉપર એક કાળી લાંછણ અને દાઢાલો અલાપ છે. સુર્ય મંડલમાં ગૌની રાસીનું સ્થલ વૃષભમાં રહ્યું છે. એ ગૌ સફેદ દુધ જેવી એક પણ કાળા નીમાળા વગરની જોઈ કાઢીને પારસીઓમાં તેનો “વરસીયો” બનાવે છે.

મહાદેવની અર્ધાંગના માયા જેને ઉચ્ચા અથવા અંખા પણ કહે છે, તેમનાં માહકાળી સ્વરૂપમાં મેલો યોગ સમાયલો છે એમ કેટલાકો માને છે. કાળી ચૌદશનો દી, ભયાનક અંધારી રાત્રી, નદી કીનારે આવેલી મસાન કાંઠાની વેરાન જગા, મદી-રાનું મધુપાન, માનવ ભોગ, રૂધીર, ભક્ષાભક્ષ અને અભડછેટ એવી મંસ અને મરચ વસ્તુઓ—એ અને એવાંજ વાણુંઓ તેવી મેલી સાધણાઓ માટે અવશ્ય છે એમ ઘણાઓ માને છે. એ સાધણાના સફલજોગ તરિકે લુટ, ખુન, હંત્યા, છેતર-પીંડી, વીધયીપણું, ઠગ વીદ્યા, મોહીણી, ખોટું ક્રામનું, ઈત્યાદી કુશલતાને પેલો પ્રયોગી-જન પુગતો કહે છે. એ અનુમાન તદન ખોટું છે. એ જૂો સધલાં નરકાપુત્રીના રાજ નરકાસુર દૈત્યનાં વાણું છે, જેને કાળી ચૌદસને દી અંખા ભવાનીએ જુધ્ધ કરી હણ્યો.

યોગી યોગીણીઓ પરણી શકે. પણ તે હાલતમાં તેમના યોગીનો પ્રયોગ, ચઢે નહીં પણ સામો ઉત્તે. માટે યોગ વેલાએ સંસારી વાત મનમાં આણવી તે પોતાનાં પ્રયોજનમાં નીરૂઠ જવાનું સાધણ ઉભુ કર્યા સરખું છે. મહાદેવે ઉચ્ચાને વર્ય પો-તાની કાયા પર મજા બનાવી; પોરશસ્પ દુગદોને અને જરથુસ્ત બે શૌભાગ્યવંતીઓને વર્યા: વીશ્વામીત્ર મેનકા અપસરાસે અને શ્રદ્ધાના પૌત્ર મહામુની કશ્પ દેવમાતા અદીતીસે વર્યા; લંકાગઢપતી રાવણ મંદોદરી સરખી બણેલી ગણેલી ત્રીયા વેરે, તથા દશરથનો પુત્ર રામચંદ્ર ત્રૈલોક્યને મોહ પમાડી દેવ એવી અનોપમ સુંદરી સીતાના સ્વયંવરે. હીંદુ શાસ્ત્રોમાં દેવોની દેવતીઓ છે, તેમ ગ્રીક અને લાટીન શાસ્ત્રમાં પણ છે; પારસી શાસ્ત્રોમાં મરદુ ખસલતના નર કરેસ્તા અને ઓરત ખસલતના નારી કરેસ્તાઓ પણ છે. એ ઉપરથી સીદ્ધાંત સીદ્ધ થાય છે કે યોગી યોગીણીઓ લગ્ન કરી શકે છે, પણ તે પછી તેમની પવીત્ર હાલત માયાવૈપણીમાં લોપાય છે.

યોગ, જરાપણાંથી વધી ઘણાંપણાંમાં આવે છે—જેમ ટેટામાં રહેલાં અસખ-

સનાં દાણાં જેવાં સુક્ષ્મ ખીજમાંથી કપીર વડનો વીશાળ વડલો નીપજ્યો. યોગ સર્વે વ્યાપ છે—જેમ આખી સૃષ્ટીવ્યખી જાય તોય તેના હુપર છવાયલું આકાશ વગર અલવલે એમને એમ ટકી રહેવાનું. તે અણુદીઠ છે—જેમ ક્ષાશ મહાસાગરમાં મીથું અણુદીઠ છે. તે એક છતાં અનેક છે—જેમ જળ ભરેલા નહાના વાટકાઓમાં સુર્ય કી-રણનું એક બીબ અનેક પ્રતીબીબપણાંમાં દેખાય છે. આખાં વીધના બાહેરના દેખાવની પ્રકૃતીઓ બાદ કર્યે તો બધામાં આત્મા એકસરખો સરજાયલો છે, એટલે સ્વચ્છ અંતકરણને યોગે પોતાના આત્માને જેણે જાણ્યો, તેણે પછી આખી વીધના આત્માને જાણ્યાજ જાણ્યા. દેહ મરે છે, કાયા કુનાહ થાય છે—પણ આત્મા મરતો નથી, અને યોગ મરતો નથી; જેમકે કુંભારે ઉપજાવેલા ઘડામાં પાણી ભરશું તો તેમાં આકાશ દેખાશે, પણ તે ઘડો પુટી જશે તો તેથી કંઈ આકાશ ન મરી જશે. કપીર પોતાનાં પદમાં કહે છે કે :—કપીરજી ! તુમ કપડે બયે બેરાગી ॥ નહીં થા ચંદ્ર નહીં થા સુરજ, નહીં થા નવલખતારા. તેરા મહાદેવજીકા મુલ નહીં થા (!), તખકા શીરં એકેલા ॥ જનની નહીં મેં જનમ લેહું, નીર નહીં મેં નાહું । ધરતી નહીં મેં પાવ ધરં, ખંડ નહીં મેં જાહું ॥ સતજીગ લીની સતકી પાવરી, દ્રાપાર લીના દંડા । ત્રૈતાજીગમે ટીલક બનાયા, કલીજીગમે ઝોંપી જડા ॥ અંધાધુન આગે નથા, નથા ગુર નથા ચેલા । કહત કપીરા સુન બાર્ષ સાધુ, તખકા શીરં એકેલા ॥

પણ ગુર વગર ચેલા કે ચેલીથી યોગ જ્ઞાન સંપાદન થતું નથી, જેમ સંતુષ્ટ થયા ધોના ભુખ મરતી નથી. પારસી શાસ્ત્ર પ્રમાણે એવા ઉત્તમ યોગનો પ્રકાર પ્રથમ અહુરમજદે જરથોસ્તને સમજાવ્યો, જરથોસ્તે યુસ્તાસ્પને, યુસ્તાસ્પથી વંશપરંપરા જર્ધને આદરબાદ મારેસ્પંદ દસ્તુરને મળ્યો, જેમના વીજીથી દીન અને દુ-યાના ફેરકા-ઓમાં તે પ્રસીદ્ધી પામ્યો. વ્યાસ મુની કૃત શ્રીવ ગીતામાં લખ્યા પ્રમાણે એ યોગ વીજીનું ગુપ્તમાં ગુપ્ત અને સુષ્ટમાં સુષ્ટ લેખાતું વચન, અગત્ય મુનીની વીરજ દીક્ષા દીધેલા શ્રી રામચંદ્રજી પર પ્રસન્ન થઈને પ્રથમ મહાદેવે તેમને કહ્યું, જેઓથી તે પા-મીને સ્વામી કાર્તીકે સંતકુમારને બણાવ્યું, સંતકુમારે વ્યાસમુનીને, અને વ્યાસમુની-એ સુતપુત્રને, તથા સુતપુત્રે તેનો સદ ઉપદેશ પોતાના શીષ્ય વર્ગ સમક્ષ કરવાનું આણુ રાખ્યું; અને તેનાં ચેલા ચેલીઓએ શીખીને ભક્તીભાવોજનોને તેનાં મંત્ર તંત્ર જંત્રના નીચમો શીખાડ્યા.

અગ્નીની ભષમને અગ્નીનાં વીર્ય દાખલ સમજાવીને શાસ્ત્રમાં યોગી પુરુષને ભષમથી લેખીત થયલા રહેવાની આગ્રા છે. પારસીઓ આતશનાં પાત્ર સનમુખ બંદગી કરતાં ભષમ અહેરા પર ચોલે છે, તેમજ બરશનુમ લેતી વખત પારસી ગોર પુત્રો ભષમથી લેખીત થાય છે, તે એને મલતુંજ છે. એ ભષમ ગરમ હોય છે; કેમકે અગર, તગર, સુખડ વગેરે ગરમ વાણાંઓ હોમાયાર્થી તેમનો ભક્ષ કરી અગ્ની દેવ જે બાકી રાખે છે તે એ હોય છે.

પારસીઓ ધરાનથી આળ્યા, તે વેલાએ ધર્મામાં તુફાન લાગવાથી સઘલા કુખી

મરતા હતા. તેમનાંમાંના યોગને પહોંચેલાઓએ એક ક્રીસ્તી પર સામઠા યર્ષ સુર્ય સનમુખ અને અગ્ની સનમુખ કેબલો કહી યોગ માંડ્યો. તેમાં એવું વૃત લીધું કે એમાંથી સલામત બચે, તો તેઓ રોશનીનો એક મહાભારત કેબલો અગ્ની દેવની નૈયતે સ્થાપન કરે. તેઓ તે તુક્કાનમાંથી ઉગર્યા. તેઓએ જે કેબલો પોતાનું વૃત પાલવાની સાથેતીમાં સ્થાપ્યો, તે સુરત જીલ્લામાં આવેલા શ્રી હુંડવાડા કસ્ટામાંના આતશબેહરામ, જેમને ગયા આદર મહીનો ને આદર રોજના આતશનાં મુખારક જશનને રોજ ૧૧૬૬) મું સાલ ખેઠું.

યોગની લેહર અઢેલા કવીઓજ નાદર કવીતાઓ કરી ગયા છે. ઓમરે ઈલ્લડ, વરજીલે ઈલ્લડ, કાલીદાસે સકુંતલા, શીરદોશીએ શાહનામું, સુરદાસે સુરસાગર, ઈત્યાદી. એવા કવીઓનાં લખાણમાં ચમત્કારીક ઉછંગની ધર્મસુષ્ટતા, જગજગ સ્પષ્ટ દેખાય છે. શીરદોશી તો “ખુદાના કસમ આઈને કહે છે કે જે ધણી જરથોસ્તી દીનના યોગને ન પામ્યો, તે કદી કાલે બેહસ્તના દરવાજા દેખવાનો નથી.”

માંડેલો પ્રયોગ ઉલટાર્થ ગયો, તો ઓખલી જતાં કે ચસકી જતાં ને તુક્કાન થતાં કશી વાર લાગતી નથી. સ્થાપેલી સ્થીતીને ભ્રષ્ટ કરનારી સ્થીતી જેવીકે ઘેલાપણું, ભખાયલી દેહ, કે કોઈ હમેશ સુધીની ખાંપણ લાગી જાય છે. યોગમાં ખલ્લ થતાં દીન્યાર જેવા પરઝગારોના પરઝગાર દસ્તુરાન દસ્તુરની મતી ફટકી ગઈ. તેણે તેવી ખલ્લ નહીં થવા દેવાને પોતાની માતુશીને કરેલી સખત તાકીદ ત્રણ ત્રણ વાર બોપાયલી ધારીને, ઈજ્જતને ક્રીયામાં વપરાતી સાત ધાતુની હોમ કુટવાની ખરલ છુટી મારી તેણીનું ભિજ્નું કાઢ્યું. દસ્તુરને મારીને બ્રહ્મહંત્યા તો થાય નહીં, તેથી તેને ન્યાતબહાર કીધો. તેણે તે પછી પોતાની બુદ્ધીને મારે એવો પ્રયોગ રચ્યો કે જેથી આખરે ઈરાનની પારસી સહતતત ભ્રષ્ટ યર્ષ. સ્ત્રી પુરુશના સ્નેહમાં સહજ સરખો ખત્રો થતાં બાજી બગડી જઈ છેવટ શત્રુવટનું રૂપ પકડે છે, તે ઉપમાલંકારે યોગની ખલ્લનાં પરીણામનું સ્તાન કર્યું. પરીપુર્ણ પરીત્રાર્થમાં જરા શેતાન્યત નૂડતાં, દીલ્હીપતી પાદશાહ અકબરને ફરેસ્તાઓનાં અંજીમન દેખાડવા ગયલા મોખેદો કેવા ભુઠા પડ્યા. બહેમન, બહેરામ ને શમ ફરેસ્તાઓની મવક્કલાતનાં લીલાં, લાલ, ને સફેદ અંજીમન દેખાવાની જગે, પાદશાહને સ્પન્નામાં શયતાન પલીદ દરઝોનું વીકાલતા, કુરતા ને બયાનકતાનું દેહશતનાક કાળું મંડલ દેખાયું. ઇજ્જતને વંદીદાદનો પ્રયોગ કરનારા મોખેદોએ તપાસ કીધી, તો ખરસમમાં દહાડીનો બાલ બંધાઈ ગયલો નજર આવ્યો. એ ભુલ સમારીને નવો પ્રયોગ રચ્યો તે પાર ઉતર્યો. તેથી પાદશાહે પ્રસન્ન થઈને જરથોસ્તી દીન અખત્યાર કરેલી બાવણીમાં લખે છે—“અકબર પાદશાહ સદરા ખેના દેખ તમાશા મેહજબકા.”

• જેણે પોતાના વીકરિ વસ કરીને પોતાને વસ કીધો છે, તે ખીજના વીકારે વસ કરીને તેને વસ કરી લેવા જેટલો શક્તીવાન થયોજ છે. તેને જો ખરે મારગ મુઝ્યોજ છે, તો તે પછી ધારણે ઠામ આપમેલો પહોંચવાનો. જે પોતાને કાયદામાં શખી

ભણે છે, તે ખીજ પર રાજ કરવાને લાયક છે. બાકી જેના પર પડી નથી, તે બુજશે તે શું? રાજપ્રકણના મોટા મામલા ભોગવતાં ભોગવતાંખી માનવ યોગ ગૃહણ કરે છે. એક વરસ દહાડા ઉપરની પ્રીતિ ખીસ્માર્કની પ્રતીમા જીઓ. તરત દેખાશે જરમન શેહેનશાતનો એ લોખંડી લેખાતો આસેલર હંચે ભુવાં ચઢેલો, ડોળા હંચા ચઢી ગયલો, એક ચીતે હંચુ જોઈ ઈશ્વર સ્મરણ કરતો, તપથી તપતો જેનો ચહેરો વાધ જેવી સીકલ લઈ રહેલો. રાજ પ્રકણના કરતાં યોગી જેવો તે વધુ જણાશે. પોતાને આંગણ લગાવેલી એક લોખંડી વીટી પર “નીચેગો” કરી રશ્યન ભાશાનો તે શબ્દ રાખે છે. એ અંકનો અર્થ “તેને શું” એવો ખેત્રીકરો થાય છે. આખી આલમમાં તે કોઈનો ડરાવેલો ડરતો હતી, ફક્ત કીરતારથી ડરે છે. યોગી પણ કોઈનો ડરાવેલો ડરતો નથી.

વરાલેત્ર ને વીજલેત્ર જેવાં ગતી ચેતન્યનાં મ્હોટાં સાધણોમાં તે સુર્ય કે તે અખીનાંજ તત્વો છે, કે જેને યોગમાં પહેલો દરજ્જો આપેલો છે. જે આપણે સુર્ય વીનાની શૃષ્ટી કે અખી વીનાની આલમની કલ્પના કર્યે તો તે વ્યાકુણમાંના આખા કેવળપ્રયોગી અવ્યય અને ઉપર એક આશ્ચર્ય ટાંપ સરખું ઓચંખીત જણાશે! ગરમીનાં એ બે મુખ્ય સાધણોની બુઝરોગી બીજીથી જીઓ આ ચોપડીનું પાનું ૧૧ મું તથા ૧૨ મું. વીજલી અને ગરમી જે ચૈત્તીક સાધણો છે, તો તેથી વ્યાપ્ત હોતો સુર્ય કાં ન ફરતો હોવો જોયે વાઝે? કાં કે ગરમી જીવતી અને ચાલતી છે.

પોતાના પતીને ઈશ્વર પહેમ પુંજવો, એવી આમા શાઓમાં હોંદુ પત્નીઓને છે. સામા ભાવવાલી પતીવ્રત સ્ત્રીની ભાવના એમ થતાં થતાં આત્મથી પોતાના પતીના આત્મા સાથે એટલી બળી જતી કે, તે બે તે એક ગણાતાં. ઓખાઈ તે અખીનુંજ રૂપ છે. તેમાં પતીનાં મરણનો વીયોગ થતે પત્નીનાં અંતરમાં રહેલો સતીત્વપણાનો અખી આકર્ષાઈને ઝાલ લઈ ઉઠતો. હૈયામાં રહેલો આત્મા એથી નીકળવાને જોશ કરતો. હૈયું તે લોહીની વહેણીનું મુખ્ય સ્થલ છે. ત્યાંથી લોહી ધસારો કરતુંજ કે માનનાં ગુરૂ મરતક પાસે દોડતું જતુંજ કે વીજલોક અમકારા પર અમકારા અમકારવું. તેને લીધે આપમેલી પત્નીને શીશ સમાધી યઈ સત ચઢવું; આખી કાંતી હોંગલોક વર્ણની યઈ આવી આતશરૂપ પવીત્રાઈની ઝાલ સમાનું ભબુકદાર તેજ પ્રગટવું. અહિં જેતાં તો સતી, એ સતથીજ “કાસકરસ” પેરે આપમેલી બળી જવી જોયે. તેવું કલીયુગમાં તો કયાંથીજ થાય, ત્યારે તેની જગે એહ ખડકી ઢૂંકી મેલવાનો રીવાજ ચાલ્યો. “સતી તીસ્મા સતમે રાજી, તપસી રાજી બનમે । દાસ કખીર ભજનમે રાજી, જ્યું હાકમ રાજી અમલમે ॥”.

જેવા વીકાર અને જેવી વૃત્તિ, તથા જેટલા જઠાનાં પાપોમાં પ્રાયશ્ચીત લઈ આત્મા મુક્ત કરવાનું, તેટલું યોગ ચઢવાનું મોઢું કે વેહલું જાણવું. અખીનાં ગરમી વીમાનથી કે સુર્યના કીરણ વીમાનથી આત્મા પ્રતીક્ષીણુ કરવા લાગે, ત્યારે યોગ સીધો થયલી માનવી. યોગ યોગવતાં સુર્ય કે અગ્નીના કેવલા વગર, તેમજ આપણી બે આંખોના આડાનાં મધ્ય ખીંદુએ તેમની રોશનીનું ખીંબ ઠગશટાંક જોયા

વગર, સધલું ફોકટ છે. ગરમી તત્વો ઐશ્વર્યનાં પ્રતીતીધી છે. તેમની ધાર નેત્રદ્વારે લઈને, કપાળને મધ્યખીંડુએ ચઢાવેલા આત્મા સાથે તેની જોત ચલવવી. તે ચલવતી વેલા પેટનાં અંતરમાંથી છાતીનાં હૈયામાં, અને છાતીનાં હૈયામાંથી મસ્તકનાં મધ્યખીંડુમાં, સમાધીની ધુન ઊંચે સ્વરે જપ કરતાં અને ઊંચે શ્વાસે દમ લેતાં ચઢાવવી. “જોતી” એટલે તપશ્ચીનો, શીઘ્ર કહેતાં “રાસ્પી” તેના સામે ઉભો રહ્યો જોયે. જોતી સમાધમાં હોય, તે વેલા “રાસ્પી” એ આતશને સતેજ રાખવું; ચંદન, કાષ્ટી, ધ્રી વગેરે હોમતા રહેવું; જ્યોતી પ્રભ પુછે કે અચ્ચા હવે એજ કલામ કે, તો તેનો જે ઘટતો ૫૩ ઉત્તર હોય તે દેવો; ખીજી સધખી રીતે જ્યોતીની તથા તેની સમાધની સ્વસ્થતા સંભાળાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી. શ્રુષ્ટી ગોલાકાર છે, તેની નીચાણી દાખલ કાં યોગની જગ્યાને કુંડાલાનો ઘેર વાલી બંધ કરી દેવી; અગર આર દીશા નમસ્કાર દ્વારે કરી સાધવાની ઈધાણી દાખલ ચોરસ નકસવાલી પાવીઓ ખેંચી બંધ કરવી. એવી જગ્યામાં છુટી કીચાઓ થાય—અક્કલનો બક્ષનાર હોમ અથવા શોમ કુટાય, જોરનું બક્ષનાર “જીવામ” (પંચગવ્યમાંનું) જીલકાય, ઇત્યાદી.

સુતું મસાન જમાવવાને યોગ-મંત્રીઓ પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં તેમનું અ-રાખણું કે ખોટાપણું હશે. તરતવેલા તે એકકોરે સુકીને આપણે એટલું તોજીછીશું કે આત્માઓને સંતોષવા જોયે, નહીં કે તેમને હુલકાવવા જોયે. એમ સંતોષવાના સાધણો જેમ હોંડુઓમાં છે, તેમ પારસીઓમાંખી સતુમ, બાજ, ફરવરદીન યશ્ત, આક્રીગાન, વગેરે સાધણોમાં સમાયલાં છે.

આર્ય યોગીઓને જોગટા, ભીખારડા વગેરે નામોથી હલકા પાડનાર અવીચારી-ઓએ ધ્યાનમાં લેવું જોયે કે પારસી તથા હોંડુ કોમમાં નીરમાણ થયેલી આર વરણોમાં ‘બ્રાહ્મણોનો દરજ્જો પહેલો છે. પારસી શાસ્ત્રમાં અહુર્મઝદ કહે છે કે આતશ પ્રયોગી નામ માઈ છે—“આગ્રવન નામ અઃમ.” આગ્રવન તે અથોરનાન; લે પારસીના ‘બ્રાહ્મણ. વેળી આત્માની ક્વધીઓ અવસ્તામાં શુકરાણા કરે છેન્કે, બલે અમારે કાજ જરથોસ્ત સરખો અથોરનાન પેદા પડયો—ઉજાનો જાતો આગ્રવ યો સ્પીતામો જરથુઓ. દીન અને દુન્યાંની આર્ય લોકમાં કોઈ પણ મ્હોટી કીચા એવી નથી કે જે ‘બ્રાહ્મણોની સામિલગીરી વના સીદ્ધ ગણાય. તેવા ગરીબ સ્પીતીના ‘બ્રા-હ્મણોને એવાં કુવેણુથી કોપાવતાં સંભાલવું. આતશ પ્રયોગીઓના કોપવાથી થયેલાં ફલના દાખલામાં :—કપીલકે કોપતે શંકર સુત બપમ કી । ગોમતકે કોપતે ઇંદ્ર ભૃગુ છાંયે હો ॥ દુર્વાષકે કોપતે જદુ કુલ બડાર દીયો । અગસ્તીહુકે કોપતે સમુદ્ર સૌંચ ખાંચ હો ॥ કુલકો પ્રતાપ બડાઈ તો મેં ક્યા કહું । ‘બ્રાહ્મણુકે કોપતે કોણુ સુખ પાય હોના—અનંતપણું વીચારવું, અનહદપણું જોવું, અપરંપારપણુંને પહોંચવાની સીતા-ખી જરવી, અશક્યતા પર સખ્યુન નાખવો, એ યોગ તપ.

તપની જગા શાંત જોયે; જ્યાં કુસી પાંતીની અડચણ કે ખલલ ન પડે; તપ-શ્ચી અંગોલ કરી દેહશુદ્ધ થયેલો જોયે; નવરાતનું બરશનુમ લઈ ઉઠેલો જોયે; તપની

સધલી સામગ્રી તૈયાર જોયે; તપનો વખત ઐક્ય નીચમીત કરેલો જોયે; તેમાં ફેર ન પડવો જોયે; તપની જગા ઐક્ય જોયે; સખ્ય આસપાસનાં આકર્ષક સાધણોની શક્તી વારંવારના ફેરફારથી નબળી પડે છે તેમ તાલા વનાની બેતાલ પણ બને છે. તપના મેહલનો અમલ પુરો ચઢ્યો હોય ત્યારે યોગ ક્રમીની પોતાની ભાંતી ને ભાસ ભોઠાં પડે છે. તે જોતો દેખાતો છતાં કશું જોઈ શકતો નથી; તે બોલતો દેખાતો છતાં તેનું ધ્યાન બસ સાહેબની સમાધમાં ચઢ્યું છે. યોગ પુર્ણ મર્યા વેલા તેના ઉપર આભ ફાટો કે વાદલ ગંગડો, તે બધું ઐક્ષાન છે. તેને તો બસ હરનાં નામની લેહ લાગી છે, જેની લંપટમાં તે છકાછક લીનપણે રસખસ્યો છે—“બાહેર રામા, ભીતર રામા, જાં દેખો વાં રામાઈ રામા.” કોઈક વખત તો સમાધીથી લોહી ખેંચાઈ વળ્યાથી યોગીનો ચેહરો ભખાયલા જવો ખીન થાય છે. આત્માનાં સત પર ચઢવા સાથે શરીરનું પડી ભાગવું થાય છે. સાંધિસાંધા ખેંચાઈ તણાઈને દુખી આવે છે; દેહ મુર્છીત થઈ મુઝા જેવું પડે છે. પંખબના સીંહ રણુજીતસીંગની દરબારમાં એક ફકીર તપોબલ પોતાનું આત્મીક ચૈતન્ય કપાલને મધ્યબિંબ લાવીને છ મહીના સુધી વગર ખોરાકે, વગર પાણીએ, વગર પવને, વગર રોશનીએ, ડટાયલો પડ્યો હતો, તેનો દાઢપલો તે યોગના ઘણા દાખલાઓમાંનો એક જાણવો. તે ઐટલો વખત જો દેહમાં મુર્છીત હતો, તો આત્મામાં ચૈતનીક હતો. એ ચૈતન્ય, તેના આત્માએ યોગ-વેલી “કેરદાર” માં જીવીત હતું—“કેનીનો કેરદરપ સરીરધાઓ” ની માફકજ.

જે ક્રમસમજ ખીનવાકીફગારીથી યોગને હસે છે, તેને યોગના કાયદા સમજ પડવાના નથી; તેને યોગના કાયદા મવસર થવાના નથી. ગધિડા આગલ જાફરાન કે ડુફર આગલ મોતી સમાન તે છે. અમૃત ફલ ને અમી કુખ્યા તેવાઓ સારું નથી. યોગ વીશિનો વાદવીવાદ એવાઓ આગલ કર્યાથી પત ગુમાવાય છે, કાયદો કંઈએ નીપજતો નથી, અને રસાકસી વધે છે. જેને આંખ નથી તેને મન શ્રુષ્ટીની સૌંદર્યતા નકામી છે. રોશનીના અંશયુક્ત અંગોલથી પવીત્ર થયલા માનીઓ આગલજ યોગ સંયોગ તથા તપ પ્રયોગની વાત કરતી; ખીન અલફાતુ મતીહીન જન આગલ નહીં કરવી એવું એ ઉપરથી સીફ થયલું માનવું. બાદશાહી નુરાની જેવું એક શ્રી નુર અથવા કયાની (કાબેચ) નુરનું તેજ, પુર્ણ યોગીઓના ચેહરા પર પ્રકાશમાન થાય છે; તેનો આબદાર મીનો તેમને સારે શરીરે ઝબકે છે. જાણે મહાદેવનાં ત્રીનેત્ર સુર્ય, ચંદ્ર, ને અગ્નીમાંથી અર્ક તેજનો તત્વ કાઢીને તે યોગીના દીલે ઓપ્યો હોય તેવો મહા અલબલામમાન અલૌપીક દેખાવ થઈ રહે છે. પુટ્ર શરીર ધારણ કરનારાં અને જડા ધુંવાયલા મીજાજનાં માનવ કરતાં, પતલી પ્રકૃતીના અને નાગની ફેણ જેવા છણુછ-ણીત સ્વભાવધારીને શીર યોગ ક્રમ જલદી ચઢે છે.

ઉપર કહ્યું છે કે “રાસી” એ “જોતી”ના શીઘ્ર દાખલ કામ કરવું. પણ નવા યોગીને સંભાલવા ખાતર તો “રાસી” એ તેના ગુરુ દાખલ કામ કરવું હોય છે. એવી સંભાલ કરનાર “રાસી” પોતે યોગના સર્વ પાવમેહલના અમલમાં આમોખા

થયલો હોવો જોયે. યોગીનું શરીર જેમ પુષ્ટ ન જોયે, તેમ તેનો ખોરાક પણ તદન નહીં જોવો જોયે. તેણે ખોરાકી પર બનતાં લગી પુરો મુકવો. ફલ આર્ષ ક્રૂત રહેવું; પછીથી ક્રૂત બાજીપાલાની તરકારી આર્ષ રહેવું; પછી તેખી છોડીને ઝાંડના રસ પર કે અમચો પાણી પર રહેવાની ટેવ પાડવી; અને તે પછી ક્રૂત પવન પર જીવવું; પછીથી તો સામી ગરમી ને રોશની સોશની તેમ પીવી. તેથી કાયા પોતાની માયા યુકીને આરપાર પારદર્શક બને અને આત્મા પણ તેવો થાય. જેટલો વખત યોગને પ્રયોગે ખરી સાધણવાલી સમાધ લેવી છે, તેટલા પ્રસંગ પર્વેત એ નીચમોતા અનુક્રમ પ્રમાણે અમલ કરવો અવશ્ય છે. ચોખ્ખાઈ, પવીત્રાઈ, શુદ્ધતા, સફાઈ, સ્વચ્છતા, સુધઝાઈ, સફેદી,—એવાં વાણાંઓનું રાજ ચાલવું જોયે. કાળાસ અને અંધકાર તદન ત્યાગવો. ધુમાડો મુલગો ન જોયે, ધત્યાદી. નીંદ્રા તો શું, પણ આંખ સરખી વીંચવી ન જોયે; યોગી ન મુંગો ન બેહરો ન આંધલો ન પાંગલો ન કશીખી શરીરી ખોડખાપણવાલો જોયે; યુણોમાં ન લોભી ન પાપી ન મોહક ન કામી ન ગર્વીષ્ટ ન ક્રોધી ન વીષયી પણ ખાલેસ ખસલતનો જોયે; યોગીએ પોતા સ્થામનો રોશનીનો કેમલો કદી બુજવા ન દેવો જોયે, કે કદી ધીમાં સુરસ્તપણાંમાં તેને આવવા ન દેવો જોયે; કેમકે તેનો અંશ ઉતરવા સાથ સમાધની આંચ ધીમી પડે છે અને ઉત્રે છે. એ ઉપરથી વાદળવાળા દીવસે સુર્ય સમક્ષનો તપ સમો થતો નથી. એને લીધે પારસી યોગીઓએ તો સેવટની ત્રેવડ કરી મેલીને રોશનીના સાહેબ સજગર રાખેલા આતથ સનમુખજ કાં દીવસે કે કાં રાત્રે પોતાના યોગ પ્રયોગ કરવાનો ઠરાવ નક્કી રાખ્યો છે.

પારસી યોગમતી અને હીંદુ યોગમતીમાં અમને યોડાક ફરક પડ્યો જણાય છે. જે કે સર અવસરે વધારેલા દીપકમાં પારસીઓ ધી અને ચોખ્ખા હોમ છે ખરા; પણ હીંદુઓ પંડેમ જલુક અગ્નીકુંડમાં ધી ભાત હોમતા નથી. પારસીઓ આતથખહેરામ પક્ષી કુલાઈ પઠાવે છે, તેમાં શું ભાત હોમવાવાલી નેમ સમાયલી હય? પારસીઓ જ્યારે યસકુંડ સમક્ષ યમયી બહુતર ધજશનેથી તપ વધજવાનું વાજખી વીચારે છે, ત્યારે હીંદુ તપસ્વી સુર્યતપનું સાધણ બનતાં લગી વધારે પસંદ કરે છે—તો જે કે પારસીઓ જેમ સુર્યતપ તદન અલગો રાખતા નથી, તેમ હીંદુઓ પણ અગ્નીતપથી છેક અલગા રહેતા નથી. પારસીઓ પોતાના મહાદેવને “અહુર” ના નામથી બોલાવે છે, ત્યારે તે નામને “અસુર” શબ્દમાં લઈ તેનો અર્થ હીંદુ શ્વશ્રમાં ઉલટોજ ઉઠાડવામાં આવે છે; તેમ પારસી શાસ્ત્રોમાં હીંદુઓના “દેવ” બોલને ઉલટી ઢપથી વાપર્યો લાગે છે. પારસીઓમાં યોગની માનીતી દશાઓ ઉગ્તા સુર્યવાલી પુર્વ અને અહુરમઝદની બેઠકવાલી “દાદર ગેહાનદીન” એટલે દક્ષીણ છે. હીંદુઓમાં પુર્વ અને ઉત્તર છે, કે જે ઉત્તર દશાને પારસી શાસ્ત્રો નરસી ગણે છે. અમને લાગે છે કે હ્યાં ચડસી ચડસીને મારે કંઠ બને કોમ વચ્ચે વધેરાયલું હય; અથવા તો એરથને વયજોનાં આર્યવૃત્તથી જુદો પડીને પારસી યોલો ઉત્તર ધસ્યો તો તેણે પોતાનું અસજ પહાડી વતન જે દક્ષીણે જવું જોયે, અને જ્યાં તે પોતાના પરમે-

ધરની હસ્તી માનતાં બચપણથી શીખેલો, તે દીશા તેણે અંગીકારી; અને હોંદુ ટોલો તેથી ઉલ્ટો દક્ષીણે ટીપેટ અને હીમાલયા તરફ ચાલ્યો, તો તેનું અસલ વતન ઉત્તર દશાએ રહેવાથી, તેણે તે તરફનો પોતાની મમતા સાચવી રાખેલી હોવી જોયે. હોય ગમે એ, પણ અંદરનું કુલક ખોલવાને સંસ્કૃતની ચાવીની આજે ગરજ પડે છે. તેથી પહેલું કુલક હોવું જોયે અને પછી ચાવી હોવી જોયેના નીચમ મુજબ અમારાં ધ્યાનમાં એમ ઉત્તે છે, કે અસલ અંદ સાહિત્ય ઉપરથી સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉભું થયલું હોવું જોયે. તેથી યોગના બાબમાં પારસી ક્રીયાઓ જ્યાં અણીશુદ્ધ આપી હોય ત્યાં તેમના ઉપર ભરેશો રાખવો ખોટો નથી; તથાપી જ્યાં એ પુરાતન ક્રીયા ક્રમો નાશ પામ્યાં હોય ત્યાં સંસ્કૃત શાસ્ત્રાધારે તેને સજીવન કરવામાં કશી આંચકા કરવી જોઈતી નથી. એક બીજી ધ્યાન આપવા જોગ હરીફા હરીફીની બાબત હોંદુઓ અને પારસીઓ વચ્ચે અમને એ લાગે છે કે જ્યારે અંદ, પેહલવી, ને ફારસી ભાશાના દસ્તખતો જમના હાથથી લખવા શરૂ થાય છે, ત્યારે તેથી ઉલટા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અને ગ્રીજના અક્ષરો ડાબા હાથથી લખવા શરૂ થાય છે, (કે જેમ પુરપની ભાશાઓ પણ લખાય છે, ઈત્યાદી) તથાપી જમણો હાથ (તેમજ જમણી બાજુ) અસલના વારાથી જે વડપણ ભોગવતો આવ્યો છે, તે તરફ જોતાં તો જમણાપણુંજ ખરું લાગે છે. વળી પારસી યોગમાં શરાબને આરણ્યમાંની એક નૈવેદ દાખલ અગતની વસ્તુ ગણી છે; હોંદુઓમાં તે તુચ્છાઈ છે. તેની જગે મધ, કેરીનો રસ, અને શેરડીનો રસ એવા મીઠા રસોની ચીજોને શ્રેષ્ઠ ગણી છે. કદાચ એમ કાં ન હોય કે આર્યવૃત, જ્યાં આજેની ગદિયાં ચરે એટલી દ્રાક્ષ થાય છે, તેનો ખમીર ટુલાવતો રસ (જે આજના શીરાજી શરાબને મળતો આવે) તે પહેલાં યોગ ક્રીયામાં વપરાતો હોય; પણ આર્યવૃત છોડનારાઓને તે દ્રાક્ષ ટીપેટની તલેટી કે હીમાલયાનાં શીખર પર ન મળી હોય, તેથી તેઓએ તેની જગે એ સરજમીનોની ઉત્પત્તિના ઉપર કહેલા મીઠા રસો દ્રાક્ષના અમૃતી રસની જગે ક્રીયામાં દાખલ કર્યા હોય? પણ એ બધા મીઠા રસોમાં તેજ રસાયણી તત્વો ભિન્નાવલાં છે કે જે ખીલી આવતાં શરાબની જગો સારે. એવું છતાંપી કોઈક કીસમના બારે રાજ્યમાં હોંદુઓ માંસ અને મદીરાનો નૈવેદ ધરાવે છે એમ કહે છે.

પારસીઓની ઈજ્જતને ક્રીયામાં (ગાથાનો ગાઓ) શીંગડાંવાલાં મોહરોં છે, તે કંઈજ નહીં પણ ગૌમુર્તીની નીશાણીઓ દાખલ અમને લાગે છે; એવી શીંગડાંવાલી માનવરૂપ ગૌમુર્તી ધરાવનાં કોતરકામોમાં જાળજ મળી આવે છે. તેમજ જેમ હોંદુ અને અને ખ્રીસ્તી યોગમાં શીવ, વીષ્ણુ, બ્રહ્માની, તેમજ બાપ, મેટા, ને પત્રીત્ર આત્માની ત્રીમુર્તીઓ છે, તેમ પારસીઓમાંની સંપેતોમેન્યુથ, અંધરે-મેન્યુથ અને અહરમઝદવાલાં નામોની કે એને મલતાંજ ખીજાં નામોની ત્રીમુર્તી હોવી જોયે, જેની નીશાણી દાખલ મજદુર શીંગડાંવાલાં મોહરોંઓના ત્રણ પગ હશે. નાવર થઈ નીકળેલો નાનો પારસી યોગી ગાબ્યાની ચુરૂં લેય છે તે, તથા

ગાઘ્યાની ટોલાનો ગાઘ્યોપેકર ઝુંડો—એ નીશાણીઓખી જે મહાદેવને માથે સુગઠ તરીકે બે સીંગડાંના આકારનો ચંદ્ર ખીરાજે છે, તેને એટલે ખુદાલાની કલ્પનાને ખુદ મલતી છે. કેપ્પુ ને ગુસ્તાસ્પની દરબારમાં પહેલી બેઠકે બ્રાહ્મણ યોગીઓ બેઠેલા ચીત્રોમાં પાડ્યા છે; પછીથી જેહાનને જીહીતનારા ધરાની પહેલવાનો પાડ્યા છે. તેમજ જેખી મોટા પારસી પહેલવાનો હીંદુસ્તાનમાં આવતા, તે હમિશાં બ્રાહ્મણ યોગીઓની મુલાકાત લઈ તેમની દીક્ષા તથા આરીપ લીધા વના પાછા ન ફરતા, એમ પણ નામાં-ઓમાં વાંચ્યે છે. એ દીક્ષા લેવાનું કારણ એમ કે હીંદુસ્તાનથી ધરાન બહુ છેટે પડ્યું; તેથી છેલ્લી દીક્ષા લેવાને ઘણો વખત વહી ગયો હોય, તો પછી તે હીંદુસ્તાનમાં લેવામાં તેમને કશી અડચણ નોતી લાગતી. એ ઉપરથી જાણાય છે કે હીંદુ યોગનાં અને પારસી યોગનાં કુમમાં કશો ફરક સમજવામાં નોતો આવતો. ટીમેટમાંખી હજી યોગ પડ્યો છે તે હીંદુ યોગીઓની દીક્ષાનોજ હોવો જોયે. કેમકે ત્યાં એમ મનાય છે કે ત્યાંના બુદ્ધ ધર્મનો વડો ધર્મગુરુ કદી કાલે મરતો નથી, પણ જ્યારે તે પોતાની કાયાને આ સંસારી માયાથી જ્યાં થવાની હદ પર આવેલી દેખે છે, ત્યારે તે પોતાનો આત્મા સેરની લઈને જેમ નાગ કરચલીને પડતી નાખે છે તેમ તે દેહને પાડે છે, અને પછી પોતાના આત્માને ખીજાં સારાં ખોલીઆમાં પ્રવેશ કરી નવી દેહ ધારણ કરે છે. એમ તેના અવતાર પર અવતાર બદલાયા કરે છે. યોગ યોગવવાના હીંદુ શાસ્ત્રોમાં ચાર વેદ કહ્યા છે; રીંગ, અથર, શામ, ને યજુર. પારસીઓમાં પણ એવાંજ ચાર સાં ધણ છે :—અવસ્તા, ઈજશને, વીસપરદ, વંદીદાદ. યોગીઓએ તેનાં બહુતરો મ્હોડે કરવાં જોયે. કેમકે કાતરની માફક ચક્રાચક્ર ચાલતી તેજી જાપાનથી, રોશની સન-મુખ ડેરવેલી સ્થીર નજરે, સ્થીર શરીરે, સ્થીર સ્વાસોસ્વાસે, સ્થીર ચીતે, તથા સ્થીર સ્વરે, એ બહુતરો ગાથારૂપી કવીતાના છંદોમાં ગાવાં જોયે.

નબલો આદમી યોગ કરવાથી મ્હોટો વીર, વીરનો વીર, થાય છે. અગસ્તી રશીએ યોગ કરવાથી તે એટલાં બલને પામ્યો કે પોતે માનવ તરીકેનો જઠર કોટો ધરાવતો છતાં, સમુદ્ર સાથે કલેશ થતાં વેત કોપીને તે આખો સમુદ્ર પી ગયો. વીશ્વશર્મા પંડીતે લખેલી હસ્તુખી ટીટોડાની વાત હ્યાં યાદ આવે છે. તેની ટીટોડીના મુકેલાં ઇંડાં સમુદ્રની છોળ ધસડી ગઈ. એટલે પોતાની અર્ધાંગનાં કલ્પાંતને અટકાવતાં એ નાનકડો બહાદર, સુનંદો, એકલો, ખાં બોલ્યો :—તું શેની રડે છે, રે મારા પ્રાણ ! હું ટીંચ જોલો પંખી શરીરે છતાં સમુદ્રની સી તાકાત કે તે મારાં ઇંડાં લઈ જાય. જે હવે માઈ પરાક્રમ કે હું સમુદ્રને સુકાવી નાખું છું. હાથી કેટલો ને અંકુશ કેટલો ; વીજલી કેટલી ને પહાડ કેટલો ; દીવાનો જોત કેટલી ને અંધારું કેટલું ; માટે જ્યાં સા-મર્થ રહે છે તે બલવાન ; બાકી ડીલ ઉપર તે શું પ્રમાણ રાખવું. જે સમુદ્ર સુર્યના તાપથી સુકાતો નથી, જે મેષ વૃષ્ટીથી ભરાતો નથી, તેને જોડે ઉદ્યોગનો યોગ રચીને હું શી રીતે આખો પીઈ જઈ મારાં કાર્યની સીધી કરીશ તે તું જોતી રહેજે હો. મારી આંચ લોટાં સરખી કઠણ છે, અને દહાંડો રાત કાંઈ ખુટવાની નથી, એટલે પછી જો-

ઈજ લે કે મારા યોગના પ્રયોગનું ફલ શું નીપજે છે ?—આખરે પણ ખંતે પડીને વી-
ખડું દેવ પાસે કૃત્યાદ લઈ જઈ ટ્રીટોડાએ સમુદ્રને નમાવ્યો હતો, અને પોતાનાં ઈડાં
પાછાં મેલવ્યાં હતાં !

યોગીનાં આશીષ વચનથી જેઓ માહતમ્યપણાંને પામ્યા હોય છે, તેમને
પોતાની મદદે બોલાવતાં દેવતાઓ વઢીક અચકાતા નથી—જેમ ઇંદ્રાપુરીના પતી
અને ગણોના સ્વામી શ્રી ગણેશે રૂપી વીધામીત્ર અને અપસરા મેનકાની અવતરેલી
પુત્રી સુસ સકુંતલાના સ્વામી દુષ્યંત રાજ પાસે મદદ માગી.

વકતાજનો વકતૃત્વ આતુર્યથી શ્રોતાજનોની મતી હરન હરન કરી લેય છે ; કલા-
વંત નૃત્યકારીણીઓ અને ગાયણકારી સુંદરીઓ નાઝ નખરાં, આખા ચેત્રા, અને ગાન
તાનથી મન લુટી લેય છે ; મસ્તકે અને ચક્ષુએ ધણી વીજલી ધરાવનારા યોગીઓ
મનનો કાષ્ટ ચોરનાર શેહારાઓ ગણાય છે ; હસ્તાં રમતાં તંદરસ્ત બાલકને કોઈની
કદરથી લાગીને કરમાઈ પડતું જોયે છે ; જીવની જીસાસા ખેંચાઈને એકવારની અણુ-
ગમતી ઓઝ પર એકાએક તણાવો યઈ પરોલો લાગે છે ; કંઠસનો જીવ જેમ માયા
પુંજમાં તેમ માતાનો જીવ બાલકના પ્રેમમાં ભરાય છે ; શુરવીરની છાતીમાં શુરાતન,
માનીને મમજ માન, પવીત્રાને ડીલ પવીત્રાર્થ ચઢે છે—એ સંધણું શું છે ? યોગનાજ
પ્રયોગ, યોગનાજ પ્રકાર, યોગનાજ અમત્કાર !

સુસ્વરી શબ્દ, ખુશ હલક, ધુંધરચાલો સાદ, અને ગાથા કાવાં પ્રાસાનુપ્રાસી
હંદો જેવાં છટાદાર વેણુ, યોગ સાધણની સમાધિ ધુનની ધુમ મચાવતાં વખત લગાડતાં
નથી. પારસીઓની ક્રીયા કુમમાં હાવનીમમાં તથા ચઢતી ઉતરતી ઢપનાં કુલીઆં
તસલીમાં ઓછું વધતું પાણી રાખી શબ્દ કરવાની રીતી છે, તેનો ખુશ લલકાર
“ જલતરંગ ” વાજત્રને મલતો ઉત્રે છે ; તેથી ગાયણી વેણુ સાથે ગાયણી વજંત્રનું
ભિગાપણું યોગનું ઉત્તમ સાધણ બને છે. વજંત્ર સીઠ્ઠે થતી ગાયણી બેંદગીથી લોહીમાં
વ્યાપી રહેલી વીજલી ચમકાર કરી, લોહીને ઉછાળા આપે છે—જેમ લગ્નનાં ગીતો
સ્ત્રીને કોમળ કંથે સાંભળતાં એકાએક હર્ષની વીજલી બાપે છે, તેમજ જેમ વાંસલીના
સ્વરથી ફુલફુલતા નાગને મોહ પમાડી ગારડી વસ કરે છે તથા તમાશગીરોમાં મતી-
ઓર નજરબંદી કરે છે, તથા જેમ બેંડ વજંત્ર વગાડી લશ્કરને સૂર શુરી ખુબસ
ચઢાવવામાં આવે છે, તથા જેમ વંજત્રોથી સતી થનારી સ્ત્રીની જડતા બોધી તેણીને
મગજ તેજી વીજલીનું જોશ ચઢાવવામાં આવે છે. વજંત્રથી જડતા લોપાય છે,
તેના દાખલામાં લંકેશ રાવણનો ગંભવર કદનો રાક્ષસો ભાઈ કુંભકરણ જે છ માસ
હંધતો ને છ માસ જગતો—તેને હંધમાંથી જગાવવાને વીણાનું વજંત્ર વગાડવું પડતું,
તથા અપસરાઓ પાસ ગાયણ ગવાડવું પડતું. અર્ધ વર્ષનું જાગૃણ અને તેજલુંજ
હંધણ એ યોગ પ્રતાપ શીવાય ખીજું કશું ન હતું—જેમકે સાત ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉચ્ચ-
ણસીઓ ખસે વરણની મુદત સુધી સમાધિ ચઢાવી ગુફામાં ઊંધતા પડ્યા હતા. વજંત્રના
ઢખકારાથી લોહીમાં ઉછાળા ઉછળવાની ખુખીનો એક વધુ દાખલો પારસીઓના

આતશમેહરામમા થતી બંદગી વેલા દેવાતી બોય વખતે વાગતા ઘંટના ધોધારા ટકોરા છે; જેના અવાજના ઠોકા સાથે બંદગી કરનારાઓના લોહીમાં અજબ અમલું થાય છે.

લોહીની વીજલી માથે ચઢવાથી સમાધ થાય છે તેના દાખલામાં લુહુ લાગેલું અને શીફરાનાં મરજવાલું આદમી; ધણું દુખ કે હરખથી ચોક ખાઈ ગયલું આદમી; નબળી પ્રકૃતીનું આદમી જેને “હીસ્ટીરયા” થાય છે, અને જેને ડીલમાં માતા આવ્યા જેવી ધુણામણ થાય છે. લોહીમાં રહેલી વીજલીના ગલખાની ગાલેખીનાં એ સર્વ વાણું છે. રોશની કોષખી રીતે શરીરમાં પ્રવેશક રીતે પેવશ થાય—એકબારગી કહોની કે રોશનીની વીજલી પીવાય—અથવા તો શરીર પર તે એટલે દરજ્જે ચઢ કે જાણે આરપાર ખીલોરની માફક પારદર્શક દેખાતું શરીર થાય; તો તેની શુદ્ધતા ને પાવનપણું, મગજે આત્મીક ચૈતન્ય સાથે ચઢતાં, એવાં વીચીત્ર ક્રમ ઉત્પન્ન કરેજ કરે.

સમાધ ધારણ કરતી વેલા અદ્ય પલાંઠી વાળવી સારી છે. ડાકરો કશું પણ ઓસડ ચામડી પર લગાડી શરીરની ભીતર તેની અસર ઉતારવા માંગતા હોય છે તો તેઓ તે ઓસડ બગલમાં, કાત્રાખાં, કે એવાજ કુમલી ચામડીના ભાગ પર ભરવે છે—જેમ મરકટ તવાઈ રહેલાં છોકરાંને એજ અવ્યવો મારફતે “કાડ લીવર આધિલ.” એ કુમલા ભાગો, સાંધો વખીને એકએક સાથે ખીડાતાં, શરીર વીજલીને ગરમીનાં ધર્ષણ દારે ઉછંગ આપે છે, તેથી યોગનો અમલ ચઢે છે. યોગી જનને જે બહુજ ચૈતન્ય ચઢી કશા રંગારંગ પ્રકાશ, તુર, તેજ, કે રોશની દેખાય, તો તેમાં તેણે પોતાને વીસારી વાળીને મન પરનો કાચુ છાંડવો નહીં. પણ એવર્ય અંશનાં સાક્ષાત દર્ષણને પોંચતાં સુધી કાવકાપણે ભણતર ભણતા પોતાની સમાધમાં વહાજ જવું. ગરમીની જગ્યા વીના યોગ થતો નથી. તેથીજ મંદીરમાં દેવતાઓના આસનો મંદીરનાં ભીતર-ખાનાંની વઠીક ભીતરમાં રાખ્યામાં આવે છે; ત્યાં દીપક ધુપ વગેરે કરવામાં આવે છે. યોગમાં શરીરની કવાયદ કરતાં મનની કવાયદ, મનની કવાયદ કરતાં આત્માની કવાયદ, અને આત્માની કવાયદ કરતાં જ્ઞાનની કવાયદ, ધણી કરવી પડે છે. એમાં હારીને હઠવું ન; કેમકે કામ જેમ મોટું, દામ તેમ ઝાઝું. જે મન તદન ચંચું થયું, તો શુદ્ધ સ્વસ્થતા થઈ જાણવી; જે તેની જગે અંગમાં મોટું કુત્રીમ મસ્તાની ભરેલું બલવાનપણું આંકું, તો યોગની શક્તીએ શરીર માયા સાથે મલી જઈ પ્રયોગનો અમલ બરહમ મેલવેલો જાણવો.

એકએકનું પેવંદ પકડી જોડ લગાડવાથી પણ જોર મેલવાઈને શરીર જુગેશ જેમ મનનું જોશ ચઢેછે—જેમ મેસીડોન્યન ફેલેક્ષને થયું; જેમ સાથે પેવંદ લગાડી જશન કીવામાં પારસી બ્રાહ્મણો આતશ ન્યાયશ ભણતાં કરે છે. એથી પ્રાણી વીજલી ફરતી કુદડીમાં ફરે છે; ગરબો શરૂ થવા આગમજ સુંદ્રીઓ પણ ચકરડે વલી પોતાનાં આંગલાંસે પોતાની પડોસણનાં આંગલાંનું પેવંદ લઈ થોડોક વાર કુદડી ફરવાની ટેવ હજી કહીએ કહીએ નજર આવે છે તેમ. અમને લાગે છે યોગ, પ્રકાર પ્રકારના હશે. સર્વ ઈશ્વરી શક્તીઓની સાધણના યોગ હશે. પણ તે સર્વમાં સર્વોત્તમ એટલે કે

યોગનો પણ યોગ તે આત્મશનો યોગ હશે. યોગીની પ્રકૃતી નબલી હય તો તેનાં ચી-
ન્હમાં તેને ત્રમર આવી નેણ ચઢી જાય, બત્રીશી પડી જાય, મુરઘાં આઘ જાય, વખતે
એમ પણ લાગે કે જાણે એકાદો આણદીઠ તત્વ (અંદરની વીજલી), શરીરની શક્તી
સેરવી કહાડી સધલો કસ પીઈ જતો હોય. એવા બનાવોથી નાનકડા યોગીની સંભાલ
કરવાને આતર પારશીઓમાં નાવર મરતબમાં પુરા પાકાને કબજે સોંપવામાં આવે છે.

સ્વાર્થે સ્વાર્થ સુધારણુ કારણુનો “હોમ્યોપાથીક” નીયમ, ગૌનીર અથવા આ-
ખર એટલે સોનાનું પાણી અથવા નીરંગ (તરા)માં સમાયલો હય, તો તેથી આપણે
ધણું આશ્ચર્યમાં પડ્યું નહીં. ગૌનીર અને ભખમ ભેલીને પારશી યોગ મેહલનાં કુ-
મોમાં પાવામાં આવે છે; તેમજ તે ડીલે લગાડી ડીલને તેથીજ સાફ કરવામાં
આવે છે. ગંધીલી કાયા અને માયાવૈ આત્માને સ્વચ્છ કરવા સાઈ “હોમ્યોપાથીક”
નીયમથી તો એ સધલું બુઝરગ યોગીઓએ ન ફરમાવ્યું હોય? એ બન્ને વાણુઓ
(નીરંગ અને ભખમ)ની ગરમી અતીશ્ય છે. તેથી શરીરમાં ગરમી થાય છે; આમ-
ડીના રૂવાંટાં નીકળી છલટે છલટે ઉડી જાય છે. તેથી જોકે ગોરબ મુનીના યોગ હે-
ઠલ મેનાવંતી રાણીએ પઠવેલા પોતાનાં બંગાલાના-રાજા-દેકરા ગોપીચંદ જેવી અમર
કાયા કરી ન થાય, તોય તેથી તેના સરખી કંચન કાયા તો થાય છે. પારશીઓની
નવજોતની તથા બરશનુમ લેવાની તથા નાવર મરતબ કરવાની કીયાઓ, તે અમને
યોગના અઠ ઉતર તબક્કાઓ ભાસે છે. બરશનુમની પ્રથમ કીયાનો અમલ રચતી
અખતે સુર્ય સામે તપતા તડકામાં, દશા બાંધી કસ કહાડી, ચાર દેશા બાંધે છે (સુર્ય
નહીં હોય એવા ઓમાસાના દીવસમાં એ કીયા કરી શકાતી નથી); નીરંગ, ભખમ,
રેતી, ખાક, આખ વગેરેના કેટલાક લેપ તબક્કે દર તબક્કે કરાવતા જાય છે; દુષ્ટ શ-
ક્તીઓથી નેધાહ રાખવા આતર કુત્રાની સંગાત રાખે છે; અને પછી ઊંચા ટેકડાને
તબક્કે પુગતાંજ તેને પાણીથી ઓઠી નાખી શુદ્ધ કરે છે; જેના સાથે દીક્ષા આપવાનું
કામ પૂરું થાય છે.

એવા યોગીને નવ દીવસ સુધી કશાને પણ અડકવાની બાધા છે. હીંદુ યોગમાં
પવીત્ર ગણેલાં આમડાંતા, કામલાનાં, કે વસ્ત્રનાં આસન પર બેસી (એમજ ઇન્દ્રજને-
ધાની બેઠક પરખી આસન કરવામાં આવે છે) યોગી તપ કરવો જારી કરે છે. બંને
દહાડાનો ગાળો નાખીને તેને એ દરમ્યાન ઓખો કરવા સાઈં નહવાડવામાં આવે છે.
બધો વખત તો તેણે નીરંગથીજ કામ લઈ જે ચારદશા કે સરમાંથી ઉગીને પાઉમાં
અસ્ત પામે છે તે ચાર દશાને નમસ્કાર કરી સાધવી, પાંચ પેહ સાધવી, ઈત્યાદી ભ-
ણુતરો કરવાં. તેનાથી ખાવાનાં કે પીવાનાંને અડકાય નહીં; એનો અર્થ અપવાસ
કરવાનો હોતો સમજાય છે. ગોસલ થતાં તેનો યોગ અફલ જાય; અથવા કશી ખ્યુ
પાંતીનો દાધ તેનાં શરીર પર કે કપડાં પર દેખાતાં તેનું બરશનુમ ખતા થાય; એવો
પણ નીયમ છે. એ કારણથી બરશનુમ બેઠેલા મોખેદોને રાત દીવસ જગ્રણુ કરી
ભણવું પડે છે; અગર એક જન સહજ સરખો વીસામો લેયછે, તો તેનો સાથી તેટલો

વખત ભણતો ખેસો દુષ્ટ માયાઓની અસરની તેના પર ગહ્યો થવા ન દેવાની સંભાલ રાખે છે. તેવા સાથીને જરા પણ ખલલનો ખત્રો પડે છે કે તે તરત પેલા વીસામો લેનારને તાલી પાડી જગાવે છે; જેથી તેની તેટલા દહાડાની મેહનત કુંડી ખલલને મારે ખાલી ન જાય. એવા સુધ્ધ થયલા યોગીને પુર્ણ થયલા (હોમ કલામ) યોગીઓ પોતાની સંક્રમાં પછીથી “આમોન્ના” કરે છે. કથાપણાનાં સેહજપણાં જેટલાખી, કે ઇત્તેક્ષાકના ઇત્તેક્ષાક જેટલાખી, શરીરે કે વીઆરે મેલા આસામીઓનો યોગ તડકાવી તેમને રદ કરતાં બુઝરગો કશી આંચકી કરતા નથી. સુદ બનેલા દાખલાઓ છે કે જેમાં કુકત આંગલીનાં નખમાં જરા મેલવાલા એક મોખેદને તરત કલમ કાપી બરશ-નુમથી રદ કીધો હતો; ખીજ એકે પોતાના હરીફને ખાસકું મારવાની ધમકી આપવાથી તરત તેને પણ અવાવ કીધો હતો. એટલી તનની તથા મનની સફાઈ જાલવવાને બુઝરગો ખંતી હતા. ઊંઘાડે પગે કે ઊંઘાડે માથે ખેટલાનેખી મેલાપણું વલગે છે એવાજ વીઆરથી તેઓ તરત રદ કરી દેતા—પછી તે પોતાનો સગો દીકરો હોય તો તેનો વઢીક મુજકો ન કરતાં. પારસી યોગીઓનાં ખાન પાનની દરેક વસ્તુ, ગમે એવી સુધ્ધ વસ્તુ વઢીક, ઓખાં પાણીથી પાવ કર્યાં વના તેમના વપરાસમાં આવે નહીં, તેની તેઓ તરફની ધણી બારે ઓકાસી છે. યોગીને સફાઈ એટલી જરૂરની છે, તેથીજ તેને સફેદ કપડાં પેહરવાનું ફરમાન છે કે જેના ઉપર સહજખી ડાઘ પડે તો તરત જ-ણાઈ આવે. ગમી તથા શાદીના હરેક વખતે રોશનીનાં કીરણ વના કશું પણ ધાર્મિક કામ નહીં લેવાનું સખત ફરમાન પારસી યોગીઓમાં છે.

પારસીમાં મરણ પામેલાંના મુકતાત, ફરવપી, બાજ, જશન, અર્ધીધાન, સતુમ, ગાથા, ઇજશને, રવીથવન વગેરે થાય છે, તે રોશનીના પ્રયોગથી એક સુખદાયક બાગે ખેહસ્ત જેવી સમારેલી જગામાં ખેશી, મુવાંઓના આત્માને આમંત્રણ કરી તેમને શાંતી થાય, એવાં પાણાંથી તેમને સંતોખવાની નેમથી સ્કાપવામાં આવેલું હશે. એવી ક્રીયાઓમાં ધરાવેલી પવીત્ર વસ્તુઓ અપવીત્ર અને પરકોમનાં આદમીઓને આપવામાં મોટું પાપ છે—જેવું પાપ એક પત્નીણી સ્ત્રીને એક ચાંડાલ સાથે વરાવતાં થાય, અથવા જેવું ચંદ્ર સરખી કાંતી ઉપર ઘરણુ સરખું ઢાલું પાડતાં થાય. એ વસ્તુઓ યોગે ચઢેલાં સીવાય કોઈ ખીજાંથી ભક્ષ ન થાય.

યોગ પ્રકરણથી ફારગ થતાં વેત નેહાર કોઠે પાણી પીવું, નકોરડે પેટ જમવું, તા-તેલ અંગે નહાવું, પસીના ટીપાતાં શરીરે થંડો વા ખાવો—એ તંદુરસ્તીના કાયદાઓ વોડયા બરાબર છે. તેથી જરૂરની રૂચી રૂચી ખગડી બદલજમી થાય છે; બદ-હજમી તે મીતનો વડો પ્રધાન છે. કેરી, ચેરડી, તથા કોપરામાંથી નીકલતા પ્રવાહી, તથા દુધ, ધી, હોંદુ યોગના મુખ્યાધીકારી શ્રી મહાદેવની પ્રસન્નતા પામેલી મુખ્ય ઓઓ છે. એ સર્વ વસ્તુ પારસીઓની બાજ જશનની ધર્મ ક્રીયામાં, આદર મહી-નામાં થતાં આતથનાં જશનમાં, મુકતાતમાં, ધરાવવામાં આવે છે. હોંદુઓ આત-થમાં ઓખા ને ધીહી હોમે છે. પારસીઓ લગન, નાવર, મરતખ, નવજોતને શુભ

ટાંકણે ધીના દીવા ભરાવી મહાં ચોખા હોમે છે; તથા જવ કે ધર્જીના ફરન કરી અ-
ચારીના આતશ નજદીક ધરણે છે. તેમજ નાલીએરની કાત્રીઓ અને ચોખા
નવજોતમાં, અને ફક્ત ચોખા લગનમાં, છોકરા છોકરીનાં સર પર કાં આતશની કાં
દીવાની રોશની સતમુખ વધાયે છે.

પાણીનો યોગ કરતી વેલા ગંગા જમુનામાં દુધ હોમવાની રીત, અને અરદ્વીસુ-
રમાં તથા અચારીના કુવામાં “ જીવામ ” હોમવાને લગતી રીત, એકસરખીજ હશે.
અરદ્વીસુર ન્યાયસમાં તો લખે છે કે “ હાલ્દીનામ પચ્ચેમે.”

માતી પુરૂષ કામી હોય છે, તો તેનામાં યોગ અને કયોગ બળેલા જાણવા.
આજે ઘણા માતીઓ વીજલી ચૈતન્યથી મુએલાં આદમીને જીવતું કરવાનો યોગ કર-
વાની નેવડમાં પડ્યા છે. સઘલાં ચૈતન્યનું મુજ રોશની ભરેલી ગરમી હોવાથી, તેઓ
તેમાં મોડે વેહણે કૃતેહ પામી શકે.

આત્મશક્તી એક હોય, તે યોગીને મલેલાં જ્ઞાન વડે અનેક થાય છે; તેની
સાથે લાગાંજ તેની જ્ઞાન શક્તી અને શરીરી શક્તીનાં સાધણો વધી એકના અનેક
થાય તો તેમાં સહ સમજ પડતી સાદીજ વાત છે, ને નવું કંઈજ નથી.

ન્યુટ્રને ગૃત્વાકર્ષણનો જગ પ્રસીદ્ધ નીયમ કહાડ્યો; આજે ઘણાક પંડીતો બધા
નીયમોના નીયમ દાખલ “ પૈસા ” ને ગણે છે : જેમ કહ્યું છે :—ખીજકો ખીજ નીર,
દુધકો દુધ માંકો દુધ, લીઝતકી લીઝત મીથ, પ્રથમતાકી પ્રથમતા ઝોંકાર. તેમ અમે
ધોર્યે છે કે “ આકર્ષણકો આકર્ષણ ઓર મોહીનીકી મોહીની ”—અચ્છી. અસી
પોતાની આકર્ષક શક્તીથી પોલાદને ને પાષાણને વટીક ભક્ષ કરી ખાખ બનાવશે. તેને
આખી શૃષ્ટીનો ખોરાક હોમશે, તોય તેની આકર્ષણ શક્તી મંદ મારી સંતુષ્ટ ન થશે
કે ન તૂટી પામશે, પણ સામી વધશે. જ્ઞાન, વીર્ય, ખુબશુરતી, પાકીજગી એ સર્વ
ગરમીનાં આકર્ષણનાં વાણાં છે. તેની મોહીનીનાં વાણાંથી હીરા, માણેક, રોશની,
સોનું, સર્વ અલંકૃત છે. એ બધાંમાં એટલું યાદ રાખવું કે એક નહાની ચણગી કે
છટકલામાંથી એવી મોટી શક્તીનો આતશ રોશન થાય છે—જેમ આત્મ જ્ઞાનથી
મહાભારત યોગશ્લ.

કાયદાનો કાચુ રાખવો, એ યોગીની મોટી ફરજ છે. સેમન કરે તો પોતાનાં
બલથી પોતેજ ટુંકાઈ જાય—તેનું વીરપણ તે ઘેલપણ, જ્ઞાન તે અજપણ, પરેઝગારી તે
નાપાકી, મોહીણી તે લંપટી, અને સીદ્ધી તે નીષ્ફળતા થાય—જેમ મહાવતનાં અંકુશ
વનાનો હાથી પોતાની પણ ખરાખી કરે અને સાથે લાગી ખીજની પણ ખરાખી કરે.

પંચામૃત, એટલે પાંચ અમૃત (દુધ, ધી, મધ, શેરડીનો રસ, અને યાતો પાકી
કેરીનો રસ, કે અથવા તો નાલીએરનું પાણી) તેમજ પંચ ગવ્યથી મહાદેવની મુર્તિને
સ્નાન કરાવવું શાસ્ત્રોમાં ઘણું ઉત્તમ લખે છે. પાણીમાં ઉંભા રહી, સુર્યના ખીંચમાં
ધ્યાન ધરી, જપ કરવો પણ યોગનું એક પવીત્ર સાધણ લખે છે. વલી લખે છે કે
જપ કરવા સાહે કામલાના આસને બેઠાથી સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય છે; કાજા રંગનાં

આમડાં પર બેસવાથી મુક્તી મળે છે; વાઘનાં આમડાં ઉપર બેસવાથી મોક્ષ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે; દર્ભનું આસન કરવાથી જ્ઞાન, અને પત્રનું આસન કરવાથી આરોગ્યતા, ફળે છે; વસ્ત્રનું આસન કરવાથી લક્ષ્મી મળે છે. તેમ વળી ઉલ્કુ, પદ્મરેનું આસન કરતાં દુષ્પ, લાકડાંનું આસન કરવાથી નાના પ્રકારની વીડાકારી, અને ફક્ત પૃથ્વીનું આસન કરવાથી જપની નીશ્ફલતા, થાય છે. જપ કરવામાં જો સ્ફાટિકની માલા વાપરી તો સામ્રાજ્ય મળે છે; બજરબદ્ધાંની માલાએ અતીશ્ચી અતીશ્ચ લક્ષ્મી, દર્ભની ગાંઠોની માલાએ આત્મજ્ઞાન, રૂદ્રાક્ષની માલાએ સર્વ મનોરથની પરીપુર્ણતા, પરવાલાંની માલાએ સર્વ લોકની વશીકરણતા, આમલીનાં ફલની માલાએ મોક્ષ, મુક્તાફલની માલાએ સર્વ પ્રકારની વીદ્યા, માલુકની માલાથી ત્રીલોકની સ્ત્રી વશીકરણતા, નીલ રંગનાં મરકટ મણીની માલા શત્રુને બધા ઉત્પન્નકાર, સુનાની માલાથી પુસ્કળ લક્ષ્મી, રૂપાંની માલાથી ઇચ્છી કન્યા પ્રાપ્તિ થાય છે; પારાની માલા એ બધાં સર્વ કામો કરી આપનારી છે. એઓમાં ૧૦૮ મણુકાની માલા ઉત્તમમાં ઉત્તમ, ૧૦૦ મણુકાની માલા ઉત્તમ, ૫૪. અથવા ૫૦ મણુકાની માલા મધ્યમ, અને ૨૭ મણુકાની માલા અધ્ધમ છે. (સોતાની, રૂપાંની, મોતીની, અક્રીકની, કેરબાની વગેરે તરબીઓ પારસી બકતો વાપરે છે.) જપ કરનારે “જોની મુદ્રાબંધ” નામનું ઉત્તમ આસન કરવાની રીત એવી રીતે શાસ્ત્રમાં લખે છે કે ડાબો હાથ યુગા ઉપર, તથા જમણો હાથ શ્રીવાવ્ય ઉપર મુકવો; તેમ કરે, ને જે મંત્રનો જપ કરે, તે મંત્રની સીધી પ્રાપ્ત થાય છે. (એનેજ મંત્રનું આસન ઇજ્જને, વંદીદાદ, વીસપરદગી ક્રીયામાં જે મોહરો ઉપર મુકેલી કાં બરસમ કે કાં હાવનીમનો શ્રીવાવ્ય ૩૫ લાલા ના ઉપર એક હાથ, તથા બીજો હાથ પોતાના પલાંઠી વાલેલા યુગા ઉપર મુકીને, પારસી શાસ્ત્રણ કરે છે.)

આ યોગ પ્રકલ્પ અમે અત્રેજ સમાપ્ત કર્યે છીએ. તેમાંના વીચારો ફક્ત સુચણાઓ દાખલ વીદ્વાનોને ચરણે મુક્યે છીએ. એને લગતી બીજી હેટલીક કાવ્યરૂપ બાબતો એ પ્રકલ્પ લંબાણ થઈ જવાના બધથી અમે તાછી કાઢી છે, તે કોઈ બીજો ઘટનો પ્રસંગ પડવે હાય ધરીશું.

પ્રપંચી વીરો “અલસીબાયડીસ.”

ક્ષત્રવટનાં તંત્ર પ્રપંચમાં વીખ્યાત થયેલો આ વીરલો ગ્રીક્ષપન ધસુગ્રીજના જન્મ આગમજ ૪૪૮ વરશની વાત પર એટલે આજ ૨,૩૩૪ વર્ષની વાત પર જન્મ્યો. તે કોઈ કહે છે કે ૪૦) ને કોઈ કહે છે કે ૪૬) વર્ષ જીવ્યો. તે ખાન-દાની હતો, ખુબસુરત હતો; એવો ખુબસુરત કે જીંદગીના પહેલા ત્રણે તબક્કા અમ-પણ, જવાનપણ, અને મરદપણમાં તેની ખુબસુરતી જલવાયલી રહી હતી. તેની જીખલી લપસણા લેતી હોવાથી તેની બોલીમાં એક જાતનો મીઠાસદાર ઠણકો રહેતો. એ ઠણકો કેવો કે જાણે “રમકરૂં” બોલતાં “લમકલું” બોલાર્ધ જાય તેવો. પણ એ પોર્થો અમપણથીજ મનશક્તિમાં પક્ષો હોવાથી તે પોતાની આ આંખણને એટલે બહા ધણેતર આસામીઓની ફેરવીતોલ ટેકડી કરતો. કોઈ “ગોરો” હોય તેને “ગોલો”, “બોડકી” ને “બોલકી”, “ચોરી” ને “ચોલી”, “પોરૂ” (છોક-રૂં) ને “પોલું”—એવી એવી રીતે પોતાની સ્વભાષામાં અર્થ બદલી નાખતો.

તેને મોટાઈ મારવાનો ભારે અભખરો હતો. એક વેલા કુસ્તી કરતાં કરતાંમાં તેના હરીફનો દાવ ફાવવાની બાજુ પર આવ્યો. અલસીબાયડીએ જોયું કે હા-રશ તો ખરાબ લાગશે. તેથી તરત સમયસુચકતા વાપરી તેણે પેલાની બાજુમાં મારી ડાચુંને ડાખી અચકલું ભર્યું, કે પેલાએ તાણી ચીસે પોતાની ચીપલી બીડેલી છોડી દેતાં તાણો માર્યો કે “એમ બાયલાની માફક કરડતાં જાણ્યું.” અલસી-બાયડીસ કહેતે, “ના, સીંહની માફક.” એક વેલાએ એ અને એના ગોઠયાઓ કરી રસ્તા પર ખસાદાવ ખેલતા થા, તેટલામાં એક ભારખરદારી ગાડું આવી લાગ્યું. એ વખતે અલસીબાયડીસની પાસા ફેંકવાની વારી હતી. ગાડાંને જગો આપવાને તેના સર્વ સોખતીઓ તો દાંહે બાંહે થઈ ગયા. અલસીબાયડીસ રસ્તા વચે આડો પડીને લાંબો થઈ સુતો, ને ગાડાંવાલાને કહેવા લાગ્યો કે તારીમાએ સુંઠ ખાધી હોય તો લે હવે હંકાલ. ગાડાંવાલાને પોતાને ઘોડા ડોભાબા વગર છુટક થયો નહીં, કેમકે હાથે કરીને પેલાનાં દીલપરથી ગાડું ચલાવી તો નહીં લઈ જવાય.

ઘણા વીષથી એઠીગીયનો એને કુછંદમાં લંપટાવવાને પેચમાં ફરતા. પણ તેટલાં સારે નસીબે એને શીલસુક સોફેડીસની ગાંઠ પડી. તેણે એને સદ ઉપદેશ કરી ખરે માર્ગે ઠાપ્યો ખરો, તોખી તેથી કરીને તેણે તે જમાનાનાં બધાં કુલક્ષણો છોડી દાઘાંતાં એમ નહીં. એક પરદેશી જે તેની ખુબસુરતી દેખીને તેના પર ખરા આશકતા જ્યો દીવાનો થઈ ગયો હતો, તેની હાલત સુફલેસ છતાં તેણે પોતાનું અર્ધ વચો સાગ્રીને તેના સો સોનાના સીકા એકઠા કરી

અહસીબાયડીસના હોશાન પર કુરબાન ક્રીધા. આ જોઈ અહસીબાયડીસ મનમાં હસ્યો ને તેને રાતે જમવા તેડ્યો. સારી તરેહથી મહમાનશારી ક્રીધા બાદ તેણે તેને પેલા સીક્કા પાછા આપી કહ્યું કે કાલ રોજે મહસુલની જમાવંચી બાબતના યુદ્ધા જાહેર લીલાંઉથી વેચવાના છે, તે સરકાર પાસેથી ઈજરે રાખવા સાઈ જે જે ઈજરદારો હાજર થાય તેમાં તમેજી હાજર થજો. પરદેશીએ તેમ ક્રીધું, ને આગલા ઈજરદારોએ જેટલી રકમ આપવા માંગી તેના કરતાં એક ટેલંટ એટલે સુમારે બે હજાર રૂપા જેટલી વધતી રકમ આપવાની “ખીટ” મુકી. આ નવા રખનાખોરને દેખીને જીના ઈજરદારો તો તેની પર બહુજ બળવા લાગ્યા, ને જ્યારે કંઈ નહીં કાબું ત્યારે બહાનું લાયા કે એ ધણીનો જમીન કોણ. પરદેશી તો ધબરાટમાં પડ્યો. તેણાં અહસીબાયડીસ જે લોકનાં ટોલાંમાં ભરાઈને સઘલો તમાચો જોતો હતો તેણે શબ્દ ક્રીધો કે એ ધણીનો હમી હું છું—એકથી તે એક લાખ બુધી, વાસ્તે બેલાસક માઈ નામ નોંધો. આથી જીના ઈજરદારોએ આંઈ પડી તથા વધુ ધબરાઈ જઈને પરદેશીને ધણી કાકલુદી કરી પધલાવ્યો, તથા ના હા કરતાં તેને એક ટેલંટની પાઘડી બંધાવીને હક મુકાવ્યો. એ રીતે અહસીબાયડીસે તે પરદેશીની જાનફેસાનીનો બદલો પારકે પર્ષસે ખટાવી વાલ્યો.

જાતે તવંગર ખાનદાનનો નખીરો હોવાથી તે છકેલ થઈ ગયો હતો. આપણે જાણ્યે છીએ કે લાડબેલા પારસી છોકરાઓમાં “મારી મરઘી પાછી લાવની” તથા “માય, મને એની આંખ ફોડવા દેયની” એવી એવી વાતો છે; તેમજ મસ્તીખોર છોકરાઓએ અલકસેથી પોતાના માજરને ધબો મારવાની, તેની ખુરસીની નેતર બંધેથી સરખી કાપી રાખીને તે પર બેસતાંજ કે અંદર બંદીવાન પેટે તેને હાથે પગે બંધી લેવાની, ગળ્યામાં સાંભીનો ખરચો ધોળી તેનો રમાલ ખરડી અંજાણતી ઝટપટમાં મહોડું લુછતાં તેને હચસાનનો સીંચીભઈ બનાવી દેવાની, કે તેના વાણ્યા સાઈ પોશાકની બેચનાંણ કરી તેને અધુરી નોતીની આફતીમાં હંધારો કરી નાખવાની વાતો છે. તેવીજ વાતો એ છકેલ છેલ છોકરા અહસીબાયડીસ વીચેથી છે. તેણે માજર પાસે નીશાલમાં આપડી માંગી. માજર પાસે તે ન હોવાથી ના પાડી. એટલે આ પૈસાદારના પોરચાએ મીહજમાં આવી માજરનો કાન અમરેડી અમટો તોડ્યો. તે તેના પૈસાને મારે વણાઈ ગયું! હાથનો છુટો થવાની એવી ટેવ પડ્યાથી જરા જરા કરતાં તે છેક “ફાસ્ટ” જવા લાગો. એકંસ શહેરના એક ધણા આખરદાર શહેરી નામે હીપોનીક્સનોખી તેણે એક દીવસ ના લેવા ના દેવાનો ભર ચકલાને ચક્રવે કાન ચીમરેટ્યો. આય બનાવથી રૈયતના લોકમાં ભારે ચરચા ચાલી રહી. લોક કેહવા લાગ્યાં કે શું પેરીક્લીસ આપણાં રાજનો વડો અધીકારી છે, ને તે એનો અતલગનો સગો લાજે છે, તેથી એ કોઈનો કચો દરેગ કરજેજ નહીં કે. જ્યારે આવી આવી રીતની તાણા જાણીઓ કોપાયલી રૈયતની ખફગીના પરીણામ દાખલ અહસીબાયડીસના સમજવામાં આવી, ત્યારે તેની પુંદ ખુમારી ઉઠી ગઈ. તે તરતજ હીપોનીક્સને

ધરે ખારવણે સવારે ચભોરાંમાં ગયો ને તેની આગલ હાથખણ કરી, સર નમાવી, પોતાની ગરદન રજીવ કીધી કે બને આહે એવી શીક્ષા કરેા. પણ હીપોનીકસે તેની આવી દીલની દુલ્હાઈ દેખીને તેને માફ કીધો, તથા એ વાતને થોડો વીલંબ વીટ્યા કેડે તેના વેરે પોતાની દીકરીખી પણ પરણાવી. દીકરીની રીતમાં આપે પા લાખને સુમારે રૂપ્યા દીધા; પણ જ્યારે પાછલથી તેણીને પેટ ખાલક અવતર્યું, ત્યારે તેની જોહરીપોહરીના ખીજ દશ હજાર રૂપ્યા અલસીખાયડીસે માંગ્યા કે વાહ, વહી એમાં વેહવારની વાતે શું છે? વાત અડસે અઢતાં વધી જવાનો સંભવ હતો, તેથી પરસ્પર સમજીત કરી એવી માંડવાજ થઈ કે સસરો વગર છેવે મરણ પામે, તો જમાઈ તેની સંધી દોલતનો હકદાર વારસ ગણાય.

ઐરી બહુ ડાહી ને ધરરાખુ હતી. તેણીએ પોતાના છત્રપતી આવેદની વેશ્યાઓ સાથની લક્ઝાર્થ ધણોક વખત સુધી તો સાંખી અખાડા કીધા. અંતે અતેરં થવાથી જ્યારે તજ ખમાયું ત્યારે પોતાને મહીયેયે જઈ રહી, અને ધારા પ્રમાણે ફારગતી લખીને વરને તલાક દેવાને ઠરાવ્યું. એ તલાકપત્રીકા હાથોહાથ પોંઆડવાનો રવૈયો ધારામાં લખેલો હોવાથી ખાઈ જ્યારે પોતાના ધણીને તે આપવા આવી કે તેનું દીલ તેણી પરં દોડ્યું; તેણે મોકલે હાથે ધસ્તો જઈ તેણીને છાતી સરસી દાખી ભર લોક વચે બગલગીરી કીધી, અને પાંખડી પકડીને પોતાને મુકામે વળાવી લાવ્યો. એ વખતથી તે અલસીખાયડીસ મરણ પામ્યા તલક એ ખાઈ સાસરાંમાં પગ ખોમીને રહી.

પોતાના સગા પેરીકલીસને એક દી અલસી ખાયડીસ મલવા ગયો. ત્યારે તેને જવાખ મલ્યો કે રૈયતની હજીર હીસાખ કેવી કીસમથી રજી કરવો તેની ચુંચવણમાં તે રોકાયલો છે. અલસીખાયડીસે કહ્યું કે “હીસાખ આય રીતે કે પેલી રીતે આપવાની જગે તે કશોખી હીસાખ ન આપે તો સાં, કે કોઈ વાંધા વીટી કહાડવાનું ઓહું મલેજ નહીં.”

સોક્રેટીસ શીલસુફની સોખત સાધવાનો ફાયદો કેલવણી, નશીએત, આણક વગેરે શીખવાનો થયો તે તો એક, પણ એ નામદાર મરદની સંગતથી પોટીડ્યાની લડાઈમાં તેનો જીવ ઉગર્યો તે ખીજો. એ લડાઈમાં આખાં શરીરે ધાહ ઝોભતો ભારે જખમી થઈ અલસીખાયડીસ મુચ્છા ખાઈ પડ્યો કે તેવોજ તેની વાહરે સોફ્રેટીસ ધાયો. ભારે જવાંમદી કરી તેણે તેને તથા તેનાં બધાં હટ્યારોને શત્રુની ગાલેખીમાંથી બચાવી લીધાં. છતાં સેનાપતીએ અઠણ બહાદુરીનો આન સોક્રેટીસને આપવાની જગે અલસીખાયડીના ગંજ તરફ નજર રાખી તેને આપવાની ભલામણ કીધી. એ આન મલ્યાથી અલસીખાયડીસનાં પરાક્રમે ઉત્તેજન મલ્યે, એવો અંદેશો પુગાડી એ વીદ્વાનેખી સેનાપતીની ભલામણની ખુબ રીતે તરફેણ કરી પોતાના વહાલા શીખ્યને આન અપાવ્યો. પાછલથી ડેલ્યમની લડાઈમાં સોક્રેટીસ એવીજ રીતે દુશ્મનોનો ભારે ગલ્થો થવાથી અજખ બતંગીમાં આવી પડ્યો હતો, તે વેલાએ અલસીખાયડીસે પોતાના જીવને જોખમે તેની આડે પડી તેનો જીવ ઉગાર્યો હતો.

મોહટી કીમત આપીને એક વખત એણે એક ડુંગર જેવો લાગતો કદાવર તથા દેખાવડો કુત્રો ખરીદ્યો. એ કુત્રાની પુછડી ઘણી કૂંકડી છતાં મગજમાં વાઈ આ-
ણીને તેણે તે કાપી નાખી. લોકો તે વીથે ઘણી ખડખડ કરવા લાગ્યાં ત્યારે તેના
મીત્રોએ તેને ઠપકો દીધો કે એમ કેમ કર્યું? તે કહેજે, “એ એમજ, લોકને એ
પુછડીનું બોટું પીખવાનું મલે કરીને મેં આસમાસ એમ કીધું; ન તો પછી એ લોક
મારે વીથેથી ખીજી જીકી સાચી વધારે ખરાબ નીંદા કરતે.” લોકપ્રીય થવા માટે
કેટલાક માતખર એકીનીયનોએ ગામના લોકનું વેંહચાણું કરવાની રસમ રાખી હતી,
તે પ્રમાણે અદસીબાયડીસે પણ કર્યાથી તે રૈયતનાં લોકમાં ઘણો દીલનન થઈ લાગ્યો.
શીલસુક પ્લેતો શયરો મારી જાય છે કે “એક દી સોકેડીસ ગુરૂએ અદસીબાયડીસને
સખક દીધો કે, “ચેલાજી! અગર લોકપ્રીય થવા કીર્તી ખાટરી હોય તો આપણા શત્રુ
લોકના સેનાપતીઓનાં રણચરીત્રોનો અભ્યાસ રાખવો.” અદસીબાયડીસે કહ્યું,
“ના જી ના ગુરૂજી સાહેબ! રૈયતને વહાલા થવું હોય તો પંખી પાલવાં!” (કેમકે એક
વખત વેંહચાણું કરતાં કરતાં તેનું પંખી તેના હાથમાંથી ઉડી ગયું હતું, તે પકડી આપ-
વાને માટે બધું વેંહચાણું લેવા આવેલું લોક દોડ્યું, ને તે પકડાયું ત્યારે ઘણા ઘણા સા-
બશીના લોકપ્રીય પુકારોની ગર્જનાથી તેઓએ અદસીબાયડીસને વધાવી લીધા હતા.)

હુંચી તોખમ નસલના તથા ચોખી બુનીયાદના અથો રાખવાનો તેમજ ભપકા-
દાર રથો રાખવાનો અદસીબાયડીસને ઘણો શોખ હતો. ઓલીમ્પીક તમાશામાં
ધનામ ખાટવા કીજેથી તેણે એકવેલા એકદમ સાત રથ રજી કીધા. કોઈ
રાજ કે કોઈ પ્રજાએ આગલ આવો દમામ ગજવેલાની નોંધ નથી. ધુરીપીડીસ
જેવા કેવતાર્ધ નાટક લખનારાએ તેમજ ઇયુસીડીડીસ જેવા ઉત્તમ તવારીખનવેશિ એ
વીથે તેની સ્તુતી લખી છે. કસાકસીમાં તે એક, બે, ને ત્રણ ધનામો મારી ગયો.
એથી તેના પર સાબાશીના ગગડાટનો જે વધાવો થયો તે બેશુમાર હતો. સોકેડી-
સના એક એલાએ લખેલાં વૃતાંતમાં એવી પણ નોંધ જલવાઈ છે કે અદસીબાયડીસના
મુશાફરીના ખરચ ખુટણું માટે ચાર શહેરોની આમદાની અલાહેદી રહેતી હતી.
તેના તંબુઓ સાહેં ઈશીસસ શહેર, તેના ઘોડાઓની ચંદી સાહેં ચીયોસ, તેની ટેબલ
પરના સેકારો તથા લીઝતદાર વાણીઓ સાહેં સાર્ધક્રીકસ, અને વર્ધન (શરાબ) તથા
ખીજી ધરગટુ જીણસો સાહેં લેસખોસ.

એકંસના કરતા કાવરતા પુરેશો તરીકે ગણાતા આ અરસામાં ત્રણજણ હતા—
શેએક્ષ, નીશ્ચસ, ને અલસીબાયડીસ. હવે એકીનીયનોમાં એક ઘણો બેવકુફ
આલ હતો. કદી કોઈ શહેરી ઘણું માન પાન આન પામતો, તો તેનો અઠાવો તે લોકથી
દેખી નહીં ખમાયાથી તેઓ તેને “ઓએસીઝ” નામની ધુપાં મત આપવાની
રીતથી દશ વરસ કાળાં પાણી કહાડતા; એટલે કે એટલો વખત મુખી પેલા વધી
ગયલા શહેરીને એકંસમાં પંગ મુકવાની બંધી રહેતી, જે જે તે ટોડવાની કીમત કરતો,
તો ફેલાંત દંડ તથા રથાવર જંગમ મીલકતની જમીનાં સાશનને પાત્ર ગણાતો. એમ

કરવામાં તે લોકની મતલબ પેલા માહન પુરુષને પગતલે દામેલો રાખવાની હતી. રૈલીમાંથી મલી આવતી સીપરી પર દરેક શહેરી પોતાને મનગમતા પુરુષને દેશવટો આપવા સાહે તે પર તેનું નામ લખી મુકરર કરેલા પેઠારામાં નાખતો, અને જે ધણીની વીરૂધ્ધ સર્વથી વધુ મત પડ્યાં હોય તેને વગર વાંકે વગર અન્યાયે નાહક દેશવટ નીકલવું પડતું. ઉપલા ત્રણ મુખ્ય આસામીઓ ઉપર રૈયતના અદેખા આદ-મીઓ બલી મરતા હોવાથી તેઓએ હાઈપરબોલસ નામના એક ઉદ્ધુને હુલકાવ્યો. તે મીયાં મરકટે ખલમાકડા પડે તાર પર ચઢી જઈને મતો એકઠાં કરવાં માંડ્યાં. અહસી-બાયડીસે જોયું કે ત્રણમાંથી કોઈનેખી ખીન ફોકટનાં ગાંસડા પોટલાં બાંધી રસ્તો માપવો પડશે. તેથી તે લઈને શીએક્ષ ને નીશ્વસ સાથે મળી ગયો. તેણે સુગ્રાડેલી યુક્તી પ્રમાણે એ ત્રણજણે મળી પેલાના ટાંચા તેનાંજ ગલાંમાં ઓળવવાનો નીશ્વય કીધો. પોતપોતાના લાગતાંવલગતાંઓમાં પુરવું જોર મારી તેઓએ હાઈપરબોલસ સામે સીપરીઓ લખાવી કોઠારમાં નાખી. એડીનીયનોએ હાઈપરબોલસને કાયદા પ્રમાણે દેશનીકાલ કીધો તો ખરો, પણ નામાંકીત નરો માટેજ સ્થાપેલી શીક્ષા તેના જેવા નાલાયક ને નકુચ આદમીને કરવાથી તે ધણીનો મરતબો વધેલો તથા કાયદાનો મરતબો ઘટેલો સમજીને, તથા એવી બોજદાર શીક્ષાનો ફરીને એવો ગરઉપોગ ન થાય તેની સંભાલ રાખવા સાહે વીચાર કરીને, તેઓએ એ શીક્ષાજ કાયદા પોથી પરથી છેકા કાઢી.

નીશ્વસને સ્પાર્ટનો સાથે ઠીક હતું. તેથી તેઓ વચે અને એડીન્યનો વચે ચાલ-તી લડાઈ અટકાવી સલાહ કરાવાનો વીચાર તેને સુઝ્યો. આથી તેણે સ્પાર્ટથી એલ-મીઓ બોલાવી મંગાવ્યા. એ એલમીઓ કુલ મુખ્ત્યાર હતા અને તેથી બન્ને પ્ર-જામાં સુલેહની મજબુતજ ગાંઠ પડી જવાની વકી હતી. એટલે અહસીબાયડીસને પોતાની અગત તેમાં ઓછી પડેલી જણાઈ. એક તો લડાઈનાં પગઠીઆંથીજ મોટો ફરજજો પામવાનો તેને લોભ હતો, અને બીજું તો “મોટા ભાઈમાં હુંજ” ગણાવાનો અભખરો હતો. એટલે નીશ્વસની બઢતી તેનાથી નહીં દેખી ખમાય એ ઠાવકુંજ હતું. તે ફેદો રમ્યો. પેલા એલમીઓની કદર ખાવાનું ડોલ બાલી તેણે તેમને એકાંતે કહ્યું કે “અરે અભાગ્યાના દીકરાઓ, એ તમે શું અભારો બાજવા બેઠામ? તમારી કંઈ અક્કલ ગઈ છે રે શું? તેથી જોઈ વીચારી કામ કરજો.” જો તમે અમારી રૈયતની સભાને કેહશો કે અમે કુલ અખ્ત્યારની મુખ્ત્યારી સાથે કુલ પવર આવ્યા છીએ, તો તેઓ તમારી પાસે બધું ધણું ધણું માંગશે. પણ જો તમે કેહશો કે અમને તો એકસ હદ સુધીનીજ થોડીએક સત્તા છે, તો પછી તેઓ તમારી પાસે થોડુંજ માંગશે. તેથી તમે પેલા અકુખરા નીશ્વસના ભમાવેલા ભમતા ના હો કે બાપુ, ને તેની આગલ મારે વીચે કશો હરફખી પણ કહાડશો મા; ન તો અમને માહોમાંહમાં પંચાત થઈ પડશે. બાકી અમે તો તમારાં સારાંને માટે કહ્યેય હો.” બોલા એલમીઓ અહસીબાયડીસ જેવા લાગવગ્યા એડીનીયનની આ કુમકમાં લેવાયા. બારવણે રૈયતની

સભામાં નીશ્વસે તેમને પુછ્યું કે “કહો મીત્રો! તમે કુલ પવર લઈને આવ્યા છો?” અહસીબાયડીસે બણાવી રાખેલી પાટી પ્રમાણે તેઓએ તો નાંકી. એટલે તેમનો હીમાયતી નીશ્વસ ફળેત પડ્યો. તે વધારે આટ ત્યારે પડ્યો જ્યારે અહસીબાયડીસે ઉઠીને તડાકામાર તોફાન કીધું કે “આવા હલકા ઓઢાના એલચી આસામીઓ સાથે મહાભારત મામલાઓ તથા ખત્રાટ ભરેલા કોલકરાઓના ખટલા આપણાથી તે કેમજ ચલાવી શકાશે? તેથી તો આપણા મોભાનો મોચ ટુટશે. એ લોક વગર ઢંગઢડે ધડીક ખીચ પોતાની સત્તા કુલ પવર જણાવે છે, ધડીકની ખીચ કોર મરડીને કહે છે કે ના કુલ પવર નહીં.”

એણીમેર એલચીઓ તો ફગાઈ ગયા. જેના વીશ્વાસ પર તેઓએ ભરેલો મુકેલો તેણે તો તેમનાંભર મીજલસની ખીચ ડોકાં ઉડાવ્યાં. પેલીમેર એકીનીયન રૈયત હુલકી ગઈ. તેઓએ એક કલમ કાપી : ખીજી કલમ મારી. કલમ કાપી એમ કે સ્પાર્ટનોને ને આપણને કદી લડાઈ છે. કલમ મારી એમ કે એ લડાઈમાં આપણી તરફથી અહસીબાયડીસ કુલ મુખ્યત્વાર સૈન્યાધીપતી, જલ માર્ગે તેમજ ઠલ માર્ગે. અહસીબાયડીસે પોતાના તાખાના સોલજરો તથા સેલરોને ઉશકેરી દીધા કે “યાદ રાખજો આપણા વડવાઓની નક્ષત કે, જેખી જગા પર અન ફૂલ પાકે, તે પર આપણો લાગો લાગે.” એટલે કે જગતમાં જેટલીખી ખેડાયતી, બાગાયતી, કે ચરાયતી જમીન તે આપણા બાપની!

હવે હાં એક મોકાણ મલી. અહસીબાયડીસ જેટલો ચતુર તેટલોજ છંદી હતો. તેનાં વીધયીપણાંની હદ બેહદ હતી. વીદ્વાન પંડીત ડાકટર ટાઈટલર લખી જાય છે કે લાર્ડકરગસે કરેલા છુટના કાયદાનાં તીરસ્કારપુર્વક પરીણામ દાખલ, સ્પાર્ટીશીઓ જાહેર હુમામખાનાંમાં છડેઓક નાહતી, તેમજ તાલીમખાનાંના પેલેઆ નામે અખાડામાં ખુલાંગી સેલબેલ પહેલવાનબાજી (કુસ્તી) એલતી, તેથી કરીને તેમની અધુરી નીતીની નફ્ટાઈનો સાખો આખાં દેશમાં પડ્યો હતો. એ કચ્છાંખી અહસીબાયડીસના કનીતીનાં ગોંદલનો સાખો ઓછો ન હતો. તે છતાં રક્તે રક્તે વધતા જઈને તેણે દેવીઓનાં પુતલાંઓની અતી પવીત્ર લેખાતી ક્રીયાઓ સાથે મસખરી ભરેલી અપવીત્ર અલપચારી ક્રીધી. એકીનીયનો તેને ગમે એટલો આહતા છતાં, તેની આ નાપાકીથી ઉશકેરાઈને ગાંડા જેવા થઈ ગયા. એવો અપ્રાધ જે તેના સાથીઓ પર સાખેત થયો તેમને તો તેઓએ ગરદન મરાવતાં પલવાર આંચકી કરી નહીં. પણ તેની સરદારી હેઠલ આ વેલાએ મોટું લશ્કર હોવાથી રખે તે કંઈ કાલું ધોલું કરીને કે હુંડું અનું સમજવીને લશ્કરી બંડ ઉઠાવે, તેની ધાસ્તીથી તેઓ તરત-વેળા સસ્સેકા ત્રીન પાંતું કરી ગયા. તેઓએ તેને લજઈ પર જવા દીધો. તે અરધીક મંજલ પુચ્ચો ન પુચ્ચો કે તેઓએ તાકીદનો હુકમ મોકલ્યો કે અમુક જણને સરદારી સોંપી દઈને તમારે એક પગે ત્યાં તો એક પગ હાં એમ તાકીદથી અન્ને નીકલી આવવું. અહસીબાયડીસ એ બેદ સમજી ગયો. તેણે જેમણું કે પાપનો ધડો અલાલ

ચીકાર બરાબરે ઓય દુઃખવાની બોણી પર છે. તેથી તેણે ઐહીન્યનો પર જીવ ધીરવા જેટલો વીધાસ સુકવાનું નામનાસેય ધાવું કે “એ મારા સ્વદેશીઓએ મારા કેટલાક સાથીઓને જીવથી માર્યા છે; એટલે તેમની ઉપર હું બધોળી બરસો સુકી શકું, પણ જ્યાં જીવની વાત આવી ત્યાં તો હું સગી માયનો પણ બરસો નહીં કરું; ન તો એ લોક મત આપતી વેળાએ છોડી સુકવાની સફેદ સીંગ નાખવાની જગે મોતની ટેપ મારવાની કાળી સીંગ નાખવાની ભુલ કરે તો મારી શી અવસ્થા?”

અહસીબાયડીસને કોરેઠના પોકારચીને સાદ મારી ધારા પ્રમાણે બોલાવ્યો છતાં તે હાજર ન થયો, કે તેના તરફથી કોઈએ કશો ઉત્તર ન કર્યો, તેથી રૈયતે લેખ માર્યો કે તેનો જીવ અને માલ મીલકત કપજે કર્યો છે; તેથી સર્વ ધર્મગુરુઓએ અને ધર્મગુરુઆણીઓએ તેના સામે લ્યાનતનાં વેણ ને નુકસાણના આપ નાખવા. બધાં-ઓએ તેમ કીધું. પણ એક ગુરુઆણીએ તેમ કરવાની ના પાડતાં કહ્યું કે “અમારું કામ ના કે આપ આપવાનું, પણ બંદગી કરવાનું.”

આ મોકાણના સમાચાર સાંભળીને અહસીબાયડીસે પાછાં પગલાં ધર્યાં ને સ્પાર્ટણોની પનાહ માંગી. તેણે તેમને કહાવ્યું કે અગર તમે મને તમારા તરફનું અભય-વચન આપો, તો તમારી લડાઈની બગડેલી બાજી એકવાર એવી સમારી આપું કે ઐહીન્યનોળી તે મરતાં સુધી વીસરે નહીં. જેવું જોઈતું તેવું વેદ ફરમાવું. આવી ચક્ષી ખીજી વાર હાય આવવાની નથી એમ સ્પાર્ટનોએ ધાવું. તેઓએ જેવું કે જે જનભેદ છે તેજ શત્રુઓની આંખ ફોડશે. તેઓએ તેને બારે આદર-સત્કારથી આમંત્રણ કીધું. તેણે તે લોકનું કામખી પણ તેવુંજ સરસ રીતે સમાધું. તેઓ હારતા હતા ત્યાં ઝીહતતા થયા તેથી, તેમજ અહસીબાયડીસ સ્પાર્ટનોનો લુપ્તો ખોરાક ખાતો અને જડો જબો પહેરતો તેથી, દેશ તેવો વશ કરનાર એ પ્રખ્યાત ખુદ સ્પાર્ટના રાજા એજીસ કરતાં પણ ત્યાંની રૈયતમાં વધારે માનીતો થયો. પણ હ્યાં તેણે પાછાં પ્રોતાનાં લક્ષણ લંબાવ્યાં. “અક્ષણ ગયા, દક્ષણ ગયા, પણ લક્ષણ નહોં ગયાં.” તેણે બોબ લંબાવતાં લંબાવતાં રાજા એજીસની લડાઈ પરની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ તેનું ધર માધું—તેનું ખીછાણું બગાડ્યું. તેની રાણી ઈઆની કુક્ષે એક છોકરી લ્યોતીઆઈદાસ અવતર્યો, તેને એજીસે પોતાની નસલ તરીકે ઓલખવા ના પાડી ગાદીભટ્ટ કીધો. પણ પાછલથી જ્યારે એજીસ મરવા પડ્યો, ત્યારે તે ઠીકરે ધણાધણી આંખ પાણીથી કાલાવાલા કર્યાં કે એમાં મારો શો વાંક, ત્યારે એજીસે તે નીહોંધના ઉપરથી એ બટ્ટો ઉડાવી દેવા ખાતર કપ્પુલ્યું કે, એ છોકરી મારો છે, એને ગાદી બેઠે છે.

પોતાને ધર ખાતર પાડનાર હરામખોર ઉપર અતીશય રોષે બરાયબા સંજ એજીસે ખીજ મદદગારો સાથે મસ્લત મારીને અહસીબાયડીસનો નીકાલ કરીનાખવાને ઠરાવ્યું. તેની ખાતમી મલતાંજ આ મીઠા મસકલા પ્રખ્યાતીએ પવન પર પીઠ ફેરવીને જરાનીઓના અમીર ઈસાફૂર્નીસની પનાહ પકડી. પ્રખ્યાત અને જીલ કપટ

શાસ્ત્ર તો આ પક્ષ અમીરને પડાપડ મહોડે હતાં. દગો ફટકો ને ઢોમ ધતુરાનો તો તે ઉત્તાદ હતો. ડગાર્ધ અને ધુતણુપણાનો તે ખાંહતો. તેણે જોયું કે વાહ વાહ રે વાહ વાહ; શાયાશજી શાયાશ. એઠીનીયનો પર વેર વાલવા સાઈ હવે આપણું નસીબ ખુલ્યું. મા પોતાના દીકરાને હેત બર મેલવી લીધે તેમ તેણે કોઠી કરી અહસી-યાયડીસને મેલવી લીધા. જે કરે તે અહસીયાયડીસ. હુકમ આપે તો તે; મારે તો તે, ઉગારે તો તે. ડીસાફૂર્નીસને અહસીયાયડીસે સમજાવી લીધા કે “સ્પાર્દનો બધા હુઆ ને દગલબાજ છે; તેથી ગ્રીશ્યનો તરફ શત્રુવટ ધરાવી તેમને વસ કરવા સાઈ તમે સ્પાર્દણોસે સહાઈ ખાંધુંજી તો તેખી બલે; પણ ગ્રીશ્યનોને છેક કમડી ના-ખવામાં તમારું સાર્યક નથી હે: તમારી મતલબ તો ત્યારે હાંસલ થાય કે તમે બંને બાજુને એકમેક સામે નીચવી આપો, અને જે બોરડુ હારીને પડે તેને પાછી ઉઠાડી આપો, એટલે તેમનાં માંહોમાહે લડી મરવાથી તમારું કામ સમરજુંજી જશે, ને તે લોકનું આપોઆપ. અગડતું જશે: બાકી જે તમે સ્પાર્દણોનેજ જીતીતાડીને તેમની ટંગડી ઉપર ને ઉપર રાખશો તો પછી તે લોક એટલા માથે અહડી જશે કે આખર તમોનેજ બારી પડશે.” ધરાની અમીરને મન આ વાત વસી. તેણે એ સલાહ પર અમલ કરી સ્પાર્દણો તરફથી કોર મરડી હારી ગયલા એઠીનીયનોને હવે મદદ કરવાને ઠરાવ્યું. એઠીન્યનો તો લડાઈમાં માર ખાતાં ખાતાં ગરદાપેચ થઈ ગયા હતા. તેઓ સ્પાર્દણોનો કાફલો જોતા કે ઠરઠરતા. તેઓ સ્પાર્દણુ લશ્કર દેખતા કે ખીહતા. પને સેમોસ આગલ સ્પાર્દણુ કાફલો પડયો હતો; અને એઠીન્યનો રડતા કે વળી શત્રુઓની બાંહેધરીમાં તો ધરાનીઓને અરથે આવેલો શ્રીનીશ્યન કાફલો છે; તેથીને એ પાટલો તે કેમ ફાવશે? અહસીયાયડીસ જે તને બેઠો બેઠો રોજ માલા જખતો હતો કે એઠીન્યનો ક્યારે બહુ ખીધેલા થઈને તેના સપાટામાં આવે, તેણે તેમને આવા હારી આધેલા દેખીને સંદેશ કહાવ્યો કે રે રમે ફકર કરતા, હું તો ખરો કે તમને ડીસાફૂર્નીશ્યની મદદ આપાઉં. અહસીયાયડીસનો શત્રુ ક્રીનીકસ આ તાલમેલ જગોર પડે અગી ગયો કે એતો જેમ તેમ કરી લોકનો વાહલો થઈને દેશમાં પાછો આવવાની એની તલાવટ છે; તેથી એ આવશે તો આપણી કમખખી; મારે એને શરઆતમાંજ દાખ્યો જોયે. એમ ધારી તેણે એવા દેશપાર કરેલા ફંદાબાજ સાથે કશી પણ નીસ્યત ન રાખવાને રૈયતને સમજાવી. પણ ધબરાયલી રૈયતને મન ક્રીનીકસ તો દખાપો. તેઓએ અહસીયાયડીસના સંદેશનો અંદેશ ઉપકાર સહ કર્યો; તેની પ્રતીક્ષા કરતાં અચકવાની તેઓએ ક્રીનીકસને આજ્ઞા દીધ. એટલે ક્રીનીકસે રાજગ્રીતુર કીધું. તેણે શ્રીનીશ્યન સરદારને અહસીયાયડીસની બેવડાઈ કહેવડાવી, ને લાગ ફાવે તો તેને ફેદમાં કપ્પજ કરવાની હીકમત શીખાવી. એ સરદારને તો ધરાનીઓએ પગારદાર બાડુની રાખેલો, તેથી તેણે લઈને પોતાના થેઠોનો વહાલો થવા ખાતર એ બરમ અહસીયાયડીસને ફોડ્યો. અહસીયાયડીસે તરત એઠીનીયનો પર સંદેશ રવાના કર્યો કે આ ને આ મીતે ક્રીનીકસ દગો રમે છે. ક્રીનીકસને એ ખબર પડી કે તેણે વખતા

શ્રીનીશ્વરન સરદારને ઇપકો મોકલાવ્યો કે તમે ગરદન લેવાડવાની વાત કરો છો તે કંઈ સાઈ નથી કરતા; તે છતાંબી લુઓ હું તો તમારું સાઈજ આહીને કહું છું કે તમે મારા ચલવિલા ચાલશો તો આપો એઠીનીયન કાફલો વગર રંજે તમારે હાથ આવશે. એણીમેર એમ સમજવીને પેલીમેર ક્રીનીકસે એઠીનીયનોને સાવચેત રહેવા જણાવ્યું કે ન તો તેને મલેલી છુપી ખપર પ્રમાણે કાફલો શત્રુઓને હાથ દગાથી જશે. એમ કરવાની ક્રીનીકસની મતલબ એવી કે જેમ શ્રીનીશ્વરન સરદારે મારો આગલો ભરમ ફોડી અહસીયાયડીસ મારફતે મને અલખામણો કીધો, તેમ તે આ ખીજ વેલાખી કરવાનો; તો પછી લેઓને તેને ને અહસીયાયડીસને હુંજ અગાઉથી ફજેત પાડુંની. બન્યુંખી એમજ. અહસીયાયડીસે વખી એઠીન્યનો જોગ ક્રીનીકસના એ ફેસાદની ફર્યાદ લખી. પણ એઠીન્યનો તે માનેજ કેમ? સખખ તેથી સાવચેત રહેવાને તો તેમને સામી ક્રીનીકસેજ તાકીદ કરેલી. પાછલથી એ ક્રીનીકસને તેનાં એવાં કાવત્રાંઓને લીધે લોકોની જાહેર મંડલી વચે એક સોલજરે ઠોર કીધે, ત્યારે તે સોલજરને રાંજસમાજસ્થોએ જય-ગજરો ધાલી તાજદાર બનાવ્યો હતો.

આવી આવી સેવા બજાવ્યાથી અહસીયાયડીસ બહુ માગીતો થયો. તે પાછો ફરે એમ એઠીનીયનોએ હવે ફક્ત ઇચ્છયુંજ નહીં, પણ તેઓએ તેને હુકમ કીધો કે વીરા વેહેલા સ્વદેશ પંધારજો. એણે જોયું કે ટંગડી હંચી રહે કરીને તે લાગલા સ્પાર્ટનોના કાફલાને સોધી કહાડી હરાવી પાયમાલ કીધો. પછી તે વીજ ગધાઈ આવા ભારે ઠાઠમાઠથી અને પુશકલ ભેટ સોગાટ લઈને તે ટીસાફર્નીસ જોડે ગયો. પણ ટીસાફર્નીસ ખીધો કે ઈરાનમાં મારા બાદશાહને ખપર થશે કે મેં તેના હુકમ વીરધ ઈરાનના શત્રુઓ એઠીનીયનોને મદદ કીધી, અને તેથી અહસીયાયડીસની મારફતે ઈરાનના મીત્રો સ્પાર્ટનોને હરાવ્યા, તો ધડપરથી ડોક ઉડતાં કંઈ વખત થવાની નથી. એટલે તેણે અહસીયાયડીસ પર યુસ્સો કરી તેને પરજ કરી કેજાં પુરી દીધો. અહસીયાયડીસ હીકમત કરી કેદથી છુટો. નાહસ્તાં નાહસ્તાં વેર લેવાની મક્કદથી જુમ ફેલાવતો ગયો કે એ તો મને છુપી રીતે ટીસાફર્નીસે છોડી દીધો. પછીથી તે સાઈઝીકમ આવ્યો, ને ત્યાં હોતા બાકીના મોટા સ્પાર્ટણ કાફલાને હરાવીને સ્પાર્ટાનું જલ બલ સેવટનું ધડી કીધું.

હાંથી વલેલો સેલીશ્રીયાનો કર્ણો કપલે કરવાને તે ગયો. રાતના ફક્ત ત્રીશ માણસોની ટુકડી સાથે, કોટના કોઈક પોહરેગીરો સાથે આગળથી કરી રાખેલી દુસલવણીના યોગ પર તે ગયો. પણ તેટલાં તો સેલીશ્રીયન લશ્કર, તરવાર. ખરછીખંધ વાની મીસાલે તેના સામે આવી ધેરો ધાલી રહ્યું. ઉઘાછલાપણું થયું તો ખરું; પણ પાછાં પગલાં ભરવાં તે તો હીચકારાનું કામ. તેથી મરવાનું એમખી પણ ને મરવાનું તેમખી પણ; એમ ધારી તેણે રણમીયું ફુંકાવી પછી સેલીશ્રીયનોને પોકાર મારી કહ્યું કે ખપરદાર, તમે લોકે એઠીનીયનો સામે હઠચાર ઉઠાવ્યાં તો આવ્યું મુવાજ પડ્યા જાણજો. આ બહાદુરીબરેલા વચ્ચનનો સંવાદ સાંભળીને

સેલીબ્રીયનોની ગરમી પર આવેલી હીમત ટુક્કી મારી ગઈ. તે આ રીતે તેમને વા-
તમાં રોકતો છે, તેટલાં તેનાં રણસીંગાંના અવાજના શબ્દ પર સરત મારતું તેનું
બધું લશ્કર આવી પહોંચ્યું, તેથી તે તથા તેની ટુકડી ટુકડે ટુકડા થઈ જતાં બચ્યાં.

સેલીબ્રીયનો પાસે ખંડણીનો દંડ લઈ, તથા ચોઠાઈનો લવાજમ કબ્જલ કરાવી,
બાઈઝેશ્યમ ક્રીતવાને તે ગયો. કામ લગરીક મુશ્કેલ લાગ્યું, એટલે પેચ રમવો તેને
મન દુરસ્ત બાસ્તો. તેણે એકાએક કાફલો ઉઠાવી ચાલતી પકડવા માંડતાં એવી અ-
ફવા ફેલાવી કે તાબડોતોબનું કામ નીકળી આવ્યાથી તેને પરગામ જવું અવશ્ય થયું
છે. બાઈઝેશ્યમ લોક નબરવસ રહ્યા. રાતના સમયે બર દરેંથી કાફલાનાં સડ ને
સુકાના પાછાં ફેરવાવીને તેણે પાછા આવી બંદરે લંગર લાધ્યાં. ગુપચુપ પોતાનાં લ-
શ્કરને ઉતારીને તેમને કોટના પછવાડાં તરફના એક સહેલા ભાગ તરફ તે લઈ ગયો.
પછીથી કોટના અગવાડાના ભાગ તરફ મોટી ધાંધલ ધધુપ્પલ ને અવાજ પોકારા
કરવાને પોતાની ક્ષેત્રીના સેલરોને ફરમાવ્યું. બાઈઝેશ્યમ લોકો ઢાલ તરવાર બાંધી
પેલા સેલરોની તરફ ચોકીદારીમાં આગલીમેર કડકડીત ઉભા છે કે પાછલીમેર કોટ
પરના અદસીબાયડીસના મીત્રોએ તેને તેનાં લશ્કર સહીત બંદર દાખલ કરી દીધા.

આવાં પરાક્રમ પર પરાક્રમ કરીને આ “પરાક્રમ મામા”નો એ પરાક્રમી પુરુષ
મોઠા ઠાઠમાઠથી, સોનાની ગીલીટ સણગારેલી અને મંખપલ પરની કસ્ખી દોરીએ
આરાસતા કીચેલી, વાવટા ઉડાવતી અને જુંડા ઉઠાવતી કીસ્તીમાં, તેવાજ બપડા ને
તેવાજ પોશાકે, ધુપદાનોની ધુઈ અને તેવીજ વાંસલીનાં (કે જે વાંસલી વળડતાં મહોફું
ડુગે કરી તે પેહલાં ધીક્કારતો હતો તેજ વાંસલીના) શરોદે, કદમ બ કદમ એક સરખાં
હલસાંની હલાંમણ વચ્ચે, હલસગારી તથા મુશ્કેલીને પાછલ ફેંકી દઈ, એ અદસીબાયડીસ
ઉત્તમ વર્ણનમાં આવી લાગ્યો. એઠીનીયનોને તો જાણે તેનાં દરશણથી હરખ વા થયો.
ઘડીમાં મુખ્યારકબાદી ખાતર તેઓ દાંત કહાડી હસ્તા; ઘડીમાં તેની જીદાઈનાં
દરદની યાદદાસ્તમાં તેઓ આંખ મીચી રડતા. ગાંડાઓના મેલખમાં વલી ડાહ્યો
તે કોણજ રહેશે? અદસીબાયડીસનેખી ગાંડાપણાંનો ચેપ ઠીકજ ઉડ્યો. ઘડીમાં
તેઓસે તે પેટ પકડી હસ્તો; ઘડીમાં કપાલ ઢૂડીને તેના બરગસ્તે સેતારાને તથા
આગલાં નેહેલત ફરમને દોશ દેતો. દેશ મંડલે સભા બરી મુકરર કર્યું કે અદસી-
બાયડીસને સોનાનાં તાજ પેહેરાવે, તેને સઘલી કીસમની સૈન્યાની ફુલ મુખ્યાર
સરદારી આપે; તેની માલમીલકત પાછી આપી દાયે; અને ધર્મોનાં જે ગોર
નક્ષા ગોરાણીઓએ તેને આપ દીધા હોય તેઓ તે આપ પાછો ભુસારી નાખે—જાણે
બોલેલો બોલ કે ટુકેલી ટુક પાછાં આવતાં હોયની! ઘણાંકોએ તો “ભઈ આવ
બોલ પાછો” કરી વાણ્યા મુંઝ “નેચી” કરી; પણ વડા ગુરૂએ ટેકમાં કહ્યું કે
જે અદસીબાયડીસ તક્ષીરવંત નો તો, તો તેની સામે જાણે તેણે કશો આપ દીધોજ
નથી, અગર દીધો છે તો નીર્દોષને કંઈ તે લાગતો નથી.

સ્પાર્ટણ રાજ એજસને નામનો હાક પડ્યાથી સીરીઝ ને પ્રોસરપીન દેવીની

ક્રીયાઓનું પવીત્ર સરઘસ તેની હૃદમાં આવેલાં ચોકસ દેવાલય તરફ લઈ જઈ શકાયું હતું નહીં. હવે એજસને જે અદસીબાયડીસને તો પેહલાની યેરી બાબત તકરાર પડી પુના મરકીની ચક્રમક ઝડેલી. તેથી તેનું નાક કાપવાનું કરાવી અદસીબાયડીસે એઠીનીયન પાદ્રી પાદ્રીઓનાં સરઘસને પોતાનાં લશ્કર વચ્ચે લીધું, અને રાજ એજસને કબજેના મુલક પર લઈ જઈ, તે ક્રીયા તમામ કરાવી, જેવો સરઘસનાં સાહજણ્યાંઓને સલામત લઈ ગયાં તેવોજ પાછોખી પણ લાવ્યો. એથી તેની વાપવાખી વધુ થાણી.

તેના એક મદદગીર અમલદારને જે લશ્કરી કબજેખંધી પર તેણે મોકળેલ, તે ધણીએ ગફલતમાં રહી સ્પાર્ટલું લશ્કરથી ડેપડ ખાધાથી, તથા લડાઈ હાર્યાથી, વખી એઠીનીયન મુલતાન્યું અદસીબાયડીસ પર કોપ્યું. તેઓએ તેની કુલ મુખત્યાર સરદારી છીણવી લીધી. એણીએ તે સરદારી છીનાવી લીધી કે પેલીએ વલી સ્પાર્ટલું એઠીનીયનો પર ફાવવા મંડ્યા. સ્પાર્ટલું એટલે સુત્રી કાવ્યા કે એઠીનીયનો છેક કચડાઈ જવા આવ્યા. ત્યારે આખરે અદસીબાયડીસને લાગી આવ્યાથી તે લઈને આપમેલે ઈરાનના બાદશાહ પાસે પોતાનાં દેશ ક્રીને મદદ માંગવા ગયો—(એ દાખલાની નકલ ગઈ ફ્રેંકો-જરમન લડાઈમાં ફ્રેંચ રાજ્યાધિકારી મોંસો ટીએએ રશ્યાના શેહેનશાહ કહે જઈ ક્રીવી હતી.) ઈરાનના બાદશાહ કહે તે ગયો ખરો, પણ ત્યાં શરાબખાજ અને રંડીબાજની લંપટમાં પડ્યાથી તે ધણો તીરસ્કારમાં આવી પડ્યો; અને તેટલાં રાજ એજસે પોતાનાં ખીછાણાંને થયલાં અપમાનના બદલામાં બાદશાહ પર બગ લગાડી તેના ઘરને આગ લગાડાવી તથા તેનું પુન કરાવી મારી નાખ્યો.

પરાક્રમ નામાંનું શુદ્ધી વૃદ્ધી પત્રક.

પાનું ૩૦ : ત્રણ ચાન ને બે સુરજ=એનો તાળો દાખલો એવો છે કે ગયા એપ્રીલ માસની શુરઆતમાં ઈંગ્લંડમાં ગ્રીનીચ ખાતે થે ખોટા અને એક ખરો મલીને ત્રણ આફતાબ, વાતાવરણમાં પડેલા કીરણના પડછા તથા પ્રતીબીબથી લગભગ અડધો કલાક લગણુ પ્રગટ દેખાયા હતા—ઈંગ્લંડ લંડનનાં વર્તમાન પત્રો.

પાનું ૪૮ : “પીરોજગરી” નું સરખસ=“પીરોજગરી” નું સરખસ ધોડસ્વાર હોતું ; પણ “જય સ્વારી” નું પેદલજ નોકળતું.

પાનું ૭૬ તથા ૭૮ : “ઇપોરી”=એમની સંખ્યા પાંચનીજ હોતી. મુંઠણી વારથીક થતી. સૈઓ ઇચ્છતા તો રાજઓ, અમીર સભા, ને રૈયત સભાનું કામની આડે આવી મને કરતા. તેમનો જીલમ ધણો વધી પડયાથી પાછલથી એકે દહાડે સર્વને ઠોર કરી તેમનો ઓહો નેહસ્ત નાબુદ કરવામાં આવ્યો હતો—લેંગ્રીયરસ કલાસીકલ ડીક્ષનેરી.

પાનું ૮૦ : છેનું ને નથી ને નથીનું ને છે=જેમકે પાણીમાંની યુષ્મ ગરમી (વરાળ), તથા જેમકે આતશમાં હોતી સરદી (બુજમણી.) રોશનીમાં અંધકાર, અંધકારમાં ઉજસ ; ઇત્યાદી. ઉદ્યાનું સુદૃઢ, ને સુદ્યાનું ઉદૃઢ.

પાનું ૮૧ : સાતમે અંશે અંગોલ=એ સાત તપ્પકા કોઈ એમ ગણે છે ને કોઈ ગ્રહ વરામ ગણે છે. જેમકે યોગને પેહલે તપ્પકે ચંદ્રને, ખીજે બુધને, ત્રીજે શુક્રને, ચોથે રવીને, પાંચમે મંગલને, છઠે બરેસ્પતીને, ને સાતમે સનીને. બસ એટલા ગ્રહોને જે સાત તપ્પકે પુગ્યો તે અઠંગ થઈ ચુક્યો. ગ્રહનશાહ અકબરના જમાનામાં થઈ ગયલા અઠણ રયાતપાજ પારસી દસ્તુર આજર કેવાન એ સાત તપ્પકે પુગ્યા હતા એમ એમનું નામજ સીદ્ધ કરી આપે છે. એઓ કશમીરની ખીણમાં તપ કરતા કરતા પોતાનો જીવ ઉઠાવી યુજરી ગયા.

પાનું ૮૨ : આત્માંશ અને રોશણીના રેલાનો કીરણાંશ=એથી યોગ પ્રયોગ હજી અપુર્ણક રહ્યો. તે પુર્ણક ત્યારે કહેવાયો જ્યારે કીરણાંશના તારની ધાર ખીજે કાટખુણે છટકતીજ કે ઇટ્ટાંસ અથવા આપણા પેદા કરવાવાલા સાહેબનાં દેવાંશ સાથે બલે.

પાનું ૮૩ : પારસી તપોવનો-પહાડ પર આતશ=“અમવંત ગયરેશ મજદ-ધાન, ચીચસ્તે વરોયશ મજદધાત, આત્રો અહુરે મજદાઓ પુઝ્ર૦” આતશ ન્યાયશ.

પાનું ૮૫ : ગૌ મહાદેવનુ વહાણુ છે=જે મહાદેવને માથે મુગટ દાખલ ચંદ્ર ખીરાજે છે. “માંઓધેહે ગૌ ચેઝે, ગેઓસ્ય એવો દાયત્યાઓ, ગેઓસ્ય પોઆરો

સરેલાઓ." એજપૃષ્ઠ : ગૌ અને વરસ્યો=પંચ ગવ્યની ગૌ નારી જાતીની હોય છે, પારસી ક્રીયાનો વરસ્યો નર જાતીનો હોય છે. એજ પૃષ્ઠ : નર પ્રેરેતા તથા નારી પ્રેરેતા=યોગી યોગીણીઓ લગ્ન કરી શકે, પણ તેવું કશું ફરેસ્તા ફરેસ્તાઓમાં સમજવું નહીં.

પાનું ૮૮ : સતીત્વપણાનો અગ્ની આકર્ષાઈ જાય લઈ ઉઠતો=અથવા તેમ નહીં તો પતી આત્મ જુગતી વેત, વીયોગ વીરહથી પતીવ્રતા સતીની આત્મ ચીરાગ પણ ડીબો ભરાઈ આવ્યાથી, છાતી ફાટા ટુંકારાથી ગુલ થતી, કે ન તો સરદ હાય મારતાં વેત ટાઢી પડી જુગઈ જતી.

પાનું ૮૯ : આતશને ધરાવવાની તથા તે માંહે હોમવાની નૈવેદ્ય=એસ્મો જસ્તો, ખરેસ્મો જસ્તો, ગો જસ્તો, હાવને જસ્તો, દાયત્યો એસ્મે જુયાઓ". ઈત્યાદી—આતશન્યાયશ.

પાનું ૯૨ : ઈજ્જશનેમાં વપરાતાં સીંગડાંવાલાં મોહુરં=ચંદ્રધારી મહાદેવની, કે ઈજ્જશનેમાં આવેલા ગાથાના ગાઓની, કે મહાદેવનાં આસન ગોધાની આ-કૃત્તીની નીશાણી હશે. માહ્યોજાર ન્યાયશમાં એ અનુમાન વીશિનો ટેકો પ્રદીપ છે: “નેમો અહુરાય મજદાય, નેમો અમેશ્યો સ્પેતેઓ, નેમો માઆધાય ગૌએઆય, નેમો પેતે દીતાય, નેમો પેતે દીતે.”

પાનું ૯૫-૯૬ : પ્રકાર પ્રકારી યોગમાં સ્વર્ગી આતશ યોગ:-એની સા-થેતી આતશ ન્યાયશમાં—ક્ષતોઞ્ર અહુરે મજદાઓ, નેમસ્તે આત્રેશ મજદાઓ, અહુરે હુદાઓ, મજસ્તે ઇજ્જતે.

પાનું ૯૯ : મીઠા રસો=પંચામૃત—પારસીઓની માહ્યોજાર ન્યાયશના “દસ્તે અમેમ” કરદામાં મીઠાં ને લીઝતદાર ખાનાંની તલખ કરવામાં આવે છે.

પરાક્રમ નામાંનું અનુક્રમણિકા.

પરતાવ પ્રકરણ : (પાનુ ૧—૨) આ પુષ્ટક પરવરતાવવાની નેમ શી; કયા સુસ્તક્રીમ કાગુનો ઉપર પાયો રચ્યો છે; લખનારની રંજની કદર બુજાઈ તો તેને ગંજ મલી રહ્યો; ઓલમાઓનો એલમ અને આય જમાનાનાં અલ્પમતીધાર ઈન-સાનો; ઉસ્તાદી સાહીત્ય મેલવવાની ગુજરાતી વાંચનારાઓની જોગવાઈ; પરાઈ જુઆ-નામાં સમાયલા બંડારનો વીસ્તાર; તારવણી વણાવવા જતાં અધીર પડી જવાય છે.

મરદાને મરદ “કુમીલીયસ” : (પાને ૩ થી તે ૨૫ સુધી) રોમન શેહેનશાહનો ખીજો બાપ; પાંચવાર “ડીક્ટેટર”; જંગમાં લાગેલી બાલકી; શીક્ષાપ્રેક્ષ “સેનસોર”; ઉનાળાની મોસમમાં પાણીથી તલાવ ભરાઈ જવાનો ચમત્કાર; બાંધ ફાડી પ્રગટેલું રોમન લશ્કર; જુનો દેવણીના પુતળાં જોડે થયેલી વાત; રસ્તમતા રખ્યથ સાથે થયેલી ગોફતેગોનો દાખલો; “પીરોજગરીમાં” સફેદ છોડાઓ જોડેલી દેવતા/ગાડી; સોનાંની તાન; ફરેચ મડમોએ ઓગણીસમી સદીમાં કરેલી રોમન મડમોની નકલ; એક મહેતાજીએ રચેલું કાવતરું; છોકરાઓએ મહેતા પર વાલેલો ખૂર; બાદશાહ હોશંગની ખરી પડેલી નશ્વત; દંડ ત્યારે ૧૫,૦૦૦) નો ને ખરી ક્રીમત તો ૩ ૧૫૬૧; વર્ધન દારૂએ માંડેલી મોકાણ; એલચીપણું ભુલી ગયલા એલચી; પત્રીત્ર આતશ પર જનફેશાનીને લગતા ચોડાક વીચારો; ખરી સુરતી બચાવતા કીન્ને કરેલી હીકમત; સુગા રાજદરબારીઓનું પુતળાં અંજુમન; બુઝરગ દહાડીએ કરેલી નાદાની; વહાડાવહાડી ને કાપાકાપી; બટકાંઓએ બજાવેલી લશ્કરી સંત્રીની ફરજ; તરવારે જીલ્લા તેથી કુંખત્રી; “અરે જરે જા, પસરવાવારા”; લોહી ગગરતું માણસનું ડાકું; અમારે ત્યાં કુમારી કન્યાની અછત છે તેથી તમારે ત્યાંથી મોકલી આપો; સુત્રીયન લોક આજે હાર્યા ને આજેજી ક્રીત્યા; રોમન શેહેનશાહ બનવાનો ઇરાદો રાખનાર શક્તેને કીલ્લાની ટોચથી ફેંકી દઈ મારી નાખ્યો; વાણ્યા ગત કરનાર ટસ્કબુલન લોક; બહેન બહેનોની અદેખાઈની બે વાત; ચાર તપો સાથેજ વાત કરનાર સુરખ લશ્કર; થોડી રાજસભાખી નમી, થોડી રેવતખી નમી; નામ તેનો નાથ.

રણખીરજંગ “મારસેલસ” : (પાનું ૨૬ થી તે ૫૫ સુધી.) “મંગળ વીર”; ક્રનસલ અને ડીક્ટેટર વચે સરખામણી; હરથાથો જનમથીજ આપજેચ્યો; જુડે મસે કહે તો સાચેમાચ ઉત્રી પડે; અગાઉ જે લોક દીવાના જેવા જોરાવર તે હવે પોષસ જેવા એકત; “સીપીલની” ઓપડી લખનાર જીદુગરણી; તેણીએ મંત્ર ફેંકી જોતાં જોતાંમાં ફેંકી મેરવી ઓપડીઓ; પારસીઓની “જમાસી” કાપાચ સાથે તેની સરખામણી; મનુથ બોગ; લડાઈની વાત આવી કે મારસેલસના એમના ડોળા તેમ

ફરી જતા; રાજા વીરીગોમરસ સાથે તેણે ભર મેદાનની વચ્ચે કરેલું દ્વંદ્વ યુદ્ધ; હેની-
બલ સામે રોમનોએ મોકલાવેલા બે શીપાહાસાહારો નામે “ઠાલ” અને “તર-
વાર”; યુદ્ધથી યુદ્ધો શત્રુનોખી મીચ ને મીત્રનોખી મીત્ર—મેનડીયસનો દાખલો;
ધસ્તે જીંડે, ઉભે ભાલે ને નાગી તરવારે, ભાગલામાંથી કુટી આવેલું અચ્ચત્તું લશ્કર;
ઝાડ પર ઝાડ, વૃક્ષ પર વૃક્ષ, દરખત પર દરખત, ગયોગય, ટપોટપ, ટૂટીપડયાં;
અઘણ લશ્કરી ઇજાનેર આરુઝીમીડીસ; તેણે એકલાએ આખું વાહણ ધસડ્યું;
“દોનો તરફસે મેંઈજ મરતા હો” ની મારસેલસ પર વીટેલી કાહણી; ધડાધડી ને ફડા-
ફડીનો તલેસ્માત; હાથી જેવાં કદનો લોખંડનો કાગડો; લશ્કરી ક્રીસ્તીઓને ચરખા
પેઠે ધુમાવવાને બનાવ; ક્રીસ્તી પર બાધેલો ગંજવર સંચો જાવેદાન પુખ્તો; જમીન
અને જમાનોખી એક થઈ જાય એવા શાહીરી તથા ધર્મ શાસ્ત્રીક દાખલાઓ; આખાં
લશ્કરનો એક જીવ; પેહલવાન ફરામરોજની કુલાહનાં પીછથી ખીધેલું ઇરાની તથા આ-
રુઝીમીડીસની દોરડીથી ખીધેલું રોમન લશ્કર; ગણીત શાસ્ત્રમાં અથાઈ રહેલો સરસ્વતી
દેવીનો અર્ધગ પુંજરી; વીસુસરમાંનાં તંત્ર પ્રકરણ પ્રમાણે મારસેલસે કરેલો પેચ; તુરકી
પેહલવાન નગીનશાહે બજાવેલા ઘંટડાં ને મારસેલસે બજાવેલાં રણસીંગડાં; ચમત્કારીક
નર પર કપીધાસ રાખનાર રોમન સીપાહ; નીશ્યાસ જેના અંગમાં સર્પાં પ્રદ્વાંડનું
દેવસ્તાન પેસી ગયું; “સધળી રૈયતને તરવારની ધારે દેય”; “સધળી રૈયતને
તરવારની ધારે નહીં દેય”; લશ્કરી રૈયતમાં શોભણ શાભણનાં વાણાં દાખલ કરવાથી નીપ-
જતી ખરાખી; “ત્રાયમ્ફ” તે શું ને “ઓવિશન” તે શું; અરણ્યો પાડો કે સાંઢ ગોધો
તથા માંઝરદાર લડાયક મરઘો; આય મીનીટ સભાપતી ને ખીજી મીનીટ બંધીવાન;
જરાવાર અગાઉ જે દુશ્મન હતો તે હવે એવો દોસ્ત થયો કે તે આવે તારે આખું દેશ
ઉજાણી કરે; એટીખાપ કરવા શું મિઠોચ; હેનીબલે કરેલી મુનાજાત; શું જમાનાની
આખરી તલીક લડાઇજ લડ્યા કહે; વીકાલ વૃત્તીના હાથીએને અંકોશોની ગોપાગોપ;
રોશન મિહસ્ત મીસાલ આરસ્તગી ભરેલું વેનુઝયા શહેર; અપસુકન કહેજે અમે ન પાછા
હટ્યે; આવો મહોયો સરદાર આવાં નકુચ મોહતે મારયો ગયો; મારસેલસની મોહર
મારફતે ફંદો રમવા જનાર ફસી પડ્યો!

સખત રોગેમરમર “લાઈકરગસ”: (પાને ૧૬ થી, તે પાને ૭૯ સુધી.) ખોબલી પાણી માટે ખોહેલું રાજપાટ; એક મુલક પર બંધે રાજ; ચરબદાર
બખરચા અને બખરચાણોનાં તીખલમાં ગચલી રાજનો જીવ; દગાખોર શણી તખત
મેલવવા ખાતર બાલહંત્યા કરવા તૈયાર થઈ; અરે વાઉવારે એ તો મારો “ખુશા-
લીઓ” આયો; ખભરેલી રાણીએ મલગાવેલી ફાગણની હોખી; લાઈકરગસનું દેશા-
ટણ; ગાયણથી નીપજતા કાયદા; હીંદુસ્તાનના સંસાર ત્યાગી બેઠેલા મોગીઓસે મીલા-
ખાત; દીન ધરમને ઓડે રાજપ્રકરણ રચવાના દ્રષ્ટાંટ; ડેહીના દેવલની દરગુરણી
દેવતાઓના વહાલાને દીધેલો આવકાર; સ્પાર્ટાનું રચેલું નવું રાજબંધણ; સ્વતંત્રતા,
એકશાનતા, ભાઈબંધતા; કમરમાં જોર ધનથી; લોહડાંની દોલત રાખવી હોય તો ત્રણસે

શ્યાના અવેળ આતર એક ઓરડો ભાડે લેવો જોયે ; બાજવડાને દેશાવડો ; લાઇકર-ગસ તપેશ્વરી રીધી કે એકાદો યોગી હોયો જોયે ; શ્ફેરની ન્યપોમાં રાજા ને દેડા એક પંગતે જમે ; લાઇકરગસ પર હુલકું પાડી તેની એક આંખ ફોડી નાખી ; મસખરી કર ને મસખરી ખમ ; જમનવડામા નવો ઉમેદવાર દાખલ કરવાની રીત ; કાળો સેરવો ; શું તમારે ત્યાં ઝાડના થડ ઓરસ ઉગે છે ; સ્પાર્ટાણીઓમાં તીરંદાજી, કુસ્તીખાજી, પંઝે-ખાજી, મુકાખાજી, ગોફાજી, નેઝેખાજી, દોડખાજી ; કુમારી છોકરીઓને પરણાવી દેવાની જાહેર યુક્તિ ; જેમ ધણાં બચાવાલો તેમ મહોટા મોભાવાલો ; પરણેલાં જોડાંને જાહેરમાં “બોલવાની” બંધી ; નવાં જનમેલાં બાલકોની પરીક્ષા ; ચોરી કરવાની સીક-ત ; કપટાન છોકરાને આંગલી કડવાનો હક ; તરતોતર શકતીની ચીકીત્સા ; “કરી લી-ધેલાં” છોકરાં ; સ્પાર્ટનોનું માનીતું વજ્ર વાંસલી ; હીંડુ દેવતા કનૈયાનું એ વાંસલીમાં લીનપણું ; સ્પાર્ટન ઓકીદારોને લડાઇધામાં ઢાલ વગર રાખવાની નેમ ; રાજાખી પોતાનાં નામ પ્રમાણેજવાંમરછી કરતો ; આલસાઈ તે એક દેશમાં સુલક્ષણ ને ખીજમાં કુલ-ક્ષણ ; સ્પાર્ટનોનું પ્રૌઢનું વીચારનું દેશાભીમાન ; અંધારામાં ગોટાં ખાતાં મુત્સદ્દીઓ ; સીનેટરને ઓફિસ ચહડ્યો તેથી તેને એક બોલું નહીં પણ બે ; હેવાની “હીલટ” લોક પર હેવાની લડાઈ ; હું આજે ત્યાં સુધી મારી વાટ જોજે હું ; આપધાત ; લાડાંના દાંડા વેટે રાજ રજનાઈ “સાઇટલ” નામનું સાધણ.

યોગ પ્રયોગ ક્રમ મકરણ : (પાને ૮૦ થી ને પાને ૬૬ સુધી.) **ૐ નમ :**—વીદ્વાનોની સમક્ષ સુચણાર્પ-લાઈકરગસના જન્મ જ્ઞાતમાં આપેલી કબુલાત-પરાક્રમી પુરૂષ તે જાણે યોગી જેવો-એ પ્રકરણ વાંચનારાં વંચવૈયાંઓને પ્રાપ્ત થનારું પરીણામ-યોગવાલો યોગી તે કોણ-આત્મા, યોગનો તરીકો કેમ ચઢે છે-કલીયુગ-કયા કયા સાત તપશ્ચક્ર મારફતે આત્મા ઈષ્ટ દેવનાં અંશ સાથે મલી જાય છે-તે પછીથી તેનું અપરં-પાર બલ સંપાદન-શરીરી વીજચુંબક આકર્ષક ક્રમ-અખીદેવ તે ઈષ્ટ દેવનો પુત્ર-મહાદેવનું (એક લોચન સુર્ય, ખીજું ચંદ્ર) ત્રીજું અખી-એકત્ર એકથે સ્થીર દ્રઢતામાં જમિલું આત્મીક ચૈતન્યનું સુક્ષ્મ-ખીખીખીખીનો સમાગમ-આત્માંશ અને કીરણાંશ તપાંત આગમજ તડકી જાય તો નુક્તાન ફાટે-તપોબલથી વધતી શકતીઓ-મહાબળી, પારસી તેમજ હીંદુ યોગીઓના થોડાંક નામ-ૐ અને અમ-ઈષ્ટ દેવના ચમત્કારીક અસર ધરાવનારાં નામોની સંખ્યા ૭૨ ; ૧૦૧ ; ૧૦૦૧-આત્મા-થી આંકાશી પ્રદક્ષીણ કરનારાઓ-તપની જગા કાં પર્વતનાં શીખર કાં નદીના રેતાલ , કીનારા-પશોતન, કેપ્પશ્યુ, મુહાક-તપની તરખીથી તરત ભખ્મ થયેલો દુષ્ટ-તપોબલી-ઓના દાખલા જેવાકે.શાહજાદે શ્યાવક્ષ, આદરબાદ મારસપંદ દસ્તુર, જમશીદ વી-ધંધાન, કયકોબાદ કયઅરસ, જેહાંપેહલવાન રસ્લમે ઝાલ, ઈત્યાદી-ખીજા વધુ દા-ખલા જેવાકે જ્યુનાગઢના રેહવાશી નરસી મેહતા, રીધી વીધામીત્ર, વીર વીક્રમ, લંકપતી રાવણ, બાલક ધૃવ-જરૈયોસ્તની પેગંબરીના તથા ઓમરની ઇલ્હાડના દ્રષ્ટાંતોનું મલ-તાપણું-ગંગા સરખી ગણીકાનું યોગ તપ-યોગ મેહલ રચવામાં ગોનું ઉત્તમ સાધણ.

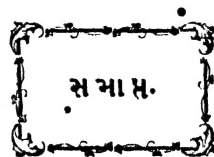
એલો યોગ કાચીકા માતાનો કે નરકાપુરીના નરકાસુરનો-યોગી યોગીણીઓએ ત્રીવાહ કરવાના ઉદાહરણ-પરણેલી હાલતમાં યોગ ચઢતો અટકે-યોગ જરાપણમાંથી ઘણા-પણમાં આવે છે, તે સર્વ વ્યાપ્ત છે, અણુદીઠ છે, એક દેખાતો છતાં અનેક છે-બધા બધીમાં આત્મા એક સરખો છે-તે કદી મરતો નથી-વેરાગી યોગની વય ત્રીશે કુપીરી પદ-ચુર વનાના ચેલા ચેત્રી-યોગ માન પારતી શાસ્ત્ર તથા હોંદુ શાસ્ત્રનું કોણે કોણે સમજાવ્યું-અખીની ભાષા તે અખીનું વીર્ય-યોગ સ્વાધ્યાયી અટકેલો દર્યાઈ અકસ્માત-યોગની લહર લાગેલા કવીરાજો-માંડેલો પ્રયોગ ઉલટાઈ ગયો તો જકાકારી ને ફનાહ-મોંકાણી-દીન્યાર દસ્તુર તથા મનુષ્ય સ્નેહનો દાખલો-અકબર શહેનશાહે યોગ મારફત દેખેલાં પાક અને નાપાક મંડલ-પોતાને વસ કીધા તેણે ખીજને વસ કીધાજ-પ્રોસ ખીસ્માઈ, જરમન આંસેલર-સુર્ય વનાની યુદ્ધી ને અખી વનાની આલમ-પતીવૃત પત્ની અને સતીત્વ સતી, પતીના મરણને મારે યોગ ચઢી આપમેલી બધી જવી જાયે-યોગ ચઢાવતાં કોને, અને યોગ ચઢતાં ક્યાં, વીલમ લાગે કે ન લાગે-યોગનાં સાધણોનું કષ્ટક બયાન-સુંતું મસાણુ જગાવવું જાયે કે સંતોખવું જાયે-આર્ય યોગીઓને હલકા પાડનાર અવીચારીઓએ ધ્યાનમાં લેવા ઘટતી બાબતો-નપનાં વાણું-તપેશ્વરીને યોગ ચઢતાં વેત થતી ક્ષીનમીન આકૃતી-રણજીતસીંહની દરબારનો એક દાખલો-યોગની વાત ખીનવાકીફ કે અણકીરખી આગલ ન કરવી-યોગીઓને ચેહરે પ્રકાશનું નુર-રાસ્પી અને જ્યોતી-યોગીનો નજીવો જોવો ખોરાક-તેણે ગરમી અને રોશની પીવી જાયે-ત્સારે કાયા પોતાની માયા યુદ્ધીને પારદર્શક બને-યોગી ના લક્ષણે ના બદને ખોડખાંપ-હયો જાયે-હોંદુ યોગમતી ને પારસી યોગમતીનો મુકાબલો-અંદનું કુલક ખોલવાને સંસ્કૃતની કીલીની ગરજ-ગૌ આકૃતી ભિલવાલી પ્રતીમાઓ-ટીમેટી લામાઓનું યોગ-ક્રમ-યોગથી નબલો સરખોખી વીરનો વીર બને-યોગ કરવા તૈયાર થયલા ઉદ્યોગી ટીયોડાની હસ્તુખી વાત-વકતૃત્વ આતુર્ય, કલાવંત નૃત્યકારીણીઓ, શેહારાઓ, કદ્રટ્ટી, પરોખો, ખાલપ્રેમ, શુરાતત, માન, પવીત્રાઈ, એ સર્વ યોગનાજ પ્રકાર-પારસી યોગમાં “જલ તરંગ”-વજ્રત્રથી શુર ચઢે ને જડતા લોપાય-આતશખેહરામમાં દેવાતી બોયના ધાંઠના ઠોકા-સમાધ, શીફરું, હિસ્ટીરચા, ધુણામણુ-અદબ અને પલાંડી વાલવાથી વીજલીના વેગનું વધવું-ગરમીની જગ્યા વના યોગ મીઠ્યા-પેવંદ પકડી જોર મેલવવાના દાખલા જેવા કે મેસીડોન્યન ફેલેક્ષ, ન્યાયશ ભણુનારા મોર્મેદો, ગરંબો રમનારી મુંદ્રીઓની ફરતી કુદડી-હોમ્યોપાઠીક નીયમ અને ગૌતીર-પારસી યોગીને બરસનુમ-ધામાં ચોપડવા પડતા લેપ-પારસી યોગ મેહલની કૂચાઓની યોડીક સમજણુ-કથાપણું-ના સેહજપણું કે ઇતેફાકના ઇતેફાકના જેટલુંખી મેલાપણું ન ચાલે-યોગમાં ઇરબિલી પ-વીત્ર વસ્તુઓ અપવીત્ર આદમીને આપવામાં પ્રાપ-યોગથી ફારંગ થતાં વેત જલવવા જે-ઈતા તંદરોસ્તીના કાયદા-ધી હોમણુ અને ચોખા હોમણુ-નદીમાં દુધ હોમણુ-માત્રી જે કામી તો યોગમાં કયોગ-ગૃત્વાકર્ષણુ, પૈસાકર્ષણુ, અમાકર્ષણુ-અમીની નહાની ચણુગી-માંથી વધેલા આતશને ગમે એટલો અઠાગ બદા હોમો તોય તે ભુખો ને ભુખો-ગર-

મીથી સર્વ અલંકાર તેમજ મુલક્ષણ અલંકૃત છે—હીંદુ શાસ્ત્રમાંનાં પંચામૃત, યોગાસન, યોગમાલા વગેરેની સમજણ—પારસી તથા હીંદુ યોગીઓનું “ઓની મુદ્રાબંધ” નામ કહેવાતું આસન—એ પ્રકરણ અત્રેજ સમાપ્ત કરવાનું કારણ.

મધ્યમી વીરો “અદસીબાયડીસ” : (પાને ૧૦૦ થી તે પાને ૧૧૦ સુધી.)
ક્ષત્રવટનાં તંત્ર પ્રપંચમાં વીજ્યાત થયલો વીરલો ગ્રીશ્યન—લપસણા લેતી જીભડીનો ઠણકરો—કુસ્તી ખેલતાં ભરેલું ડાચું—તારી માથે મુંઠ આધી હોય તો લે ગાડું હાંક—સારે નસીએ શીલમુક સોફેટીસની સુસંગત—સો સોનાના સીકા કુર્યાન કરનારા મુકલેસને પારકે પૈસે બટાબો—વધતું ગયલું ચરવીત્રાપણ—માજરને ને સસરાને ટોડેલો ચમચો—વાહવા, વળી વેહવારની વાતે શું છે, શ્રીમોહરીના પૈસા લાવ—તલાકપત્રીકા હાથોહાથ પહોંચા—ડવા ગયલી ધરધણ્યાણી—રાજનો હીસાબ દેવા બાબત પેરીકલીસને આપેલી સલાહ—સોફેટીસે ઉગારેલો જીવ અને અપાયેલો આન—કુત્રાની પુછડી કાંચ કાપી નાખી હથે વાઈ—ચેલાજી, લોકપ્રીય થવાની આ હીકમત—ના ગુરુ જી, પેલી—અચી રથુથી ત્રણ ઈનામ સામટાં મારી જવાની એટલા—આરજતતા પરચ માટે ચાર ચેહરની આમદાની—ઓછેસીત્રમ—જેના ટાંટયા તેનાજ ગળામાં—સ્પાર્ટન એલચીઓનું હેન આઈને કાપેલી ગરદન—કુછંદીણીથી ગગડેલી ધાડ—બધોખી વીધાસ ફેર પણ જીવ ધીરવીની વાત આવે ત્યાં તો સગી માયનોખી વીધાસ નહીં જો આ—સર્વ ધરમગુરુને હોકમ છે કે એને આપ દેય—અમારું કામ નાકે આપ આપવાનું, પણ બંદગી કરવાનું—સ્પાર્ટનોની પતાહ—જેવો દેશ તેવો વેશ—અક્ષણ ગયા, દક્ષણ ગયા, પણ લક્ષણ ન ગયાં—પ્રપંચ અને છલકપટ શાસ્ત્ર પડાપડ મહોડે રાખનારો ઈરાની અમીર—તેને અદસીબાયડીસની સલાહ—ફીનીકસનું શત્રુવટ—અરસપરસ ચાલેલી તલાવટ—વીરા વહેલા સ્વદેશ પધારજો—ભેટના બદલામાં દ્રેદ—સ્પાર્ટણ જલ બલને લગાડેલો ઘોઠ્ઠો—સેલીબીયન લોકોસે રમેલી તાલમેલ—બાઈજેશ્યન લોકોસે રમેલો દાવપેચ—દમામને દમકે ને ધમાલને ધમકે સ્વદેશ આબો—ધડીમાં રડે ને ધડીમાં હસે એવો ગાંડાઈનો ઉડેલો ચેપ—કુડેલી કુક પાછી ગજો ને મારેલા આપ પાછા ફેરવો—ગીર્દોષ હોય તો આપ માર્યા નથી, અગર માર્યા છે તો લાગ્યા નથી—પરીત્ર સરધસ દુશ્મનની બહોંસ પર—વળી એઠીન્યન મુલતાન્યું કોપ્યું—સ્વદેશુભાન ઉશ્કેરાયાથી ઈરાનના બાદશાહ સોડે આપમેલો ગયો—ત્યાં રાજ એજીસે લાગ લગાડી પોતાનાં ખીલાણાંને થયલાં અપમાનનું તેના પર લીધેલું વેર.

શુંફી વૃધ્ધી પત્રક : (પાને ૧૧૧ થી તે પાને ૧૧૨ સુધી.) ત્રણ સુરજ : સાત ગ્રહને પુગી ચુકેલો પારસી દસ્તુર : ઇત્યાદી.

અનુક્રમણિકા : (પાને ૧૧૩ થી તે પાને ૧૧૭ સુધી.)

[તૈયાર થાય છે.]

ફરતમજનો ગ્રંથ સંગ્રહ * * *

ચં ચ લ ગ્રં થ.

[સરતી બે સરસ એવી એક શ્રી ટક.]

સેંકડોબંધ સંખ્યાની કીસમ કીસમની કીસસા કાઢણીઓ વર્ણવણું
એક વીશાળ, ભરત, ગાઝી, જંગી, દલદાર, ખીલણું,
ઉત્તમ, ધન, નવરંજી પુસ્તક.

સલતનતે સાહેબીદાર બાદશાહો, બલબલા કરચલાલ કપાલા અંદેશદાર
વઝીરો, મપકે સપકે વરણાગ્યાલા દરબારીઓ, શાણા દાના મરતબાદાર વઝીરો, તેજ
ચુંગાલે ગદ્યાબ્યાજી લેનાર મરદાના સીપાહશાહારો, વીજ્યાકર્ષણે મહંત એવા ચક્ર-
વર્તી ગ્યાદરાજો, એબારતબંદી ઉપર કાફર કાશુ ધરાવનાર આ કલમબ્યાજો, કવી-
ત્વત અંથમાં લીસ બનેલા શાહીરાન શાહીરો, તોરના લીખલમો તાણી થમમી
રાણીઓ, હાકમીના હાકમાં ચુમાનને ધુમટે ધુમેલી ઉમરાણીઓ, ધૂવીપતીના પદે
ચંકીત હોયલા નામચીન શાહર્ધનશાહો, આલમના એલમને ધિયારે અદર ઉઠાવતા
એલમઓ, ચેલા ચેલીઓના અસંખ્ય મુમખા પર સંપુર્ણ સત્તા ચલાવનાર જગતચુર
શીલમુકો, માહટાઇમાં મોટરા એવા છાતી દંડ્યા અને બાજુ બેંચા આતશી વૃત્તીના
વીર પુરૂષો:—એ અને એવા અનેકના ચરીત્ર, છાપ, ફરસા, આ'મકથ, રખના, પ્રીતના,
બદલા, કુનેહ, કીનો, કપટ, ફેદ, ફરેખ, લક્ષણ, પ્રપંચ, મરમ, કરમ, ખુખી, ખામી,
ચાંચાલ્ય, ઈત્માદીના ઉમદા ખંડ તથા વીચયોથી માતબરીમાં તવંગર કરીને એ ઘુટ
પુસ્તકને સોળે સણગાર કરવામાં કશી પણ મણા રાખી નથી. સત્તાદાર મણતા જઠા
બંધ ગ્રંથો વાંચીને તેમનાં તાત્પર્યનો અંથ એમાં ખેંચ્યો છે, જ્યાંને ગોષા બેનસુન
નકલોના તે શુભેચ્છલગાર બગીચો બન્યો છે.

રચનાર: ફરતમજ હોરમજ ખરશેદજી.

**** આગળથી તામ બરનાર પાસે રોકડા બે રૂપીઆ:
પાછલથી ચાર રૂપીઆ: પોસ્ટેજના ચાર આના.**

નામો નોંધાવવાનાં ઠેકાણાં:—કાંદવાડીમા ધી ઇંડપન પ્રીટીંગ પ્રેસના મેનેજર;
તથા ફોટમાં નંબર ૪, મોદી સ્ટ્રીટમા, અથવા ન તો ફોટમાં “ધી એડવોકેટ આવ
ઇંડા પ્રેસ”મા મીં ફસ્તમજ હોરમજ ખરશેદજી તે એ પુસ્તકના રચનાર.

ખબર: નામો નોંધાવતો વેલા ચોક્કાઈથી ઠામ ઠેકાણું જખાવણું, તથા
પુસ્તક રચનારની સહી સાથની રસીટ લઈ જવાની સંભાલ રાખવી, કે જે
રસીટ રજી કર્યા વીના કરો પણ દાવો ચોલખવામાં આવશે નહીં.

